

Kalapis Zoltán

AZ ALVIDÉK ÉVSZÁZADAI

A kötet megjelenését a Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma, a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság és
Újvidék község önkormányzata támogatta

Kalapis Zoltán

AZ ALVIDÉK ÉVSZÁZADAI

*A két kegyes királytól a nagyságos
fejedelemig és a dicső kormányzóig*

Forum Könyvkiadó

KÉT KEGYELMES KIRÁLY:
I. ISTVÁN ÉS I. LÁSZLÓ

A SZÜLETÉSTŐL A KORONÁZÁSIG: VAJK FEJEDELEMBŐL ISTVÁN KIRÁLY

István király születéséről nincs írás, nem tudni pontosan hol, melyik évben, hónapban és napon jött a világra. Ennek feljegyzésére jó alkalom kínálkozott 1080-ban, amikor a nagy legenda szerzője közölte Géza fejedelemnek, Szent Adalbertnek, de magának István királynak az elhalálozási dátumát (1038. VIII. 15.), de nem tette meg, talán azért nem, mert akkorra az adat már kikopott az emlékezetből, egyszerűen elnyelte a múlt feneketlen kútja. Pedig csak negyven év múlt el halála óta.

A történészek kikövetkeztették, hogy 970-ben vagy 967 és 977 között látta meg a napvilágot. Egyes források szerint, amikor apja halála után, 977-ben, elfoglalta a fejedelmi széket, a gyermekkort csak nemrég hagyta maga mögött, s ifjúkorába lépett. Szent Adalbert prágai püspök, aki oly nagy hatással volt a serdülő Istvánra, 983 és 989 között többször is járt térítő úton Magyarországon. A források ismételtén megerősítik, hogy a „trónörökös” ebben az időszakban „nőtt ki a gyermekkorból”, mire apja az ország főemberei előtt utódjává jelölte ki, fel is eskette őket, ez alól senki sem vonhatta ki magát, még a közeli rokon Koppány sem, aki később István ellen fordult, magának követelve a fejedelmi címet.

Minden forrás Esztergomot tünteti fel születési helyként, bár ugyanúgy lehetett ez valamelyik közeli udvarház, vagy – ismerve az anya szilaj vérmérsékletét – akár jurta, valamelyik fejedelmi szállása is. De ha mégis úgy történt, hogy Esztergomban jött a világra, akkor ez is közelebb hoz bennünket István király születési évének megközelítőleg pontos meghatározásához: a város alapítására ugyanis (egy római castrum tövében) nagyapjának, Taksony fejedelemnek halála és apjának, Géza fejedelemnek Nyugat felé fordulása idején került sor, s ez lett a fejedelemség fővárosa. A döntő évszám tehát 972. Magát a szerény méretű, néhány kisebb-nagyobb szobából álló fejedelmi palotát is – ahol István a feltevés szerint született – 973 táján emeltette a már királynak is titulált Géza.

Az egyházi fogantatású nagy legenda írója bibliai ihletettségében már azt is közölte, hogy István „Istentől megjövendőlt” újszülött volt, akit az Úr ismert „még mielőtt a méhben megfogant volna”. Gézát a legenda leírása szerint „egy éjjel csodálatos látomással vigasztalta meg az Úr, gyönyörű külsejű ifjat állított elébe, aki így szólt hozzá: Béke veled, Krisztus választottja, megparancsolom, hogy szünjenek meg gondjaid. Nem néked adatott meg véghezvinni, amit eszedben forgatsz, mert kezedet emberi vér szennyezi be. Tőled származik a születendő fiú, kire az Úr mindezek elrendezését az isteni gondviselés terveinek megfelelően rábízta. Ő az Úrtól választott királyoknak egyike lesz, a földi élet koronáját majd az örökkévalóval fogja felcserélni (...)”.

A Biblia szellemében utólagosan megfogalmazott „betoldás” a csodás elem hangsúlyozásával nemcsak az egyházalapító király születését jövendőlte meg, hanem előrevetítette a „szent király”, a „kegyes király” XI. századi alakját is. Mintegy kiemelve őt a természetes származás rendjéből, születésével határvonalat húzott: eddig pogány fejedelmek uralkodtak a magyar törzsek felett, ezentúl keresztény királyok kerülnek a születő nemzet és állam élére.

A jövendülés egy új időszámítás kezdetét is beharangozta, mint a megváltó esetében. Csakhogy Krisztus születése az egyetemes időszámítás, az övé pedig a lokális, a Kárpát-medencei kezdete.

Ez egyúttal jeladás is volt a korabeli és a későbbi krónikáírók számára, hogy lehetőleg borítsanak fátylat a nem túlzottan előnyös származásra, a pogány ősökre, s Istvántól, a kiválasztottól eredeztessék a történelem kezdetét is.

István fejedelem valóban minden tekintetben sorsfordulatot hozott, bár az ő esetében az elválasztó vonal, különösen fiatalabb éveiben, nem volt ennyire éles, nála a dicső múlt ismerete, az ősök tisztelete még meghatározó élmény lehetett, hiszen Vajk néven cseperedett fel, apja, anyja ebben a szellemben nevelte, a szülői házban általában is a nagy elődök tüze lobogott. Ennek lángja mellett nevelkedett, különösen a honfoglaló Árpád emlékezete élhetett benne parázslóan, akinek egyenes ági – negyedízigleni – leszármazottja volt.

Árpádot a nagyfejedelmi székben legidősebb fia, Tarkatzus (Tarkacsu, Tarhos) követte, bár a történészek álláspontja a pontos források hiánya miatt ebben a kérdésben is erősen megoszlik. Utódként Árpád többi fiát is számításba vették, többé-kevésbé ebben a sorrendben: Jelekh (Hülek), Jukotzas (Jutocsa), Zaltas (Zolta). Egyik forrás Árpád fiának és fejedelemnek mondja Liüntikát (Leventét), de ez a feltevés könnyen megingatható.

Ezután már tisztul a kép, mivel két Árpád-unoka váltotta egymást: előbb Falitz (Fajsz), Jukotzas fia került a fejedelmi székbe, majd Taksony, Zaltas fia.

Taksonytól kezdve már nincs semmilyen bizonytalankodás az öröklésben: őt fia, Géza követte, Árpád fejedelem dédunokája, illetve István király apja.

Az előbbieken alapján könnyen kiszámítható, hogy István király ükunokája a honfoglaló Árpád fejedelemnek a negyedik egyenes ági leszármazottja, de úgy is mondhatnánk, unokájának az unokája volt.

Micsoda buzgó forrás, micsoda terebélyes családfa, pedig az oldalágakról nem is adunk áttekintést, s a java is csak ezután következik: 450 év alatt az Árpádoknak tizenhét nemzedéke élt, név szerint huszonhat Árpád-házi uralkodót (fejedelmet, királyt, ellenkirályt) ismerünk.

A családi háttér tehát ideális, úgy is mondhatnánk, hogy szerencsés csillagzat alatt született. Akár Berzsenyi szavait is idézhetnénk: „*Csak sast nemzenek a sasok, / s nem szül gyáva nyulat Núbia párduca.*” Bár ez azért mégse vonatkozhat minden Árpád-házira...

Mai ismereteink szerint Géza fejedelemnek legalább hat gyermeke született: öt leány és egy fiú. Ez az utóbbi eleinte Vajk névre hallgatott (török eredetű személynév, gazda, gazdag jelentése van), majd a keresztségben a Stephanus nevet kapta.

„Nőtt a gyermek gyámolítva a királyi nevelésben, átlábalva a kisedet éveket (...)” – olvassuk István király nagy legendájában. Ehhez a kis legenda még hozzáfűzte:

„(...) már gyermekéveiben teljességgel átítatta a grammatika tudománya”, s nagyjából ez minden, amit a kortársak feljegyeztek István gyermekkoráról.

Az persze nem lehet kétséges, hogy már serdülőkorában felkészítették az uralkodásra. Fokozatosan, előbb csak szemlélőként, beavatták az ország dolgaiba, az olykor titkosnak nyilvánított információkba, s persze megtanulhatott mindent, amit tudnia kellett a lovaglásról, fegyverforgatásról, hadviselésről.

Az idő tájt, de még az elkövetkező századokban is, az uralkodó – egyre szaporodó udvartartásával együtt –, az országot járta, s a részére fenntartott udvarházakban, a vadászterületeken sebtében felállított, rácsos favázú nemezsátrakban, a gerendavázas földvárakban s az itt-ott már felépült monostorokban nyert szállást. Az „utazó” király az ott felhalmozott királyi terményjövödelmet, a zsákmányolt vadat a helyszínen felélte. A vándorlásnak volt még egy fontos hozadéka: biztosította a fejedelmi, illetve a királyi jelenlétet az igazságszolgáltatásban, azaz a bírászkodásban.

Ezek voltak a „diák- és tanoncévek” feltételezett színhelyei, ahol megismerkedhetett a törzsek véneivel, táltosaival, a várispánokkal, a térítő szerzetesekkel, de kortársaival is, a jövődöbéli munkatársaival, akiknek segítségével majd tető alá hozza az állam- és egyházalapítás nagy művét.

A „gyakorlati oktatás” mellett a szellemi felkészítésnek is meghatározott szerep juthatott. Az ilyen természetű „batyuzásban” mai ismereteink szerint hárman vettek részt: az anya, az apa és a prágai Szent Adalbert, Közép-Európa nevezetes térítő püspöke.

A szülők – minden jel erre mutat – nagyon tudatosan formálták egyetlen fiúgyermekük személyiségét, készítették fel az uralkodásra. Ez még testhezálló feladatnak is bizonyult, hiszen mindketten uralkodásra termett emberek voltak, erős és színes egyéniségek, történelemformáló személyiségek.

Sarolt, a hatgyermekes anya, a gyula méltóságnevet viselő erdélyi törzsfő leánya, korának egyik legszebb és a magyar történelem egyik legelevenebb, tűzről pattant nőalakja volt. Kortársa, Thietmar szász térítő pap Beleknegininek nevezte, azaz „fehér úrasszonynak”, „fehér hölgyemenyétnek”, „szép úrnőnek”. A gestairók szerint is „Sarolt szépségét a környező fejedelmek sokáig emlegették”.

Szépsége azonban nem párosult a keresztény erkölcsökkel, a szelídséggel. A görög kereszténységet vette fel, akárcsak apja, de hitében nem volt állhatatos, meg aztán nem is volt csak a szentlélek által megérintett nő. „A szép úrnő – írja az imént már említett Thietmar –, szerfelett ivott, és a lovat vitézek módjára ülte meg, egy embert pedig, haragjában felhevülve, meg is ölt. Ez a fertőzött kéz jobban tené, ha orsót forgatna, és dühét türelemmel fékezne.”

Egy másik térítő főpap, Querfurti Brunó így emlékezett meg róla: „(...) férjét és ami férjéé volt, maga kormányozta. Vezetése alatt megkezdődött a kereszténység, de pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál.”

Annak, hogy a római egyház papjainak rossz véleménye volt a szép fejedelemasszonyról, egyebek között két nyomós oka is volt: egyrészt nehezítettek rá, hogy a „megfertőzött” vallást, azaz a bizánci görögöt gyakorolta, ha éppen kedvében volt, másrészt pedig még ezt a rítust is vegyítette a pogánysággal. Ez lehet a ma-

gyarázata, hogy a későbbiek során teljesen mellőzték, nem tartották méltónak arra, hogy egy szent király anyja legyen.

Kétségtelen, hogy ennek az okos és erélyes asszonynak szava volt a kormányzásban. Azonban nem férje helyett uralkodott, hanem vele együtt, mintegy társuralkodóként. A kormánypálca akkor került a kezébe, amikor férje a halála előtt a kortól és a betegségtől megtört. Amikor pedig Koppány az ősi szokásokat kívánta érvényesíteni az öröklésben, tigrisanya módjára kelt fia jussának védelmére, s részese volt annak, hogy a lázadókat kegyetlen módon megbüntessék.

Géza mindenben hasonlított feleségére, illetve Sarolt is egyet gondolt és cselekedett férjével. Egymáshoz illettek, kiegészítették egymást. Felkorbácsolt indulatok, izzó szenvedélyek dúltak bennük.

Igazi fejedelmi uralkodópárt alkottak, a szó legteljesebb értelmében: a napkeleti gög, a barbár nyersség jellemezte őket.

Ügyszólván minden, ami István hosszú uralkodása idején beteljesedett, életműként kikerekedett, az Géza és Sarolt korában kezdődött: az államalapítás, a központi államhatalom megszilárdítása, az egyházi szervezetek létrehozása (veszprémi püspökség, pannonhalmi apátság).

Úgy is mondhatnánk, hogy az apa és a fia együttes erővel alapozták meg és hozták létre a keresztény magyar királyságot, az európai mintájú feudális államot, bár indítékaik különböztek, cselekvőképességüket más-más rugók feszítették. Géza esetében a nyugati nyitást, a római kereszténység felvételét nem annyira a belső kényszer, inkább a politikai okok, az erőviszonyok alakulása szabta meg: országa Bizánc és a Német-római Császárság harapófogójába került, döntenie kellett, ide vagy oda. Istvánt ilyen gondok már nem nyugtalanították, nála az európai irányultság már végleges volt, természetéből fakadó.

Már Géza idején világossá vált, hogy a kereszténység felvétele nélkül nincs boldogulás, s az sem volt kérdéses, hogy a kettő közül, a keleti és a nyugati kereszténység közül melyiket kell választani: az utóbbi több esélyt adott a fennmaradásra, mivelhogy a nyugati egyház mögött egy feltörő birodalom állt (vagy fordítva: a feltörő Német-római Császárság mögött a katolikus egyház állt), a keleti mögött pedig egy hanyatló, a bizánci.

Sok minden szólt az utóbbi mellett is, Sarolt kereszténysége például, de Géza éleslátásának hála, meg a külpolitikai helyzet alakulása miatt (az ország háborúba keveredett Bizánccal), Róma felé fordultak. Ha a másik útra tértek volna, akkor a latin helyett a magyar lett volna a liturgia nyelve, az önálló egyház fejét pedig a pátriárka méltóságnév illette volna meg...

Az apa és a fiú közti különbség leginkább a hit felfogásában és gyakorlásában nyilvánult meg: Gézánál a kereszténység átvétele politikai tett volt, diplomáciai lépés, István esetében pedig meggyőződésből fakadt, úgy is mondhatnánk, hogy a bizonyosságból, a hitből, az apostolkodásból.

Gézáról ilyesmit nem lehet elmondani, bár ő is keresztény lett, sőt, még térített is igen kemény módon, de ez nála gyakorlati megfontolás volt, a hatalom megőrzésének és megszilárdításának eszköze. Így aztán nem is lett belőle „rex christiana”, azaz keresztény király, jóllehet a források már őt is kralcsnak nevezik, de ő inkább fejedelemtént uralkodott, ősei módjára. „Roppant kegyetlen – írja róla

Thietmar, a merseburgi püspök –, hirtelen haragjában sokakat megölt. Midőn kereszténnyé lett, e hit megerősítése végett tombolt vonakodó alattvalói ellen.”

A nagy legenda úgy fogalmaz, hogy „keményen és hatalmaskodva bánt népével (...) szerfelett szorgoskodott, hogy a lázadókat megfékezze, és az istentelen szokásokat eltörölje (...)” A kis legenda is így írja le a „térítést”: „(...) akiket pedig eltérő úton talált, fenyegetéssel és megfélemlítéssel igázott le”.

Györffy György történész szintén megállapította, hogy „a kegyetlenkedésig hajló erőszakos térítésre nem vallásos meggyőződés indította, hanem politikai cél tudatosság, ő maga bensőleg hitetlen maradt”. Erre utal közismert megjegyzésével Thietmar: „A mindenható Istennek és különféle isteneknek gúnyból áldozott. Amikor püspöke emiatt szemrehányásokat tett neki, azt felelte, hogy elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy megtegye.”

Géza tehát „kétlaki” volt: áldozott az Istennek, de az istenekről sem feledkezett meg.

Mindentől függetlenül tevékenységére csak úgy tekinthetünk, mint jelentős előrelépésre a keresztény egyház meggyökereztetésében és a feudális magyar állam kialakításában.

A szülők kereszténysége, mint ahogy az más forrásokból is kitűnik, nem volt elégséges, hogy István nevelését vallásos irányba terelje. Közbelépett azonban a véletlenszerűség, egyházi megfogalmazás szerint, az elrendelés beteljesedése. Az idő tájt többször is megfordult a fejedelmi udvarban Adalbert prágai püspök, akit később az egyház szentté avatott. Ott szívesen fogadták, mert türelmes ember volt, a többiekől eltérően nem akarta azonnal a német birodalmi egyházba beolvasztani a harmatgyenge magyar egyházat. A fokozatosság híve volt, s a fejedelmi párt és népét csak lassan-lassan bírta jobb belátásra, egy korabeli megfogalmazás szerint „kissé eltávolítva őket tévhitüktől a kereszténység árnyékát nyomta rájuk”.

Szerepet vállalt István lelki gondozásában is, aki akkoriban „nőtt ki a gyermekorból”, és apja utódjának jelölte ki. Ezzel valójában a jövőt alapozta meg. Mint a kertész facsemetét, úgy formálta Adalbert a hajlékony ifjút, „lelki gyámja” lett, talán hívatlanul is, s hívő keresztényt faragott belőle.

A hagyomány szerint ő keresztelte meg Vajkot, s adta neki a Stephanus nevet. Éppen ezt a jelenetet ábrázolja Benczúr Gyula híres vásznán, azaz azt a pillanatot, amikor a ragyogó díszben tündöklő, jóságos arcú főpap keresztvizet locsol az alázatosan térdelő István fejére. A mai történészek felfogása szerint a keresztelés már korábban megtörtént. Adalbert valójában a bérmlást végezte el, azaz a serdülőkorban levő Istvánt, ünnepélyes szertartással, hitében megerősítette.

Akárhogy is történt, Adalbert püspöknek a jelek szerint döntő hatása volt a férfivá váló ifjú jellemének és hitének megformálásában. A keresztény erkölcsiséget szüleitől nem vehette át, mert ebből a szempontból maguk is gyenge lábon álltak, Adalbert viszont ennek felkent bajnoka volt, s a római szellemet képviselte a bizáncival szemben.

Istvánnak – s vele együtt a magyar államnak és egyháznak – más téren is a javát szolgálta Adalbert. Így kiváló nyugati kapcsolatai révén a legjobb térítőket irányíthatta az országba, köztük Asztrikot is, a későbbi kalocsai érseket. Ő Rómából elhozza majd II. Szilveszter pápa koronáját István királynak, s ezzel együtt a felhatalmazást is a magyar egyház kiépítésére.

Adalbertnek volt még egy, ha nem is látványos, de annál nagyobb hatású kezdeményezése. Géza fejedelem, a kiváló politikus megbízásából, mint „háttérfeldolgozó”, kieszközölte a nagy hatalmú bajor hercegnél, II. Cívakodó Henriknél, hogy adja feleségül hűgát, Gizella hercegnőt a magyar trónörökösnek. Gizella apjának készült, de a zárda csendjét felváltotta az udvar zajával, mert maga is úgy ítélte meg, hogy ezzel a friggyel még jobban tudja majd szolgálni az Urat és az egyházat. A hagyomány szerint Adalbert adta őket egybe a bajor dinasztia székhelyén, Scheyerben, 995. augusztus 28-a után. Gizella életének minden évszáma bizonytalan, de az tagadhatatlan, hogy az elkövetkezőkben a bajor hercegnőből lett magyar királyné döntően befolyásolta a keresztény magyar állam kialakulását. A külföldi források a magyarok keresztény hitre való térítését, igen tendenciózusan, kizárólag neki tulajdonítják, ami persze túlzás.

Az viszont már akkor is igaz volt, hogy minden sikeres férfi mögött nő áll: Géza esetében Sarolt, István esetében Gizella. Nos, ilyen értelemben beszélhetünk a nyugati kereszténység alázatos szolgálóleányának, Gizellának a nagy befolyásáról is.

Öt-hat gyermeket szült, de a nagykorúságot csak Imre herceg érte meg. Azonban őt is elragadta a korai halál, gyászba borítva a szülőket, s szinte megoldhatatlan örökösödési gondokat okozva az öregedő király apának. Imrén kívül még egy fiú, Ottó nevét ismerjük, de ő is korán elhunyt.

István ugyanabban az évben, 997-ben vesztette el apját, Géza fejedelmet és lelki támaszát, Adalbert püspököt, s Gizellával az oldalán a magyarok nagyfejedelme lett. Még meg sem melegeedett a trónon, máris szembe találta magát egyik legközelebbi rokonával, Koppánnal, a nagy hatalmú somogyi vezérrel, aki ugyancsak Árpád egyenes ági leszármazottja volt, meg korosabb is nála, s így a hagyományos öröklési rend alapján, mely szerint az uralkodói családban a legidősebb, vezetésre alkalmas férfi öröklí a hatalmat, teljes joggal tarthatott igényt a fejedelmi székre. Először Sarolt fejedelemasszony táborá ellen vonult fel hadával, mivelhogy a patriarchális társadalom egy másik szokása szerint az elhunyt fejedelem özvegye a férj fivérét, „kisebbik urát” illette meg. Sarolt, mint a fúria, szállt szembe a kísérettel egyrészt mert nem kívánczolt Koppány háremébe, másrészt pedig az elsőszülöttség jogán fia hatalmának védelmére kelt.

A régi rend nevében fellépő s egyúttal a zsenge keresztény állam vívmányai ellen törő Koppányt végül is István fegyveresei, köztük a Gizella kíséretéhez tartozó német páncélos lovagok, legyőzték, és élve elfogták. A német vitézek nagy birtokadományokban részesültek, a hatalomra törő Koppányt pedig, ugyancsak ősi szokás szerint, felnégyelték, s az ország négy táján várfalakra szegezve közszemlére tették. A leghatalmasabb törzsek fejedelmi székhelyei voltak ezek, nyilván szándékosan, hogy mindenki értsen belőle.

A későbbi „kegyes király” ezúttal erélyesen és céltudatosan – így is mondhatnánk: kegyetlenül, véres kézzel – leszámolt politikai ellenfeleivel. A krónikások, mintegy megóvva István jó hírnevét, Sarolt bosszújának minősítették a közeli rokon felnégyelését. Lehetséges, hogy ez benne volt a dologban, de kétségtelen az is, hogy István később sem ismert tréfát, ha a hatalom, az ország nyugati irányvétele forgott kockán (a kereszténység ellen fellépő besenyő vezért feleségével együtt élve eltemettette). Egyik nagy utódja, Szent László, magára vonatkoztatva,

de általános érvényű szentenciát mondott ki egyik levelében a hatalom gyakorlásáról: „bűnös ember vagyok, hiszen a földi uralmat a legsúlyosabb bűnök nélkül nem lehet gyakorolni”.

Egy nagy uralkodó, ha egyúttal reálpolitikus, sok fájó dolgot művel, olykor kényszerből is. A történelem általában kíméletes velük szemben, nem tartja kibé-kíthetetlen ellentétnek a kegyest és a kegyetlent: ha a közjó, a haladás érdekében követik el az erőszakot, akkor elnéző magatartást tanúsít, ha a kíméletlenség rossz ügyet szolgál, megbocsáthatatlan bűnként tartja számon.

István, ha nem is kesztyűs kézzel, de célratörően, nagy tudatossággal, a törzsi vezérek uralmának letörésével építette ki a korai feudális állam központosított szervezetét, s ennek legfőbb támaszát, az egyházat. Ennek eredményeként jött meg a Nyugat „hivatalos” elismerése: a királyi cím, a korona, a felhatalmazás a nagy mű folytatására és befejezésére.

Érkezhetett volna ez Keletről is, ha kérésével Bizánchoz fordul, de ennek már jó ideje nem volt esélye. A nyugati irányultság is két lehetőséget kínált: a korona érkezhett volna a Német-római Birodalomtól vagy az egyháztól. Bár a pápa is kacsingatott a világi hatalom felé, István mégis mellette döntött, talán azért, mert úgy tartotta, hogy elviselhetőbb függő viszonyba kerülni az égiek képviselőjével, mint a földi hatalom megtestesítőjével. Mintha ezzel is jelezni kívánta volna, hogy az ország viszonylagos függetlenségének megőrzése tekintetében ugyanolyan hajlíthatatlan, mint apja, nagyapja vagy bármelyik öse.

István tehát a koronát Asztrik, más néven Anasztáz apát, a kalocsai érsek útján II. Szilveszter pápától kérte és kapta meg, a hatalmat jelképező lándzsával együtt. Thietmar püspök 1016-ban ugyan úgy fogalmazott, hogy „a császár (III. Ottó) (...) kegyelméből és buzdításából, Henrik sógora, Vajk, a maga királyságában püspökséget alapítván, koronát és áldást nyert”, de ez csak arra utal, hogy a közelségében elképzelhetetlen volt egy keresztény királyság létrehozása a nagy hatalmú császár tudta nélkül, nem pedig arra, hogy a koronát ő adta.

A koronázás ideje és színhelye bizonytalan, feltehetően a fővárosban, Esztergomban tartották meg az ünnepélyes beiktatást. A pécsi püspökség alapítólevelének dátumából kiderül (1009. augusztus 23-án keltezett), hogy az esemény István úr uralkodásának kilencedik évében történt, ezek szerint 1000. augusztus 23-a és 1001. augusztus 23-a között koronázhatták meg. Egy másik alapítólevelben, az 1002-ben keletkezett pannonthalmiban, István ezt is közli: „Anasztáz apátúr tanácsából és szakadatlan segítsége folytán megerősítettünk és megkoronáztattunk.”

A korabeli koronázási jelvények sorra elenyésztek. A pápától kapott s az 1031-ből származó koronázási paláston ábrázolt, ék alakú abroncskorona meg a hatalmi jelvényként használt szárnyaslándzsa egyes források szerint az István utáni trónöröklési harcok idején visszakerült Rómába. A lándzsa állítólag a Szent Péter-bazilika falán függött egy ideig, a korona pedig a pápai kincstárba került, s ott nyoma veszett.

A mai koronázási jelvények – a Szent Korona, a jogar, az országalma, a koronázási palást, a királyi kard – egytől egyig későbbi keletűek. A Szent Koronát a középkorban és a korai újkorban is István fejékeként tartották számon, a mai tudomány azonban későbbre datálja. A két koronából, a felső pántokból és az alsó ab-

roncsból álló „civil tiara” összeillesztésének korát még megközelítőleg sem ismeri a történelem: egyesítése a XII. és a XVI. század közötti hosszú időszakban történhetett. A jogart (a lándzsa helyett) először a tihanyi alapítólevél említi 1055-ben. A koronázási palást a XII. században keletkezett egy XI. századi, Gizella névéhez kapcsolt díszes, selyem- és aranyszövésű miseruha átalakításával. A mai koronázási kard a XVI. századból való, nem kizárt azonban, hogy a Prágában őrzött kard vagy a Bécsben található Attila-kard is eszközül szolgálhatott a koronázási szertartásban.

A történelem viharai kíméletlenek, se szeri, se száma az elenyészett tárgyi bizonyítékoknak, de ebben az esetben is az a fontos, hogy a „megerősített és megkoronázott” István az ünnepi aktus után már nemzetközileg elismert európai uralkodóként, keresztény királyként folytathatta megkezdett államalapítói és országépítói munkáját.

Egy határozott, keménykötésű ember vállalkozása volt ez, miközben olyan szilárd építőelemekre alapozott, hogy műve egy évezred próbáját is kiállta.

(2000)

AZ ÁLLAMALAPÍTÓ ALVIDÉKI ELLENFELEI ÉS SEGÍTŐTÁRSAI

Az új évezred első évtizedében – 1003 és 1008 között – már csak délkelet-magyarországi részek dacoltak István király hatalmával. Legfőbb ellenlábas a nagy-
ratörő Ajtony vezér volt, aki a korai feljegyzések szerint a görög papoktól hagyta
„megfertőzni” magát, és „mindenben ellenszegült” az államalapító és egyházépítő
uralkodónak. Segítőtársai közül két bencés apát, egy német és egy olasz „külföldi
tanácsos” emelkedik ki: Asztrik-Anasztáz kalocsai püspök, majd esztergomi érsek
és Gellért csanádi püspök, az első magyarországi szentek egyike. Ők nem fegyver-
rel – ezt a „piszkos” munkát mások végezték el –, hanem kereszttel a kézben szol-
gálták a frissen megkoronázott keresztény királyt, mégpedig térítéssel, egyház-
szervezéssel, olykor pedig diplomáciai megbízatások teljesítésével is. Róluk szól
a történet: Ajtonyról, Asztrikról és Gellértről.

I.

Ajtony, a „szeparatista törzsi vezér”, ahogy őt a történelemkönyvek minősítik,
módfelett veszélyes riválisnak bizonyult. Hatalmával kérkedett ugyan, de fegyvere-
sen nem tört rá. Valahogy úgy tűnt, hogy maga is, ellenkező előjellel, államalapítás-
ba és egyházszervezésbe fogott, ha nem is oly céltudatosan. István királlyal ellentét-
ben ő nem Nyugat, hanem Kelet felé fordult. Szinte önálló külpolitikát alakított ki:
Bizánc védőszárnyai alá helyezte magát, felvette a keleti kereszténységet, görög
bazilita szerzeteseket hívott „uruságába”, görögkeleti rítusú monostort alapított.

Valóban „mindenben ellenszegült” István királynak, a legjobb úton haladt,
hogy államot alapítson az államban.

Szent Gellért püspök nagy legendája, amely a XIV. században készült a jóval
korábbi kis legenda alapján, s alighanem újra is fogalmazódott, így írja le Ajtonyt
és korát:

„Akkoriban volt Marosvárt egy Ajtony nevű nagyon hatalmas fejedelem, aki
Bodony városában a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg. Ez felette
fitogtatta erejét és hatalmát. Továbbá hét felesége volt, mert nem volt tökéletes a
keresztény hitben. István királynak pedig nem adta meg a tiszteletet semmiben,
mert bízott katonáinak és nemes embereinek seregében, akik felett uralkodott ha-
talma teljében. Szilaj paripája számtalan sok volt, nem is számítva azokat, ame-
lyeket istállókban őriztek csikósai. Rengeteg barma is volt, mindegyik csordájá-
nak külön gulyása, s voltak azonfelül majorságai és udvarházai. Még a királynak

a Maroson leúsztatott sója fölött is hatalmat bitorolt, a folyó révhelyein egészen a Tiszaig vámosokat és öröket tartott, és mindent megvámoltatott. A görögöktől felhatalmazást kapott, és az említett Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére monostort épített, s abba apátot helyezett görög szerzetesekkel, az ő rendszabályuk és szertartásuk szerint. Mivel ennek az embernek szolgált a Körös folyótól az erdélyi részekig és Bodonyig meg Szörényig terjedő föld, s mindezt a hatalma alá vonta, ezért fegyvereseinek sokaságával túltett másokon, a királyt pedig semmibe vette.”

Az Ajtony által ellenőrzött területet – amelyet északon a három Körös (Fehér-, Fekete- és Sebeskörös) meg a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna és az Al-Duna, keleten pedig a Kárpátok nyúlványain létrehozott Szörény és Krassó földvárak határolták be – már előde, az ugyancsak titokzatos származású Galád törzsfő is uralta marosi dukátus néven. Korábban keletről jövő népek lakták, ez idő tájt pedig a szilaj, háborúban edzett, pogányságukhoz ragaszkodó „fekete magyarok” szállásterülete.

Eredetük tisztázatlan. Az egyik feltevés szerint azonosak a hét magyar törzshöz csatlakozott kabarokkal, akik a kazár birodalomból való kiválásuk után kerültek segédnépként, „nyolcadik törzsként” a törzsszövetségbe. A másik hipotézis felállítóinak álláspontja szerint a fekete jelző azokra a törzsekre, törzsmaradványokra utalhat, amelyek szembefordultak István király politikájával. Ők voltak a pártütők, a „feketék”, amelynek rossz, nemkívánatos, törvényen kívüli jelentése is volt, ellentétben a „fehér”-rel, amely a jó, a helyes cselekvés, az igazhitűség szinonimájaként élt a köztudatban.

Arra kell gondolnunk, hogy Ajtony országa gyülekezőhelye, utolsó mentsvára volt az István királlyal szemben álló erőknél, így Koppány és Gyula megmaradt híveinek is. Az ellenállás végbástyájában szövetségesre találtak a külön úton járó, külhoni hatalmakkal paktáló Ajtonyban, de az itt élő kevert etnikumban is – a kabarokban, a bolgár-török és szláv őslakosságban, az avar töredékekben, a tarján és a várkony utódokban – amely az ősvallás rendjéhez tartotta magát, Ajtony országát támogatta, az Ungria Nigrát.

A két koncepciót képviselő hatalmasság, a koronázott király és a koronázatlan fejedelem vetélkedése nem tarthatott örökké. Két dudás egy csárdában? Ez az út már akkor sem volt járható.

Az érdekek a végsőig lemeztelenedtek, az ellenfelek ellenségekké váltak. Nem maradt más hátra, mint egymás vesztére törni, fegyverrel eldönteni, kinek van igaza: a becsvágyó, hátratekintő, félpogány, félkeresztény Ajtonynak vagy az előrelátó, a nyugati mintára államot és egyházat szervező Istvánnak.

Hogy a kenyértörésre végül is mikor került sor, azt a történészeknek nem sikerült megnyugtató módon pontosítaniuk: Ajtony leverésének dátumát manapság a legtöbben 1008-ra vagy 1027/28-ra teszik, de lehetségesként felmerül az 1003., 1004. és az 1014. év is.

Akármikor is történt, a tény marad: Ajtony, az Alvidék teljhatalmú ura a történelem süllyesztőjébe került. Elsöpörte az új idők szele. Csak emléke maradt fenn egy nagyra törő keleti kényúr képében. Meg egy feltevés, amely mintha egykori hatalmának fényét is tükrözné: neki tulajdonítják a kora középkori Kárpát-medence

leggazdagabb aranykincsét, a nagyszentmiklósi leletet. László Gyula szerint ezt részben Géza fejedelemtől vagy István királytól kaphatta ajándékba, amikor még közte és az uralkodóház között felhőtlen volt a kapcsolat.

II.

István király korának egyik legbefolyásosabb embere Asztrik apát volt, szerzetesi nevén Anasztáz (a korabeli oklevelekben még Aserik, Asrik, Ascricus, Astricus, Achery, Ascherich alakban is előfordul). Udvari hívásra 999-ben jött az országba, s mint pápai megbízott – Györffy György történész szerint – döntő szerepet játszott a magyar királyság felállításának diplomáciai előkészítésében. Asztrik-Anasztáz volt végül is az, aki az 1000. esztendőben István király kérésére Rómába utazott, és kieszközölte számára a koronát, a világi hatalom jelképét és a pápai bullát is, amellyel felhatalmazást kapott, hogy „mindkét jogon”, azaz államfőként és egyházfőként szervezze, hozza létre magyar földön a katolikus egyházat. Ennek az utóbbinak a jele a hosszú nyélre tűzött „apostoli kereszt” volt.

Az ő szerepének fontosságát maga István király fogalmaztatta meg a pannonhalmi apátság 1002-ben kiadott alapítólevelében: „Anasztáz apátúr tanácsából és szakadatlan segítsége folytán megerősítettünk és megkoronáztattunk.” De az ő „közbenjárására, tanácsára és egyetértésével” adta meg a pannonhalmi monostornak az akkori, Európában szokásos legnagyobb kiváltságokat.

Ki volt ez a tekintélyes Asztrik-Anasztáz, akinek a keze oly messzire ért?

Feltehetően német eredetű bencés lehetett, esetleg még lotaringiai vagy burgundi származású. Korának egyik legképzettebb, világlátott hittudósa volt, keresztül-kasul bebarangolta Európát (Györffy György *István király és kora* című munkájában egy külön térképen mutatta be külföldi útjait). Magyarországon 995 körül járt először, mégpedig Szent Adalbert prágai püspök klerikusaként, azaz mai szóhasználattal élve: titkáráként. Az idő tájt a szent életű főpap Géza fejedelem udvarában tartózkodott, s megkeresztelte vagy megbérmálta fiát, Istvánt, aki az ő tanítása nyomán fogadta el őszintén és véglegesen a kereszténységet. Állítólag közvetítésének köszönhető az is, hogy a reményteljes ifjú megkapta a német-római császár leányának, Gizellának a kezét.

Már akkor is – bár más tüzenél melegedett – szemtanúként ott volt a história közvetlen forrásánál, a második utazása után pedig már a történelem formálóinak legszűkebb körében találjuk: bennfentesként a magyar állam és a magyar egyház első lépései körül bábáskodott. Az elismerés nem maradhatott el, s így az apát úrból csakhamar egyháznagy lett. Az alakuló kalocsai egyházmegye első vezetőjévé nevezte ki István király, alighanem 1002-ben, s főpásztori minőségben hol episcopusként (püspökként), hol archiepiscopusként (érsekként) emlegetik az oklevelek. Esetünkben nem is annyira a cím a perdöntő, hanem az, hogy ezen a tájon is közvetlenül végezte egyházszervező munkáját, bár erre vonatkozóan semmilyen adatunk nincs.

A főpapok általában a királyi udvarban tartózkodtak, István király intelmeiben egy helyütt közli is, hogy „a királyi trón ékessége a főpapok rendje (...), mert nél-

külük királyok nem is állíttatnak, nem is országnak”. Így aztán nem is tételezhetjük fel állandó jelenlétét, de azt is kizártnak tartjuk, hogy ne tartózkodott volna egyházmegyéjében, amely a Duna–Tisza közén terült el, magába foglalva Bodrog és Bács vármegyét, délen pedig Szerémség keleti részét, ahol a Mandjelos és az Almás-patak választotta el a pécsi egyházmegyéjétől. Kalocsán feltétlenül időzhetett, de felkereshette Bodrog várát (a mai Monostorszeg, azaz Bački Monoštor határában lehetett), amely ellátta Kalocsa védelmét is, Bács várát és városát, amely László király idején az egyházmegye központja lett, illetve második székhelye, de a távolabbi részeket is, így Titelt, amely valamennyivel később társaskáptalani centrum lett.

A kalocsai püspökség vagy érsekség már megalapításától kezdve fontos szerepkört kapott: megbízták a déli és a keleti országrészek beépítésével a születő egyház és állam egységes szervezetébe, ilyen értelemben „térítő püspökségnek”, „térítő érsekségnek” is nevezték.

Az integrálás két módja látszott lehetségesnek. Az egyiket, a békés térítést, a méltatlanul elfelejtett Querfurti Bruno regensburgi szerzetes képviselte, aki már többször járt Magyarországon, s Géza fejedelmet, István apját is megkeresztelte. Ő már 1003-ban a király engedélyével térített az „alsó részekben”, azaz Ajtony feketé magyarjai között, alighanem a mártíromság elnyerésének szándékával is.

Nem volt túlzottan eredményes, ezért 1005 és 1008 között újra próbálkozott, de erőfeszítései ezúttal sem gyümölcsöztek. Ez a körülmény azoknak a malmára hajtotta a vizet, akik kezdettől fogva a katonai beavatkozás hívei voltak. Ezek közé tartozott Asztrik-Anasztáz is, aki egyébként is hajlott az adminisztratív eszközök felé, s nem vetette el az erőszakos térítést sem. Támogatta a király döntését, hogy sereget küld Ajtony megzabolozására, ennek szellemi előkészítéséhez maga is nagyban hozzájárult.

Ajtony legyőzése tehát az ő idejében történt, mégpedig Csanád vezérlete alatt, aki a csatatéren elesett Ajtonyt le is fejeztette, ami nem váltott ki nagyobb visszataszást, hiszen a kor szellemében történt, akár Koppány felnégyelése, Gyula száműzetése, később pedig Vazul megvakítása. István király nimbuszán sem esett csorba, hiszen vitézei mindezt a kereszténység „zsenge kertjének védelmében” tették, az ő személyében mindinkább a „kegyes és igazságos” királyt tisztelték.

Csak az olyan típusú emberek adtak hangot ellenérzéseiknek, mint amilyen Querfurti Bruno volt, aki a kereszténység eszméit szó szerint vette, csak a békés térítést tartotta elfogadhatónak. Ő írta méltatlankodva 1009-ben keltezett egyik levelében, amikor értesült Ajtony híveinek leveretéséről, hogy „a mieink – Isten bocsássa meg – némelyiküket megvakították, ami nagy vétek”.

Asztrik-Anasztáz nem csinált erkölcsi kérdést az atrocitásokból, ő realpolitikus volt, a célt tartotta fontosnak.

Ajtony leverése után, 1009 körül, az egész nagy kiterjedésű országrészt egyházjogilag Kalocsához csatolták, azaz Asztrik-Anasztáz fennhatósága alá került, előbb a kalocsai egyházmegye részeként, később marosvári, illetve csanádi püspökség néven.

Ő aztán igazán kemény kézzel kezdte meg a térítést, úgy is mondhatnánk, hogy a fegyverek árnyékában hirdette az ígét, mivelhogy meg volt győződve: az általa

barbárnak minősített lakosságot csak így lehet egy akolba terelni. Az újonnan meghódított területen felállítandó püspökség megszilárdítását már azért is fontosnak tartotta, hogy betölthesse a neki szánt feladatkört: a latin rítusú egyház végvárának szerepét a szomszédos szláv rítusú görögkeleti egyházzal szemben. Ő igen jól értesült volt, tudott azokról a folyamatokról is, amelyek végül is 1054-ben az egyházszakadáshoz vezettek.

Csanád vezér is egységes területként kezelte Ajtony egykori országát, s Marosvár mellett még az Arad, Temesvár, Keve és a Krassó földvárban tanyázó fegyvereseivel tartotta ellenőrzése alatt a csatavesztés után is még sokáig háborgólázongó tartományt. Mintegy húsz évig tarthatott a kedélyek csillapítása, a katonai közigazgatásként is felfogható átmeneti állapot. A rendcsinálás során elkobozták Ajtonynak és támogatóinak hatalmas vagyonát, de István király törvényeinek szellemében egy részt meghagytak az elesett törzsi vezér özvegyeinek és gyermekeinek. Földjének, jószágainak nagyobb részén azonban Csanád és vitézei, köztük a Nyugatról beköltözött, Ajtony leverésében részt vevő német lovagok és természetesen az egyház osztozott.

Időközben Asztrik-Anasztáz végképp és ténylegesen is a magyar egyház élére került mint esztergomi érsek, s két elődjétől, Domokostól (1002) és Sebestyén-Radlától (1005) eltérően hosszú éveken át (1007-től 1036-ig) vezette, szervezte és szilárdította meg a tíz püspökségből álló magyar egyházat. Ebből a korból két olyan külföldi eredetű adat is fennmaradt, amelynek hitelességét senki sem vonhatja kétségbe: „magyar érsekként” részt vett az 1007. évi frankfurti zsinaton, 1012-ben pedig templomot avatott Bambergben.

István király legbuzgóbb munkatársaként, fő tanácsadójaként az egyházi ügyeket irányította, de a koronás fő jobbkézeként a nagypolitikában is olykor döntő szava volt, így a diplomáciában, a szövetségesek kiválasztásában. Megszervezte az udvari kancelláriát, európai írnokokat hívott be, s így a hivatalos latin írásbeliség egyik megteremtője lett. Egyes vélemények szerint része volt az első királyi oklevelek megfogalmazásában, s állítólag ő írta az Intelmeket és István király törvényeit. Ez persze mind feltevés, az azonban bizonyos, hogy Magyarország érsekeként olvashatta, ellenőrizhette és javíthatta a törvények szövegét, s a királyi okleveleket is láttamozta.

Szerepe oly nagy volt, hogy egy időben Gizella királynéval együtt őt tekintették a magyar egyház megteremtőjének. Ezek a spekulációk nem feleltek meg a valóságnak, téves feltevésből indultak ki: egy német bencés apát (még ha magyar főpapi tisztet is viselt) és egy német hercegnő (még ha magyar királyné is lett) eleve nem lehetett a magyar egyház megalkotója, ez a szerepkör csakis a magyar királyra hárulhatott, s ennek István a lehető legjobban eleget is tett.

Később, a külföldi befolyás tényének tudatos kisebbítése során, csökkentették az érsek és a királyné érdemeit lebecsülték, olykor még el is hallgatták. László király idején István királyt és Gellért püspököt emelték az üdvözültek sorába, Asztrik-Anasztáz szentté avatása szóba sem került, s Gizella boldoggá avatása is elsikkadt.

Az utólagos kalkulációktól függetlenül Asztrik-Anasztáz érsekre csakis úgy tekinthetünk, mint nagy tettekre hivatott emberre, aki Szent Adalbert, Querfurti

Bruno (Szent Bonifác), Sebestyén-Radla és Szent Gellért mellett az egyik legfőbb egyházi szervező volt az István-kori Magyarországon.

Asztrik-Anasztáz nevéhez, ha bizonyítalanul is – akárcsak Ajtonyéhoz –, egy értékes leletegyüttes fűzhető. Az első kalocsai székesegyház maradványainak feltárása során napvilágra került az Árpád-kori főpapi jelvények egyik legteljesebb maradványa (pásztorbot feje, kehely, ostyatányér, gyűrű, mellkereszt, az érseki vállszalag tüje). A találgatások kapcsán egyik lehetőségként az ő neve is felmerült: nem tartják kizártnak, hogy az egyházmegye alapítóját, a későbbi esztergomi érseket halála után hazahozták és tisztelettel vették körül...

III.

Az István-kori események datálása – jórészt a megbízható források hiánya meg az elégtelen régészeti kutatások miatt is – nagy nehézségekbe ütközik. (Az éles szemű olvasó figyelmét bizonyára nem kerülhették el azok az esetlegességek sem, amelyek írásunkban is előfordultak, amikor Ajtony és Asztrik-Anasztáz személyét körvonalaztuk, a hozzájuk kapcsolódó eseteket, epizódokat, fordulatokat pedig pontosítani kívántuk.

Gellért püspök esetében – erre már utaltunk – szintén nagy a bizonytalankodás, így aztán nem marad más hátra, mint a választott úton tovább haladni, gondosan elkerülve a nagyobb buktatókat.

Minden jel arra mutat, hogy a velencei származású bencés szerzetes, útban a Szentföld felé, az 1020-as évek táján érkezett Magyarországra, s István király, miután találkozott vele az udvarban, maradásra szólította fel. A tudós és szent életű benediktinus engedett a hívásnak, s mintegy három évet töltött a királyi portán, állítólag Imre hercegnek, a magyar trón várományosának nevelőjeként, majd remeteként visszavonult Bakonybélbe. „Itt hét álló esztendeig – olvassuk a Gellért nagy legendájában – böjtnek, imádságnak, virrasztásnak szentelte magát, ki nem mozdult innen; egy kunyhót épített magának, ebben fogalmazta műveit, amelyeket sajátkezűleg le is írt.”

Az ország konszolidálódásának korszaka volt ez, különösen az Alvidéken, Ajtony egykori impériumában, ahol csak fokozatosan csitult el a zendülés zaja, idő kellett arra, hogy a fekete magyarok beletörődjenek az adott helyzetbe, alkalmazkodjanak hozzá, a régi hitbe beépítsék az újat.

István király, látva, hogy „országa a béke nyugalomát élvezzi”, 1030 táján elérkezettnek látta az időt, hogy új püspökséget hozzon létre Ajtony egykori nyugtalan tartományában, előbb marosi, majd csanádi egyházmegye néven. Élére Gellért szerzetest, a bakonyi aszkétát szemelte ki.

Gellért kis legendája szerint az uralkodó, miután „a pogányok kegyetlen erkölcsét megfőkezte, és sokaknak szívét a szent hit magjainak befogadására felkészítette (...) az Úr szolgáját visszahívta a remeteségből, s püspöki süveggel felékesítve elküldte, hogy prédikáljon a népnek (...)”.

Gellért nagy legendája viszont már tükrözi a korai püspökségavatások minden hősi romantikáját. A missziós feladatokkal megbízott, az ország monostoraiból összesereglett tíz szerzetest (közülük heten beszélték a magyart – áll a történeti

mondában) és a frissen kinevezett főpásztort Csanád ispán nyikorgó-csikorgó szekerekre ültette, s a Duna–Tisza közén elindult velük dél felé. A zárt sorokban haladó karaván a kíséző lovasokkal együtt Rév-Kanizsánál lépte át a Tiszát és ért a fekete magyarok földjére. Gellért püspök életrajzírója, a kanadai emigrációban elhunyt Ibrányi Ferenc, valamiféle, regényes mázzal vonta be ennek az utazásnak a részleteit, így azt is tudta, hogy Gellért, „(...) Rév-Kanizsától egészen Csanádig figyelmesen szemlélte a vidéket. Falut nem látott. Itt-ott sátrak tünedeztek föl, ezek alatt tanyázik a pogány, büszke magyar. A végeláthatatlan síkságon, ekét nem látott buja ősföldön félig vad lovak csoportokba verődve száguldanak, szarvasmarhagulyák és baromfynyájak legelésznek. Elsősorban állataikból éltek a magyarok. Dunántúl után nem így képzelte. Nem tudta, hogy itt, a Maros táján, még vadonhoz szokott, vándorló, nomád, lovas nép lakik”.

Megérkezése után nyomban hozzáfogott Krisztus Maros-vidéki egyházának megalapozásához, miközben gyakran személyes példájával is azon fáradozott, hogy betöltse azt az űrt, amely a kereszténység és az itteni pogány lakosság között tátongott.

Egyházmegyéjét hét főesperességre osztotta, ezek élére azokat a papokat állította, akik tudtak magyarul. Türelmes magatartást tanúsított az itt talált görögkeleti szerzetesek és hívők iránt, szabad vallásgyakorlásukat nem akadályozta, mivel-hogy a keleti és a nyugati egyház szakadását nem tartotta elkerülhetetlennek. Megkezdte a csanádi székesegyház építését, esperesei is templomot emeltek a maguk telepén. Csanádon Walter magiszter vezetésével iskolát nyitott, mintegy folytatva az európai hagyományokat. Ott az volt a szokás, hogy a püspökök saját egyházmegyéjükből nevelték fel a nép nyelvét beszélő alsó és középső papság java részét. Amikor híre ment kezdeményezésének, harmincan ajánlották fel gyermeküket a káptalani tanintézetbe. Tanulmányaik befejezése után Gellért papokká szentelte, kanonokokká tette meg őket.

Most már elmondhatta azt is, hogy papjai „nem voltak idegenek, hanem országbeliek”.

Sikeres egyházépítésének egyik titka alighanem az lehetett, hogy püspökként is folytatta aszkéta életmódját, az úr szolgájaként élt és hatott. A kis legenda közli, hogy „nem valami fogatot, hanem egyszerű kordét használt” térítő- és ellenőrző útjai során, szőrcsuhát, gyapjas birkabőrt viselt. Ilyen sorokat is találunk benne: „(...) fejszét véve egyedül ment az erdőbe, és testének sanyargatására a maga vállán hordta a nyálábfákat”.

A remete életvitel mellett tudós pap is volt, a dogmatika európai híru ismerője. Forrásaink nyolc művéről tudnak – homíliákról, teológiai értekezésekről –, de csak a *Deliberatio...* című Szentírás-magyarázata maradt fenn (teljes magyar címen: *Elmélkedés a három fiú himnuszáról*, 1790-ben jelent meg először). Némely kutató benne keresi és találja meg az Intelmek szellemi alkotóját is.

Aligha lehet véletlen, hogy végül is ő lett az egyetemes egyház egyik utolsó mártírja, a magyar egyháznak pedig az egyik első szentje. Őt még életében Maros menti apostolként tisztelték hívei...

Gellért püspök maga volt a megtestesült alázat és egyszerűség, ellentétben kortársával, Asztrik esztergomi érsekkel, aki hajlott a világi hatalom felé, nem vetet-

te meg annak fényeit, díszes palotában lakott, bíborban, bársonyban járt, nagypolitikában gondolkodott, nagy műveltségű européerként képviselte a világ előtt István országát.

A zsenye egyház mindenható főpásztorát személyesítette meg, szemben Gellérttel, aki megmaradt lekipásztornak, a rábízott nyáj alázatos szolgálójának. Ő nem törődött a földi dicsőséggel, szeme előtt a keresztény megdicsőülés lebegett.

Tűz és víz volt a két ember, s bár azonos ügyet szolgáltak, idegenkedtek egymástól.

István királynak viszont – aki arra vállalkozott, hogy a magyar nemzetet bevezeti a nyugati kereszténység kultúrkörébe – szüksége volt mindkét típusú főpapra, arra is, aki a szellemieket tartja előbbre valónak, arra is, aki a világiakat sem veti el.

A két főmunkatárs túlélte az uralkodót, Asztrik hat évvel, Gellért nyolccal. Láthatták tehát azt is, hogy a halála után kitört belviszály milyen végveszélybe sodorta mindazt, amihez ők is oly nagy mértékben hozzájárultak: Asztrik az Alvidéken, majd az egész Kárpát-medencében és azon túl is, Gellért pedig főleg Magyarországon alsó végein.

Aggodalmuk nem volt alaptalan, bár az új állam és az új egyház már akkor igen szilárd építménynek bizonyult, kiállta a széthúzó erők, dinasztikus háborúk próbáját.

S azóta is, immár ezer éve, állja az ismétlődő megpróbáltatások súlyos terhét...

(2000)

„RAGUZÁBÓL SIET ÍME KIRÁLYUNK...”

A zágrábi *Večernji list* röppentette világgá a hírt (2000. február 13-án), hogy „a dubrovniki domonkos rendnek szándékában áll” a millenniumot ünneplő Magyarország számára visszaszolgáltatni Szent István koponyacsont-ereklyéjét, amelyhez ki nem derített módon jutott hozzá, meghatározhatatlan időpontban, talán a tatár-vész idején vagy pedig Mohács után.

A jó szándékú fra Ivo Martinić, a dubrovniki kolostormúzeum vezetője, nem először tett ilyen értelmű kijelentést, amióta a koponyacsont-ereklye 1969-ben közös kiállítási műtárgy lett, 1986-ban pedig az újabb múzeumi átrendezés során más liturgikus tárgyakkal együtt üvegfalú kiállítási szekrénybe került.

„Azt hiszem, eljött az ideje – közölte 1989-ben – hogy a magyarok számára oly fontos ereklyét visszaadjuk nekik. Hiszen államalapítójuk műve történelmük alapja, önazonosságuk forrása, államiságuk gyökere, nemzetté válásuk fontos ténye.”

Kétezerben még háromszor megismételte javaslatát, egy ízben a következőket fűzve hozzá: „Képzeltetik, mekkora becsben tartanánk mi, horvátok Tomislav király ilyen ereklyéjét!” Egy másik nyilatkozatában kifejtette, hogy „az ereklye nem a dubrovniki domonkosok tulajdona. A magyarok nem adományozták nekik, csak a megőrzést bízták rájuk”.

Az önkezdemenyezés kiváltotta a dubrovniki domonkosok ellenkezését, ennek 2000. május 15-én nyilvánosan is hangot adtak. Mindezt fra Petar Marija Radelj domonkos szerzetes idézi egyik hosszabb, a horvátországi István-ereklyék sorsáról írt tanulmányában. Ebből magyarul Bencze Lajos idézeteket tett közzé (Híd, 2000. december).

„Kolostorunk egy tagja kifejtette saját önkényes és alaptalan nézetét – áll a sajtónyilatkozatban, amelyet a dubrovniki Szent Domonkos-kolostor hét szerzetese közül hat látta el kézjegyével –, miszerint a dubrovniki domonkosok hajlandóak lennének e rendkívül értékes ereklyét azonnal Magyarországra küldeni. A hír megteveszti a nyilvánosságot, mert bizonyítása teljesen magánjellegű, a kolostorvezetés hivatalos támogatása nélkül, annál is inkább, mert senki sem kérte a testület idevágó véleményét. A dubrovniki domonkosok nem foglalkoznak a több mint 450 éve Dubrovnikban őrzött és megőrzött szent ereklye visszaszármaztatásának gondolatával. Mind a mai napig a kolostor nem kapott és nem is tett semmiféle hivatalos kérelmet vagy felajánlást a Szent István-ereklye Magyarországra vitelére vonatkozólag. Mindazon domonkosok nevében, akik ebben a kolostorban városunknak, Dubrovniknak és horvát nemzetünknek annyi kincset hagytak örököül, er-

kölcsi kötelességünknek tartjuk maradéktalanul megőrizni mindezt a jövő nemzedékeknek is.”

Fra Frano Prcela horvát tartományfőnök a dubrovniki szerzetesektől eltérően úgy vélekedett az ereklyéről, hogy „nekünk ez csak múzeumi műtárgy. Nincs túl nagy vallási alapja annak, hogy itt is maradjon.”

Az elfajuló vitába beavatkozott az állam képviselője is. A horvát művelődési miniszterhelyettes így nyilatkozott: „Az ereklyetartó nyilvántartott művelődési emlék, a horvát kulturális örökség része, és mint ilyen, elidegeníthetetlen. Nem választhatjuk el itt most az ereklyetartót az ereklyétől, és nem beszélhetünk arról, hogy melyik rész kinek mit jelent.”

Szép kis bonyodalom a millennium évében, ünneprontó csetepaté.

Végül is a józanság felülkerekedett, megszületett a lényegi kérdéseket nem fessegető kompromisszum: a magyar kormány képviselői 2000. augusztus 17-én különrepülőgéppel Dubrovnikba utaztak, s ott a horvát kormány képviselőivel szerződést írtak alá, amelynek értelmében a dubrovniki domonkosok múzeuma a koponyaereklyét egy évre átengedi a budapesti Nemzeti Múzeumnak kiállítás céljából (2001. augusztus 1-jéig).

A XVIII. században ugyancsak Dubrovnikból, az ősi városállamból már hazatért Szent István testének egy megőrzött része, a Szent Jobb. Akkor Kozma József jezsuita páter, a budai alkalmi ünnepség szónoka még versben is – ezekkel a szavakkal – köszöntötte a nagy becsben álló ereklye visszatérését: „Raguzából siet íme királyunk...”

Most valami hasonló történt: István király csontvázának egy része, ha ideiglenesen is, visszatért a kényszerből rég elhagyott hazába.

Hogyan kerültek az ereklyék Raguzába, az adriai reszpublikába, mikor és milyen körülmények között? – erről szól a történet.

Egykor, a boldogabb időkben, amikor még kellemes tengerünk is volt, a Dubrovnikot felkereső vajdaságiak és anyaországiak – ha netán betévedtek a dominikánusok straduni múzeumába – rátalálhattak, felfedezhették maguknak az egyik kiállítási szekrény üvege mögött az ezüst ereklyetartóba foglalt csontmaradványt.

A múzeumi teremőr, ha magyar hangok ütötték meg fülét, azonnal a helyszínen termett, s némi információkkal szolgálatkészen a segítségükre sietett, vagy éppen diszkréten felhívta figyelmüket az ereklyére, ha észrevétlen maradt a sok kiállítási tárgy között. Nem sokat mondhatott persze, mert idekerülésének története a feltételezések homályába vész, de még Ragufa előtti korszaka is csupa ellentmondás és rejtély.

Ha a turisták kezében meglátta Bács (Schweitzer) Gyula *Jugoszlávia* című úti könyvét, általában elállt szándékától, mert azt megbízhatónak tartotta. Az ő nyúl-farknyi előadásának azonban volt egy fontos konkrétuma, amelyről a bedekkeríró nem informált: a domonkos rend szerzetesei 1618-ban vették fel az ereklyét leltárkönyvükbe.

Az érdeklődőnek, ha többet kíván megtudni Szent István ereklyéiről, mélyen bele kell nyúlania a századokba, kezdve az egyházépítés megszilárdulásának, az első szentek felavatásának korától, azaz a XI. század második felétől, I. László király uralkodásának idejétől számítva. Az idő tájt a magyarság már felvette a ke-

reszténységet, hitében megerősödött, a templomok viszonylag sűrű hálózata pedig lehetővé tette a többé-kevésbé zavartalan vallásgyakorlást. Ennek az állapotnak azonban volt egy árnyoldala: az új és az egyre nagyobb, egyre díszesebb Isten házai nagy hiányt szenvedtek az ereklyékben, pedig a feddhetetlen és erényes szentek földi maradványai, a kor felfogása szerint „személyes jelenlétükkel” serkentőleg hatottak a róluk elnevezett templomokban gyülekező hívők lelki buzgalmára. Ezekhez adományok révén, csak nagy nehézségek árán lehetett hozzájutni, importálásuk is korlátozott volt, részben az ereklyeárusítás tilalma, részben pedig a „feketepiac” fejletlensége miatt.

A feltörőben levő egyház számára az „önellátás” mutatkozott megoldásnak. I. László király kért is egy felhatalmazást a pápától, hogy intézkedhessen, és az csakhamar megérkezett egy levél formájában. Ebben a szentatya utasította az egyházi és a világi hatóságokat, hogy „emeljék fel azok testét, akik Pannóniában a hit magvát elvetették, és az országot prédikációkkal vagy intézkedésekkel Istenhez térítették”.

Ekkor, azaz 1083-ban, öt magyarországi szentet avattak fel: három vértanút, vagyis a hagyományos módszer szerint (Gellért püspök, András és Benedek remete) egy önmegtartóztató királyfit (Imre herceg) és első ízben egy uralkodót, aki nem mártíromsággal érdemelte ki a felszentelést, hanem egyházteremtő munkájával (I. István).

Az első magyar király csontvázát 1083. augusztus 20-án emelték ki a székesfehérvári bazilika kriptájából. Az életrajzi ihletettségu kis legenda szerint ekkor „oly hatalmas illatár szállt fel, amilyen a körülállókat még sohasem lepte meg (...) Fel-emelték a felbecsülhetetlen értékű terhet, hálát adtak a mindenható Istennek, elvitték, s ezüst tartóba zárván, reá pecsétet ütöttek”.

A szentté avatott István király testi maradványai ettől kezdve vallásos tiszteletben részesültek, s megkezdték önálló életüket. Ennek folyama oly szeszélyes és ellenőrizhetetlen volt, mint annak idején a Tiszáé a szabályozás előtti éveiben. A középkorban egy-egy ereklye nagy kincsnek számított, beszerzésük nagy kegynek minősült, olykor azonban becstelenül is hozzájutottak: kalmárkodással, erőszakkal, tolvajlással.

Áhítatos hódolatuk már-már nem ismert határt, de ez mégse zárta ki, hogy részeire bontsák, ha éppen úgy kívánta a helyzet, még a darabolástól, a töréstől, a felszabdalástól, a szegezéstől sem riadtak vissza (István király Szent Jobbként tisztelt, mumifikált kézfejéhez valamikor a felső kar is hozzátartozott, de ezt leválasztották, s az egyik rész állítólag Lembergbe, a másik pedig a bécsi Dómba került, de később nyomuk veszett).

Az ereklyék a királyi vagy a főpapi ajándékozások, a diplomáciai kapcsolatok, a házassági szerződések, de az egyszerű adásvételek jól jövedelmező tárgyát is képezték, a háborúk idején pedig hadizsákmányként kezelték (a korabeli feljegyzések szerint István király a bolgárok ellen viselt hadjáratában nem vett részt a zsákmányolásban, de a templomok kegyszereit és az ereklyéket begyűjtette és a székesfehérvári bazilikának ajándékozta).

István király maradványai nem kerülhették el az ereklyék általános érvényű sorsát, bár a legnagyobbaknak kijáró tisztelet övezte őket, s féltve őrzött kincsek is voltak, csaknem egyenértékűek a magyar királyságot szimbolizáló koronázási

jelvényekkel. IV. Béla király az 1241–42. évi tatárjárás alatt a korona, a jogar, a koronázási kard és a királylándzsa mellett István király ereklyéit is Dalmáciába menekítette.

A Szent Jobb mellett megkülönböztetett figyelmet szenteltek a koponyacsontoknak, kiváltképp a felső részüknek, a koponyatetőnek. Nincs rá bizonyíték, de minden jel arra mutat, hogy az agyvelő boltozatos burka nem sokkal a tetem kiemelése után egy díszes ötvösmunkába, azaz egy hermába került, és a székesfehérvári koronázótemplom kincseskamrájában őrizték. Ott az évszázadok során sok ereklye halmozódott fel, mintegy reprezentálva a középkori magyar királyság fényét és erejét. A Mohács előtti évtizedekben minden augusztus 20-án mintegy hatvan hermával díszítették a fő- és mellékoltárokat.

Egy újabb keletű elmélet szerint a mai Szent Korona felső, két egymást keresztező aranypántból álló része valójában István király fej alakú hermája volt, amelynek abroncsait a tizenkét apostol zománcba égetett alakja ékesítette, ezekből azonban kettőt levágtak, amikor összeillesztették az alsó résszel. Persze ez csak az egyik változat a sok közül, mivelhogy a korona eredete ma sincs megnyugtató módon tisztázva, s a két rész egyesítésének időpontja sem ismert.

A sokat vitatott felső részt egyesek szerint még II. Szilveszter pápa ajándékozta István király követeknek, de ennek valóságértéke igen csekély. Ez a feltevés főleg arra volt jó, hogy a római eredettel ellensúlyozzák a bizánci származású alsó részt, s egyúttal érzékeltessék a nyugati orientáltság győzelmét a keleti felett. Más vélemények szerint a felső rész nem más, mint egy szentostyartartásra szolgáló tál fedője. A feltevések sora ennél hosszabb, lehet válogatni.

A hermára vonatkozó elképzelés azonban tetszetősnek tűnik, mert alapot ad annak a csökönyösen élő népi hiedelemnek, amely a mai Szent Koronát István király személyéhez köti.

A két rész egyesítését, azaz I. Géza „görög” koronájának egybedolgozását az István király koponyacsontját boltozó hermával, Györffy György történész Könyves Kálmán király nevéhez és korához köti (1095–1116). A nagy műveltségű uralkodó olvasottságával, a hittudományokban való jártasságával (trónra lépése előtt püspök volt) kétségtelenül tudhatta, hogy a felségjelvénynek az ereklyetartóval való felerősítésének milyen óriási szakrális jelentősége van: ezáltal lett szent a Szent Korona. Persze a megbízható tények hiányában a történészek felfogása ezen a téren is módfelett eltérő: még megközelítőleg sincs egyetértés a korona egyesítésének időpontjáról (ezt a XII–XV. századra teszik), mint ahogy nincs konszenzus abban sem, hogy milyen alkotóelemekből állították össze a jelenlegi koronát.

Györffy professzor okfejtését követve elmondhatjuk még, hogy a tudós Könyves Kálmán nagy tudatossággal és tervszerűséggel építgette – elődjének, Szent Lászlónak szellemében – István király kultuszát, visszaszorítva, olykor erőszakkal is, Koppány kései híveit, akik István királyt „a németek vak eszközeinek”, a nyugati keresztény eszmék kritikátlan követőjének tartották. Így többek között újra megíratta Hartvik püspökkel Szent István legendáját, egyik fiát Istvánnak keresztelte, törvényalkotó munkássága során István törvényeire építkezett, s még életében úgy rendelkezett, hogy István király sírja mellé temessék. Alighanem neki sikerült kieszközölnie azt is, hogy az egyház kanonizálja István királyt, ami 1106-

ban a quastallai zsinaton meg is történt. Tisztelete mindaddig helyi jellegű volt, az országhatárok közé szorult.

Ebbe a sorba tartozik még az a cselekedete is, hogy a boltozatos koponyaereklye-tartónak más célú felhasználása után a koponyacsont fő részét új, a korábbiánál még díszesebb hermába helyeztette, s visszaszolgáltatta a székesfehérvári bazilikának, kisebbik részét pedig a Szent Istvánról elnevezett új zágrábi püspökségnek adományozta, amely a XII. század elején elkészült új székesegyház oltári ereklyéje lett.

Ezzel megkezdődött a koponyaereklye részekre bontása, és az évszázadok során fokozatosan folytatódott.

A Zágrábba került részt, a hagyományok szerint, sikerült épségben megőrizni, s ma is a zágrábi székesegyház kincstárában őrzik egy díszes barokk hermában.

A Székesfehérváron maradt nagyobbik rész sorsa már nem ilyen egyenes vonalú. Igazi hanyattatása a Mohács utáni időszakban, Székesfehérvár 1541. évi elfoglalása után kezdődött, amikor a török feldúlta a királýsírokat (az utolsó, akit Mohács után ide temettek, II. Lajos volt, „kinek testit az halászok sárba benyomták vala, hogy a terek meg ne találja”, majd a hadak elvonulása után eltemették a székesegyházban), s kifosztotta a koronázási templom felhalmozott kincseit. Ekkor tűntek el az ezüst és arany kegytárgyak, ereklyetartók, kódexek. Az ereklyetartók esetében a fosztogatókat elsősorban a nemesfémfoglatat érdekelte, bár a jelek szerint feltűnhettek olyan keresztényekből lett muzulmánok is, akik ismerhették az ereklyéből szétszórt maradványok kereskedelmi értékét. Ezzel magyarázható, hogy egy bizonyos idő múltán a Szent Jobb, a koponyacsont egy része és más ereklye is Boszniában került forgalomba. Ennek hírért a raguzai kereskedők vitték a gazdag városállamba, s felkeltették az ottani szerzetesrendek figyelmét. Ők persze ismerték az effajta kufárkodás sok buktatóját, tudták azt is, hogy az egyház már századokkal korábban megfogalmazta a történeti hitelesség igényét, így hát kellő óvatossággal, szigorú ellenőrzés után kötötték meg az üzletet a „hitetlenekkel”, s a Szent Jobb és a koponyaereklye 1590-ben a dubrovniki dominikánusok tulajdona lett. Az egyik is meg a másik is ezüst ereklyetartóba, 1618-ban pedig leltárba került. A szomszédos Ferenc-rendiek hasonló úton jutottak I. László király láb- szárcsontjához, és ma is őrzik egy aranyozott lábpáncélban.

Hogy a dominikánusok ellenőrzése mennyire volt megbízható, nem tudjuk. Az ereklyék hitelességét általában nehéz megállapítani, hát még akkor, amikor illetéktelen kezekbe kerülnek, titkos utakra tévednek, kalmár közvetítők nyereszkesedésének tárgyaivá válnak.

Méltán nevezik a történészek ezt az időszakot az ereklyék „igazolatlan” korszakának. A tények hiányában tág tere marad a hitnek, a hipotézisnek, az ellentmondások áthidalásának.

A magyar köztudat kétszáz évig semmit sem tudott az ereklyék sorsáról, elvesztettnek hitték azokat, mint megannyi más kegytárgyat és műkincset. Meglétükről az első híradást az osztrák diplomaták hozták a XVIII. század első felében, a raguzai követjárásaik után. Ezek az információk azonban csak akkor kaptak nagyobb súlyt, amikor Mária Terézia, a magyarokhoz közeledve, egyre többször hivatkozott a Szent István-i örökségre (a magyar királyi cím mellé 1758-ban hivata-

losan is visszakapta a pápától az István korából származó „apostoli” jelzõt, megalapította a Szent István Lovagrendet, a testõrséget stb.). Pray György, a forráskutató és a feltárt anyagokat közreadó történész hívta fel a császárnõ figyelmét a lap pangó értékek esetleges visszaszerzésének nagy, az egész nemzetet érintõ jelentőségére, és ezt a fogékony uralkodónõ azonnal magáévá tette: kiválóan beilleszthetõnek találta magyarságpolitikájába.

A XVII. században a raguzaiak – vagy ahogy akkortájt nevezték õket: a mediterrán hollandusai – még sikeresen õrizték városállamuk viszonylagos függetlenségét és semlegességét. Hol a töröknek, hol a velenceieknek, vagy mindkettõnek fizettek adót, hogy zavartalanul hajózhassanak. Olykor egy harmadiknak is adóztak, mivelhogy egy 1684-ben aláírt szerzõdéssel ilyen kötelezettséget vállaltak az osztrák birodalommal szemben is, de ezt, hacsak tehették, nem teljesítették.

A XVIII. században már a franciák és az oroszok is szemet vetettek az Adriára, egyre jobban szorongatták a Raguzai Köztársaságot. A játékba újra bekapcsolódott az osztrák császárság is, s érvényesíteni kívánta az 1684. évi szerzõdés kitételeit. A szorongatott városállam diplomatái azonban ráéreztek arra, hogy a császáriaknak elõbbre való a magyar–osztrák jó viszony ápolása az 500 aranyból. Erre a lapra játszottak, és megegyeztek Mária Terézia képviselõivel, hogy visszaadják az ereklyét, ha Bécs eláll a régi szerzõdésben meghatározott 500 aranytól és egyéb követeléseitõl.

Volt azonban még egy kényszerítõ körülmény: a törökökkel hadban álló oroszok rajtakapták a haszonlesõ raguzaiakat, hogy titokban búzát szállítottak az oszmánoknak, s megbüntetésükre szánták el magukat: egy hajóraj indítását határozták el, Orlov tengernagy vezetésével, azaz büntetõhadjáratra készültek. A dubrovnikiai Mária Terézia közbenjárását kérték, ennek lett az ára a koponyacsont-ereklye, majd a Szent Jobb visszaszármaztatása.

A koponyacsont a köztársaság zálogaként került Bécsbe 1769-ben. A ravasz dubrovnikiaiak azonban csak az ereklye egyik részét adták át, arany foglalatban, a többit megtartották maguknak. Ezt állították ki 2000-ben Budapesten.

Ez volt az ereklye elsõ megcsonkítása. Másodszor 1818-ban törtek le egy darabot a koponyacsontból, s a Dubrovnikba látogató I. Ferenc császárnak és királynak ajándékozták.

Harmadszor 1988-ban csonkult meg az ereklye, amikor fra Ivo Martinić, a dubrovnikai domonkos rend akkori perjele a koponyacsont egy darabkáját odaajándékozta a pannonhalmi bencés apátságnak. Az adományozólevél szerint az ereklyét a domonkosok horvátországi tartományai közgyûlésének és Marinko Zadro akkori tartományfõnöknek a beleegyezésével adták át, viszont fra Petar Marija Radelj kutatásai éppen ennek az ellenkezőjérõl tanúskodnak.

Még kétszer kísérelték meg a kegytárgy visszaszármaztatását. Elõször az elsõ világháború elõtt, amikor magyar részrõl ígéret hangzott el, hogy új kolostort építenek a domonkosoknak, ha visszaszármaztatják a koponyacsont-ereklyét. Húsz évvel késõbb 1930-ban, a domonkosok budapesti kolostorának perjele levelet írt a horvátországi tartományfõnöknek, amelyben megkérte, hogy Szent István maradványából valamely jelentõsebb darabot engedjen át a Rózsafüzér királynõjének szentelt új templomuknak.

A dubrovnikiak válaszlevelükben a következőket írták: „Miután a Szent Jobbot annak idején Mária Terézia királynőnek ajándékoztuk, nekünk most már a szent király ereklyéiből csak egyetlen egy maradt, a koponyacsont felső része. Ha most ezt is átengednénk, számunkra semmi sem maradna többé. De még ha hajlandóak is lennénk megválni az értékes ereklyétől, Szent István közelgő ünnepéig semmiképpen sem fejezhetnénk be az erre vonatkozó tárgyalásokat, mert az átadáshoz apostoli engedély és kormányunk beleegyezése szükséges. És végül nagyon veszélyes is lenne ez, mert teret adna más követeléseknek is. Ha a budapesti testvéreknek egyetlen Szent István-ereklyéjük sincs, mi hajlandóak vagyunk egy apróbb darabkát átengedni nekik.”

A horvátországi tartományfőnök annak rendje-módja szerint közvetítette a dubrovnikiak válaszát, kísérőlevelében pedig egy igen fontos megállapítást tett: „Végül pedig meg kell mondjam, nekünk semmilyen hivatalos egyházi bizonylatunk sincs az ereklye eredetiségéről, amit pedig a törvény és a szent kánonok megkövetelnek az átadáskor.”

Többször szó esett már a Szent Jobb sorsáról. Mária Terézia, miután 1769-ben átvette a megcsonkított koponyacsont-ereklyét, a Szent Jobbot is megváltotta, mert Pray György apátkanonok, jezsuita történetíró tájékoztatója alapján felismerte, hogy a magyar–osztrák viszony jobbításában nagy szerepe lehetne, ha kijárná a visszaszolgáltatást. A nép hálája és megbecsülése minden valamirevaló uralkodó fontos szempontja, hő óhaja. Ennek érdekében sok mindent meg is kell tenni...

A vacilláló domonkosokra végül is nagy nyomást gyakorolt, mire ők a szenátushoz fordultak segítségért. A köztársaság legfelsőbb testülete közölte a császárnővel, hogy a Szent Jobb a dubrovniki városállam védnöksége alatt van, nem idegeníthető el, s biztonsági okokra hivatkozva áthelyeztette az államkincstárba. A szembeszegülés azonban nem tarthatott sokáig, mert Dubrovnik kutyaszorítóba került: Oroszország 1770-ben hadat üzent Dubrovniknak, Alekszej Orlov tengernagy flottáját az Adria vizeire irányították azzal a paranccsal, hogy vegye ostrom alá a várost. A fenyegető veszély oly nagy volt, hogy Dubrovnik kénytelen-kelletlen Mária Teréziához fordult segítségért, s kérésének azzal adott nyomatékot, hogy két követe 1771. május 26-án nagy hajbókolás közepette átadta a császárnőnek a Szent Jobbot.

Dubrovnik kényszerből tett eleget a követelésnek, csak a vészhelyzet miatt engedett. Mária Terézia besúgója még évekkel később is azt jelentette úrnőjének, hogy ha nem kerültek volna egérfogóba, még véletlenül sem váltak volna meg az értékes ereklyétől. Még most is siratják elvesztését...

Mária Terézia szinte diadalmasan azon nyomban intézkedett, hogy a Szent Jobb kerüljön vissza Magyarországra, „a magyar nemzet iránt érzett szeretetének különös jeleként”. Két hűséges és meghitt emberét, gróf Grassalkovich Antal kamaraelnököt és gróf Hadik András tábornagyot, a haditanács elnökét bízta meg, hogy a nagybecsű ereklyét nagy díszkísérettel vigye el Budára, mégpedig Győr és Pannonhalma érintésével.

Még két teljes hónap sem múlt el azóta, hogy a császárnő és királynő „kézbe vehette” a szenttetem maradványát, s lám, Buda várában, a diadalút végállomásán már 1771. július 21-én harangzúgás közben, ujjongva fogadhatták a hívők, az egyházi és világi előkelőségek.

A királyi vár Szent Zsigmondról elnevezett templomában helyezték el, gondozását pedig az angolkisasszonyok rendjére bízta.

A Szent Jobb 1862-ben új, díszes ereklyetartóba került, 1871-ben pedig a kormány nemzeti ünnepé nyilvánította augusztus 20-át, ettől kezdve rendezték meg több-kevesebb rendszerességgel és váltakozó színhellyel a Szent Jobb-körmeneteket is.

A magyarországi Szent István-napi körmenet hagyományát 1989-ben újították fel, az ereklyét pedig a Szent István-bazilika Szent Jobb kápolnájában őrzik.

„A relikviát – írja dr. Farkas Attila egyháztörténész – rekeszszománc betétekkel ékesített ezüst ereklyeház foglalja magában. A középkori kápolnák formavilágát idéző gótikus ötvösmű szárnyas sarkánylábakon áll, alsó tagozatán tíz aranyozott térdeplő angyalfigura hódol az ereklye előtt; mérműves, áttört oldalának sarokszlopain pedig nyolc magyar szent szobrocskája helyezkedik el a köcsipkét utánzó, baldachinos fülkepárok mélyén. Az ereklyeház nyeregtejét fiálás huszártorony koronázza Szent István aranyozott ezüstsobrával. A kettős ereklyetartót Simor János bíboros hercegprímás építész, Lippert József rajzai alapján a bécsi W. Bröse ötvöscég készítette el 1862-ben. (...)

A kézereklye, melynek csuklóját akantuszleveles zárólemez takarja (az akantusz a virágsszimbolikában a halhatatlanság jele), ujjait és kézfejét pedig gyöngyfüzérés pántok rögzítik a bordó bársonnyal bevont párnához. Belső üveghenger tartóban pihen.

(...) Ez a jobb alapította és tartotta meg az egyházat, az egyházmegyéket, a keresztény-európai államot, a királyi vármegyéket, ezzel írta alá a törvénykönyveket, amellyel az igazságos, de szigorú ítélkezést biztosította az országban. Az ereklye misztikus üzenete (hogy hányatott sorsa ellenére épen megmaradt, megőrizték) az egész magyar népnek szól.”

Az ereklyének azonban nemcsak az üzenete titokzatos, hanem rejtélyes a sorsa is, úgyhogy olykor igen nagy kétségek merülnek fel eredetiségét, hitelességét illetően. Már volt szó a Szent Jobb boszniai és dalmáciai „igazolatlan” időszakáról, de más példát is említhetnénk a korábbi korszakokból. A koponyacsont-ereklye kapcsán maga a horvátországi domonkosok rendfőnöke közölte, hogy „nekünk semmilyen hivatalos egyházi bizonyítékunk nincs az ereklye eredetiségéről”.

Mi itt a megoldás? Fra Petar Marija Randelj szerint a „mai tudományos módszerekkel, közvetve vagy közvetlenül, bizonyítható lehetne már, hogy a dubrovnikai ereklye valóban Szent István király földi maradványának tartozéka-e”. Valóban, a DNS-vizsgálat sok kérdésre adhatna választ, de egy egyháztörténész és hittudós nyilatkozata szerint (Duna TV, 2000. VIII. 18.) a Szent Jobb esetében erre nincs szükség, mivelhogy az egyház „erkölcsi garanciát” vállalt eredetiségéért.

Marad tehát a hit, de ez már egy más téma.

(2000)

ELSŐ KIRÁLYUNK EMLÉKEI AZ ALVIDÉKEN

István király több mint negyvenévi uralkodása nem volt szeplőtlen, itt-ott szépséghibák, olykor még szégyenfoltok is tarkították. Különösen akkor lépett fel hatalmának teljes súlyával és szigorával, amikor a választott úton akadályok tornyosultak, ha a nagy gazdagságra szert tett helyi vezérek közül a leghatalmasabbak szembeszálltak a központi hatalommal, s befolyásuk erősítése végett a pogány múlt emlékeit ébresztgették, vagy éppen Bizánc felé tájékozódtak.

Ilyen esetekben nem ismert kegyelmet.

A felnégyelés az ő esetükben azonban már elmaradt – az erdélyi Gyula, Sarolt bátyja, megüsztá vagyónának, területeinek, sóbányáinak elkobzásával, Ajtony viszont a csatatéren esett el –, s így a krónikáírók már sikeresen kialakíthatták a gyakorló keresztény uralkodó előnyös, Istennek és egyházának tetsző képét, aki a napi politikában és a hadi műveletekben is a keresztény erkölcsi normákat érvényesíti. Thietmar püspök már ezeket a sorokat is leírhatta: „Sohasem hallottam valakiről, aki így kímélte volna a legyőzöttet.” Azt is feljegyezték róla, hogy nem vett részt a győzelmeket követő rablásokban, vagy ha mégis, akkor nem magának gyűjtött, hanem az egyháznak.

Ebbe a képbe csak részben illeszthető be az előbb utódnak kiszemelt, majd mellőzött Vazul (Vászoly) nagybátyjának esete, aki nem békélt meg vereségével, félreállításával, szembeszállt a királlyal, megkérdőjelezte újabb döntését, sőt, állítólag összeesküvést is szőtt ellene. Ezért István utasítására megvakították, fiait pedig száműzték. Az utóbbi akár a kegyesség jeleként is felfogható. Mindenesetre nem volt rossz döntés, mert a három Vazul-ivadék közül kettő végül magyar király lett I. András és I. Béla néven. Az utóbbinak a fia, Szent László volt az, aki kezdeményezte és kieszközölte Istvánnak és Imre fiának szentté avatását.

A kegyes és erőszakos cselekedetek, a szent és kevésbé szent vonatkozások egyeztetését és mérlegelését alighanem rábízhatjuk a történelemtudományra, bár már most bizonyos, hogy ezek a kisiklások nem kisebbítik István király hatalmas művét, hiszen uralkodása alatt egy máig fennálló történelmi államalakulat és egyházi szervezet pilléreit rakta le.

Györffy György történész szavaival élve „az egész magyar történelemben nem volt még egy ilyen jelentékeny államférfi, aki szervezőmunkájával, sikeres hadviselésével, erkölcsi tulajdonságával, családi életének példamutatásával a magyarság fennmaradásához ilyen nagy mértékben hozzájárult volna”.

Mindez persze nem jöhetett volna létre megfelelő gazdasági háttér nélkül. István országa – minden feljegyzés, közvetve vagy közvetlenül ezt mutatja – Európa

egyik leggazdagabb államalakulata volt, a jólét, a bőség és a biztonság birodalma. Csaknem minden korabeli gazdasági ág virágzott: az állattenyésztő pásztorkodástól a földművelésig, a gyűjtögetéstől a vadászatig, a mesterségek üzéséig.

Honfoglaló őseink mintegy harmincezer főt számláló lovashadsereggel szállták meg a Kárpát-medencét. A korabeli feljegyzések szerint a magyarok „lovaikon szoktak járni, gondolkodni. Azokkal álldogálnak s beszélgetnek”. Bölcs Leó bizánci császár is azt írta, hogy „lovaikat télen-nyáron szakadatlanul legeltetik”.

A szilaj lótarással egyenrangú volt a marhatenyésztés. Nyelvtörténeti emlékeink „bitang marhákról”, „hízott ökrökről”, „igás ökrökről”, „legelő csordákról” tudósítanak. A szarvasmarha a „terménypénz” szerepét is betöltötte: István király törvényeiben öt, tíz, tizenkettő tinóra rúgó bírságokról esik szó. Súlyosabb esetekben (bérgyilkosság, nőrablás) a büntetés „összege” ötven–száz tinóra is felment.

Az Alföld közepéig benyúló erdők fában, vadban voltak gazdagok, a nagyobb folyókban hatalmas viza halak tanyáztak, tonnaszámba fogták ki őket. A kisebb folyóvizek, halastavak bőségéről is szólnak az okiratok.

Búzából, árpából, rozsból általában mindig volt elegendő. Egy arab utazó az István kora utáni időszakban közli Bács városának leírása kapcsán, hogy „vannak megművelt földjei és népes vidékei. A náluk termő gabonának sokasága miatt az árak mindig olcsók”.

A királyi „kamra” jövedelmét a hatalmas uradalmi földek, várbirtokok, vadászterületek kiaknázásával, a közlekedési (út-, híd-, rév- és vízivám) és a kereskedelmi vámok (vásár- és határvám) behajtásával növelték. Fontos forrás volt a lókivitel, a marhakereskedelem. Ennek szolgálatában álltak a biztonságos utak, ezek közül európai jelentőségűvé vált az országot átszelő „jeruzsálemi zarándokút”, ahol sem katonák, sem rablók nem fenyegették az utast.

Nagy jelentősége volt még az erdélyi sófejtésnek (Dés, Torda), a selmeci ezüsbányáknak. István király ezüst obulusait színezüstből verték, egész Európában elfogadott fizetési eszköz volt. De az esztergomi pénzverde szakavatott mesterei mellett meg kell még említenünk a könnyű kezű ötvösöket, a fegyverkovácsokat, a vasöntőket, a bőrpáncélkészítőket, az ácsokat, a szorgalmas vérépítőket.

A megrajzolt kép korántsem teljes, de a mondottak alapján is leszögezhetjük: István király egy gazdag ország gazdag uralkodója volt.

A kollektív memória egy évezreden át nagy hitelességgel őrizte meg ennek a sokarcú, a közösségi élet csaknem minden területén maradandót alkotó embernek az alakját, az államalapítónak, kegyes szent királynak, nagy hatalmú és gazdag uralkodónak a figuráját. Emlékezete szinte átsüt a századokon, s napjainkban is megdöbbentő közelséggel él.

Mindenki magáénak tekinti, mindenki hivatkozik rá, úgy is mondhatnánk, hogy boldog-boldogtalan, hivatott és hívatlan. Ezt a jelenséget Berend T. Iván történész így magyarázza: „(...) a magyar állam megalapítása, a keresztény-feudális rend létrehozása, Szent István négy évtizedes királysága olyan hatalmas mű, amelyben – úgy tűnik – minden utána következő nemzedék és korszak, minden társadalmi rendszer, kormányzat és mozgalom megtalálja a maga számára kiindulást jelentő teljesítményt vagy szellemiséget, a számára fontos hivatkozást”.

A bajok, mint általában lenni szokott, a szélsőséges, a kizárólagos, a másságot nem tűrő megnyilvánulások esetében következnek be. A Szent István-i örökség kritikátlan értelmezése során „mélymagyar”, más nemzeteket lekicsinylő nézetek kaptak lábra, olykor pedig kibékíthetetlennek tűnő ellentétek is kifejezésre jutottak.

A két világháború között a „Szent Jobb-sajtóperek” mérgezték István király ünneplését. 1931-ben és 1933-ban két református lelkész ítélt el, mert lapjaikban a Szent Jobb-körmenetet bálványimádásnak nevezték. Az ügy végére csak 1988-ban, István király halálának 950. évfordulóján tett pontot a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, amely ünnepélyes nyilatkozatban szögezte le: „Mi, az Ökumenikus Tanács közösségében élő egyházak kegyelettel emlékezünk országépítő I. István királyunkra, aki páratlan politikai képességeivel megszervezte az első magyar európai államot. (...) Hasonló tisztelettel emlékezünk meg arról a tettéről is, amellyel I. István királyunk a magyar népet a kereszténységre térítette. (...) Tagegyházaink kegyelettel és tisztelettel veszik körül I. István királyunk emlékét, de ez a kegyelet a protestáns tagegyházak részéről semmiképpen sem jelenti a szentek és ereklyék vallásos kultuszát, amely idegen a protestáns teológia elveitől és gyakorlatától.”

Tagadhatatlan, hogy a római katolikus egyház „találta fel”, teremtette meg István király kultuszát, attól kezdve, amikor László király „kivétetét testét és ereklyét csinált belőle”. Ő lett az első szent király, aki nem mártíromságával érdemelte ki a vallásos tiszteletet, hanem egyház- és államalapító tevékenységével. Hódolatának kezdetét akár évszámhoz is köthetjük: László király 1083-ban avattatta szentét, 1090 és 1095 között pedig István király tiszteletére megalapította a zágrábi püspökséget, s megkezdte építeni a róla elnevezett székesegyházat.

Ettől kezdve csaknem 350 templomnak lett a patrónusa. Vajdaságban Zentán, Zomborban, Veprődön (Krušić), Szilágyin (Svilojevo), Nagybecskerekben, Aracson (Törökbecse), Szajánban, Székelykevény viseli nevét egy-egy templom, kápolna. Mindegyik főoltárán megtalálható képi ábrázolása is. Ezeket kevésbé ismert mesterek készítették, s legtöbbször azt a pillanatot örökítették meg, amikor István király felajánlja koronázási jelvényeit, azaz országát a Nagyboldogasszonynak.

Ezek közül a zentai külön is említést érdemel, hiszen három templom a szent király nevét viselte, oltárképeit pedig egy országosan elismert és ünnepelt képíró festette. Ezeknek történetét Valkay Zoltán írta meg monográfiájában (Zenta építészete, 2002).

Az első épületet Szent István tiszteletére 1755 és 1756 között emelték: ez egy igénytelen, padló nélküli, meszeletlen falú, téglából készült istenháza volt. A háromszáz férőhelyes templom csakhamar szűknek bizonyult, s helyette 1769 és 1770 között az Udvari Kamara sürgetésére és hathatós anyagi támogatásával felépült a második, kamarai típusú szerinti, a provinciális barokk stílusában. Hogy, hogy nem, az építőmester fölcserélte az adai és a zentai templomok terveit s Zentára a kisebbiket építette.

A főoltárra, szinte szabályszerűen, Szent István felajánlja Magyarországot Szűz Máriának című festmény került (314,5×157 cm-es méretben), a két mellékoltár vászna pedig Mária mennybemenetelét és a keresztre feszítést ábrázolja (221×110 cm-es méretben). Mindhármat a kor felkapott festője, a budapesti Bara-

bás Miklós festette 1845-ben. Őt már 1836-ban, huszonhat éves korában a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választotta, ennél fogva megrendelésekkel is elhalmozták. Bajza József is írja: „(...) ámbár fiatal, messzebbre vitte máris, mint valamennyi eddigi magyarjaink”. Ő volt egyébként az első hivatásos magyar képzőművész, aki munkájából meg is tudott élni.

A táblabíróvilág kiemelkedő mestere a zentai típusos oltárképeket harmincöt éves korában festette, igen nagy mesterségbeli rutinnal, úgy is mondhatnánk, hogy ipari gyakorlottsággal, pedig nem is templomfestő, igazi területe a portré, a biedermeier hangulatot árasztó életkép. A kor színvonalát tükröző három zentai művét nem tartja számon a magyarországi művészettörténet, az azonos jellegű borosjenői (Arad megye, Ineu, Románia) képeit említi, amelyek 1862-ben készültek.

A második Szent István-templomot közveszélyes állapota miatt 1910-ben zárták, 1911-ben pedig leégett. A lángokból csak néhány kegytárgyat és a három Barabás-festményt mentették ki, s a plébániapalotában helyezték el.

A harmadik Szent István-templom építését 1914-ben kezdték meg, s 1919-ig tartott, de az első világháború miatt félbemaradtak a munkálatok. A két világháború között már nem is volt esély befejezésére. A zentaiak által romtemplomnak nevezett istenházát 1932-ben bekerítették, 1947-ben pedig lebontották.

Időközben 1929-ben a Plébániapalota három földszinti helyiségének egybekapcsolásával szükségkápoltát hoztak létre, amelyet 1967-ben átalakítottak, s a három Barabás-festmény végül is itt talált otthonra.

A Barabás-festmények megszületésével szinte egyidejűleg, 1846-ban, a nagybecskereki csizmadia- és szíjgyártó céh római katolikus hívei megfestették patrónusuk alakját, és az ma is látható az egykori piarista gimnázium templomának főoltárán. Az ismeretlen festő megrendelőinek ízlését is kielégítve Szent Istvánt szattyánbőrből készült csizmában ábrázolta, amelynek szárán ott van a szentistvánvágás is, azaz a szegedi csizmaviselet jellegzetes szív alakú bevágása a lábbeli felső részén.

Az 1912 szeptemberében befejezett szabadkai Városháza nagytermének tizenhat festett üveglablaka között, a „parádés portrék” sorában foglal helyet a legszebb vajdasági Szent István-ábrázolás, amely Nagy Sándornak, a magyarországi szecesszió egyik legkiválóbb képviselőjének hat fejedelem- és királysorozatában kapott helyet (a többi Róth Miksa cs. kir. udvari üvegfestő műhelyéből került ki). Nagy Sándor alkotásait Bela Duranci művészettörténész a szabadkai városháza legnagyobb művészi értékének tekinti.

A vitrázsok 1918-ban „alkalmatlannak” minősültek, s leszerelték őket. Csak fél évszázad múltán, 1968-ban kerültek restauráció végett Stevan Stanišić zombori üvegfestőhöz, és ő szakszerűen felújította őket. 1977. szeptember 26-án kerültek vissza eredeti helyükre.

Az egyik legfrissebb Szent István-ábrázolás a bánáti Töröktopolyához fűződik. A falu búcsúja ugyan Nagyboldogasszony napjára esik, de temploma újabb kori, 1994–95. évi belső átépítése során az Árpád-házi és az Árpád-kori szentek valóságos galériáját hozták létre: Patay László ráckevei festő István királyt, Imre herceget, Gellért püspököt, László királyt jelenítette meg a falakon, s még Szent Erzsébetet, Szent Margitot és Boldog Gizella királynét is.

A szomszédos Horvátországban, illetve annak szlavóniai részében – az évszázados együttélés sajátos nyomaként – sem ritkaság a szent király kultusza. A már említett zágrábi ódon székesegyház mellett (a XIII. században fejezték be) több más templom, kápolna is viseli nevét Černa rekán (XIV. század), Čazmán (XV.), Bródban (Slavonski Brodban, XVII.), Nova Gradiškán (XVIII.), Torčecon, az egykor a Zala megyéhez tartozó Perlakon (Prelog).

A horvátországi templomokban és múzeumokban is több István királlyal kapcsolatos kegytárgyat, művészi alkotást őriznek. A legismertebb alighanem a „magyar háromkirályok” ábrázolása, amelyet Gian Francesca de Tolmezzo olasz festő készített 1505-ben Luka Baratin zágrábi püspök megrendelésére, s amely a zágrábi érseki kápolnában található. A keresztre szegezett Krisztust ábrázolja, körülötte pedig az Árpád-házi szenteket festette meg. A keresztfától jobbra, a felállás rendjében balról jobbra látható Szent István a jogarral, Szent László a szekercével meg az országcímerrel és Szent Imre a liliummal, azaz a megszokott ikonográfiai ismertetőjelekkel. A festmény bal oldalán (balról jobbra) Gizella, István király felesége, Szűz Mária, Erzsébet és Margit látható. A két utóbbi, Szent Erzsébet és Szent Margit, az egyház hivatalos, szakrális szentje, Gizella viszont nem hivatalos. Halála után ugyan kialakult helyi kultusza, a hagyomány szerint boldogként bekerült az Acta Sanctorumba, de szentté avatására sem akkor, sem később nem került sor (Szent Margit is évszázadokon át boldog volt, XII. Pius pápa csak 1943-ban iktatta a szentek sorába). A „magyar háromkirályok” ábrázolása nagyon elterjedt még a mai Romániában, az egykori Szörényi bánság és Havasalföld területén.

A horvátországi emlékek közül érdemes még megemlíteni a čazmai kápolnában lelhető István-szobrot, meg a dubrovniki dominikánusok kolostorában őrzött Szent István-koponyaereklyét.

Sok helység foglalta nevébe valamilyen formában Szent István királyt. Legtöbbször csak a keresztnévét tüntették fel (Istvánfalu, Istvánháza, Istvántelke, Kisistvánd, Istvánlak), de gyakran jelentkezik Szent István (Hernádszentistván, Bajasantistván, Királyszentistván, Székelyszentistván) meg Szentkirály alakban is (Szentkirályszéke, Csíkszentkirály, Szabadszentkirály, Marosszentkirály).

Bánátban két Istvánról elnevezett település van: Istvánfölde, a mai Krajišnik, amelyet a XVIII. században letelepülő németek István királyról neveztek el Stepsansfeldnek, és Istvánvölgy (Hajdučica), de ez nem István király emlékezetét őrzi, hanem Damaszkín István birtokosét, aki a falut telepítette.

Törökbecse határában található a Szentkirálytanya (Szentkirálypuszta). Ezen a helyen a középkorban egy Szentkirály falu volt, de a török korban elenyészett. Egy 1422-ben keletkezett okirat tesz említést róla.

A folklorisztikus hagyományok, az előbbi példaktól eltérően, feltűnően halványan élnek. Ha voltak is ilyenek, az erőteljes hivatalos kultusz háttérbe szorította, talán még pusztulásra is ítélte őket. Mégis nincs egy magyar ember sem, akiben ne élne az államalapító emléke. Az utóbbi kétszáz évben az István keresztnév az egyik legelterjedtebb volt az egész magyar nyelvterületen.

A Monarchia legnagyobb gabonapiacán, Törökbecsén, illetve annak tiszai kikötőjében a XVIII. században és a XIX. század elején gyakran megjelentek a Szent István nevét viselő bögöshajók. Ha kikötésük István napjára esett, felvirá-

gozták a tetejes vízi járművet. A legismertebb közülük a zágrábi püspökség 1818-ban elkészült, 5000 mérő teherbírású Szent István-hajója, amely éveken át a Szent Lászlóról elnevezett, azonos nagyságú hajóval együtt szállította Törökbecsétől Sziszekig a püspökség módosi (Jaša Tomić) birtokáról learatott gabonát.

A történelem úgy hozta, hogy 1918 után a legyőzött ország testéről leszakított Bácskában, Bánátban és Baranyában István napja megszűnt piros betűs ünnep lenni, nem volt munkaszüneti nap. Emlékezete, ha visszafogottan is, a templomokban élt, de ott sem felhőtlenül: a nagybecskereki és a szajáni templom oltárképein Szent Istvánt az országcímerrel, a Szent Koronával és a többi koronázási jelvény-nyel együtt festették meg. Ezeket hivatalos utasításra el kellett tüntetni, ami lefedéssel, lefestéssel meg is történt. Az első kínálkozó alkalomkor azonban megszabadították őket az oda nem illő „takarástól”.

A nyilvános megemlékezésekről szó sem lehetett, ha megtörténtek, revíziós cselekményként fogták fel, államellenes kihívásnak minősítették őket. Csuka János Az Ucca című hetilapját 1925-ben betiltották és elkobozták a Hol vagy, István király című cikke miatt.

A köztéri szobrok is „eltűntek”, István király egyetlen bácskai emlékművét, a palánkait (Bačka Palanka) – Kallós Ede szobrászművész alkotását –, ledöntötték és megcsonkították. A jobb kezében országalmát, a bal kezében kardot tartó István-szobor talapzata 1932-ben még állt, majd az is elenyészett.

Az újvidéki főtéren, 1781-ben emelt Szentháromság-szobrot már a két háború között is el akarták távolítani, de csak 1947-ben „sikerült”. A barokk szoborcsoport nemcsak vallási jellege miatt zavarta a hatalom képviselőit, hanem azért is, mert a három tagozású emlékmű alsó részén három királyalakot jelenítettek meg: I. Lipótét, akinek uralkodása alatt Bácska felszabadult a török alól, meg két szent királyét is, I. Istvánét és I. Lászlóét. A fejetlen, kezetlen, lábatlan szentkirályok szobra sokáig a Futaki úti temetőben hanyódott, majd beépítették őket a telepi plébániaépület alapzatába.

A beltéri katolikus nagytemplomban álló István-szobor, mint az egyházi kezszerek általában, átvészelte a rombolást, s ma is hirdeti az államalapító és egyház-szervező uralkodó emlékét.

Az a lidércnyomás, amely a vajdasági magyarságot a pillanatnyi javulások ellenére nyolcvan éven át fojtogató érzésként, bénító félelemként tartotta hatalmában, az utóbbi időben mintha oldódna.

Ennek egyik halvány jele, hogy 2001. december 18-án a 9+1 képzőművészeti csoport moravicai (bácskossuthfalvi) művésztelepének évről évre kiállítására kapcsán a leendő szoborparkban lelepleztek egy Szent István-plasztikát. Az alkotótábort gyakran látogató Hadik Gyulának, a Nagyikindáról elszármazott, Magyarországon élő szobrásznak a szervezők egy két méter magas, 40×40 cm széles homokkő tömböt bocsátottak rendelkezésére, azzal a kéréssel, hogy a falu részére készítsen egy tetszése szerinti faragványt. A művész egy dekoratív jellegű, az államalapítást és a kereszténység felvételét szimbolizáló szobor mellett döntött, bár – ahogy nyilatkozta, „nem tudta, hogy itt szabad-e ilyent csinálni, és az itteniek is húzódkodtak egy kicsit”.

A kezdeményezést végül is siker koronázta: a palánkai ledöntött István király-szobor után Vajdaságban ismét van köztéri szobra az államalapítónak és egyház-szervezőnek.

Nem mindenki nézi jó szemmel a szoborállítást, ha ennek nagyobb hírverést csapnak, akkor alighanem még többekben vált ki ellenállást, olykor provokációt is látnak benne. Mert, ugye, a többség a Stevan Nemanja által a XII. század végén alapított középkori szerb államot tartja a magáénak, amely 1389-ben a rigómezei csatával bukott meg, majd az öt évszázados török fennhatóság után 1804-ben újalakult. Mit keres akkor itt egy idegen ország idegen uralkodójának szobra?

Vajdaság jellegzetességeit szinte képtelenek elfogadni és elismerni. Eléggé felfoghatatlan számukra az együttélés, a közös múlt ténye, mivelhogy Vajdaság etnikai képe gyökeresen megváltozott az elmúlt nyolcvan évben bekövetkezett déli telepítésekkel és a folyamatos bevándorlással, megnövekedett azoknak a száma, akik nem nagyon tudják, mi fán terem a másság, a tolerancia.

Ez a helyzet buzgó, szinte állandóan megújuló forrása a lekezelésnek, a bizalmatlanságnak, a türelmetlenségnek.

Vajdaság magyarsága ilyen adottságok között próbál visszatérni gyökereihez.

A félelem ugyan nem szűnt meg, de az emberek ezrei mégis felszabadulva, olykor még ujjongva is fedezik fel „elzárt” múltjukat – a negyvennyolcas hagyományokat, István király emlékezetes cselekedeteit s megmaradásuk megannyi más támpontját – s térnek vissza önmagukhoz. Van ebben egy kis büntudat is, hiszen sokan, engedve az idegen hatásoknak, a tévesen értelmezett jugoszlávizmusnak, még lélekben is megszűntek azonosságot vállalni Szent István ünnepével, emlékével, hagyományával, talán észre sem véve, hogy ezzel a magatartással nem sáfárkodnak jól magyarságukkal, kilúgozzák magukból az együvé tartozásnak ezt a jegyét is.

A tékozló fiú, úgy tűnik, visszatért a szülői házba. Azok közé, akik azt sohasem hagyták el, mindvégig megmaradtak a bolyban.

István király tiszteletének hármas egysége – az állami, a vallási, a nemzeti – kezd újra összekovácsolódni.

Akár nem várt segítségként is felfoghatjuk, hogy a keleti egyház is szentként ismerte el az állam- és egyházalapító királyt. A döntés egyháztörténeti jelentőségű, mivelhogy 1054 után, azaz az egyházszakadás óta nem volt példa arra, hogy a keleti ortodox kereszténység egyháza egy nyugaton kanonizált szentet ismert volna el. Nagy elismerés ez István királynak: ő ugyan a nyugati kereszténység mellé állt, de nem tiltotta a keletit, ellenkezőleg, támogatta is.

Az elhatározást I. Bartolomaiosz konstantinápolyi pátriárka jelentette be Budapesten 2000. augusztus 20-án.

Vele egyidejűleg kanonizálta a keleti egyház Hierotheost is, Magyarország első püspökét a honfoglalást követő években. Ő keresztelte meg Szent István anyját, Saroltot, aki bizánci keresztény volt, s az is maradt élete végéig.

A katolikus–ortodox párbeszéd egyik fontos láncszeme István szentként való kölcsönös tisztelete, ez a két egyház közeledésének meghatározó jele. Kár, hogy a szerb görögkeleti egyház nem csatlakozott nagyobb nyomatékka ehhez a dialógushoz.

Az itteni magyarok nyolcvan éve más hazában élnek, más az állampolgárságuk, s állami ünnepeik más napra esnek, de az anyaország ünnepét mélyen magukénak is érzik, a nemzeti hovatartozás jegyében emlékeznek rá.

Az egyházi megemlékezések is tartalmasabbak lettek, tömegesebbek, meghittebbek, jóllehet az elmúlt nyolcvan esztendőben majdhogynem csak ezek voltak az egyedüli világitó rőzselángok, mintegy igazolva ezzel a megtartó egyház tényét.

Az állami, de még az egyházi jelleg is olykor kétségeket támaszthat, a Szent István-i hagyaték nemzeti színezete azonban fenntartás nélküli: ahhoz a nemzethez tartozunk, amelynek államszervezetét, keresztény intézményeit István király teremtette meg, függetlenül attól, hogy sokan az államhatárokon kívül kerültek, vagy más felekezethez tartoznak.

A civil szervezetek, a művelődési egyesületek meg az intézmények megemlékezései pont ezt az együvé tartozást jelképezik és erősítik is.

A Szent István-i hagyaték felidézése ma már újra, itt, nálunk is, az önazonosság ható és megtartó ereje, az együvé tartozás szellemi kerete, akárcsak anyanyelvünk.

(2000)

IRODALOM

Árpád-kori legendák és intelmek, 1983

Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából, I–II.*, 1977

Bogyay Tamás: *Stephanus rex*, 1988

Dümmert Dezső: *Az Árpádok nyomában*, 1977

Emlékkönyv Szent István halála kilencszázadik évfordulójára. Szerk. Serédi Jusztinián, I–III., 1938

Györffy György: *István király és műve*, 1977

Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet, I–V.*, 1935–36

István király emlékezete, 1973

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő Kristó Gyula, 1994

Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 1996

Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő Székely György, 1984

Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 1984

Szekfű Gyula: *Szentjeink élete és halála*, 1991 (reprint)

Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc és Kardos József, 1988

Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, I–II.*, 1985 (reprint)

Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*, Nagybecskerek, 1892

„SZENT KIRÁLYOK KÖZT DRÁGALÁTUS GYÖNGY”

A 900 éves zágrábi püspökség megalapítása I. László király igen-igen tartós-nak bizonyult műve. A Szlavóniában is „Sveti kral”-nak nevezett uralkodó ezzel valójában tető alá hozta a Szent István által folytatott „feszített” egyházépítést – a középkori magyar állam egyik, de talán legfontosabb támpillérét –, amely egyre szilárdabban tartotta egybe az országot.

A zágrábi egyházmegye létrehozásával tulajdonképpen a Dunántúlon, vagy ha úgy tetszik, a nyugati országrészekben is befejeződött a „nemzeti” egyház megteremtése, amely a veszprémi, a győri és a pécsi püspökségek létrehozásával kezdődött meg. A „magyar” püspökségek száma ezzel elérte a tizenkettőt. Egyáltalán nem véletlen, hogy az egyházszerzés vége felé az uralkodó Árpád-házból kikerültek az első szentek is, s hogy a zágrábi egyházmegyét az első „magyar” szentnek ajánlották fel: Istvánnak, az állam- és egyházalapító királynak.

Alapítási okmány – a hozzácsatolt királyi birtokok és más anyagi javak felsorolásával – sajnos nem maradt fenn. Ez az időszak, vagyis a XI. század, egyébként is igen szegény írott forrásokban, abból a kevésből pedig, ami elkészült, csak egy-kettő került el az enyészetre, a jó szerencse vagy a véletlen folytán.

A zágrábi püspökség megalapítását csak egyetlen okmány meséli el, amely negyven évvel I. László király halála után, 1134-ben keletkezett. Ebből arról értesülünk, hogy a somogyi várispán visszakövetelte azokat a Zágráb táján fekvő birtokait, köztül a dombrói (Dubrava) erdőket is, amelyeket László király az újonnan alakult püspökségnek adományozott. Az akkori esztergomi érsek, Felicián, a király megbízásából ítélkezett az ügyben. Elutasította a követelést, azzal érvelve, hogy amit a király adott, azt nem lehet még utólag sem visszaperelni. Számunkra, az indoklás helyett, az ítélőlevélnek az a része érdekes, amelyben a zágrábi püspökség megalapításának körülményeit mondja el.

„A zágrábi püspökséget – áll az ítélőlevélben – László király alapította, amikor az esztergomi egyházat Acha kormányozta, Fábián bácsi érsek, Kozma veszprémi püspök, Gyula nádorispán és Gráb somogyi ispán jelenlétében, ezek és más előkelők tanácsára (...) isteni kegyelemből szolgáltatva (...) és pedig azért, hogy akiket a bálványimádás tévelygése Istennek imádoitól elidegenített, a püspöki gondviselés által az igazság útjára visszavezérelje.”

Kitűnik a szövegből, hogy az okmány csak melleleg említi meg a megalapítás tényét, dátumát nem tüntette fel. A történészeknek kellett kikövetkeztetniük, hogy melyik lehetett az az év, amikor a megnevezett tisztségviselők még hivatalban voltak és együtt lehettek.

A historiográfusok, a többi gyér forrást is figyelembe véve, egymástól eltérő következtetéseket vontak le.

Több mint száz évvel ezelőtt Pauler Gyula volt az első, aki az 1094. évre tipelt. László király – írja *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* című, 1893-ban kiadott kétkötetes munkájában – „tanácskozott a magyar egyház fejeivel: Acha esztergomi és Fábián bácsi érsekkel, a hajdani fehértvári préposttal, volt kancellárjával, Kozma veszprémi püspökkel, kinek megyéjéhez tartozott, legalább névleg, a tótok lakta terület (a tótok fogalma alatt akkoriban a szlávokat értették – K. Z. megjegyzése), és a világi urak közül Gyulával, a nádorispánnal, Grábbal, a szomszéd Somogy ispánjával és másokkal, és ott, hol a Dráva–Száva közti hegység a Száva felé lapul, Zágrábban, a veszprémi egyháztól délre, a pécsi-től nyugatra, az első magyar király tiszteletére, új püspökséget alapított, annak területét az ország e részének összes tótságára, a Gozdtól (a Kapelláktól – K. Z. megjegyzése) kezdve a Dráván is túl, messze be Zalába, föl a Kerka (Krka – K. Z. megjegyzése) völgyébe, a Dráva mentébe Somogyba kiterjeszté, s élére, éppen hogy taníthasson, valami Duh (lélek) nevű cseh papot állított. Tiszteket mellé Zalából, Somogyból rendelt. Beiktatását Fancsika királyi káplán teljesíté (1094)”.

Ezzel az idézettel újabb személyek léptek be történetünkbe, több új földrajzi fogalom került előtérbe, s képet alkothattunk az új püspökség területi kiterjedéséről is, de ezek részletezése helyett inkább maradjunk meg az alapítás időpontjánál, ennél a bonyolult, s eddig még ki nem bogozott gubancnál!

Az idevágó történelmi munkáknak gyors összegezése is azt mutatja, hogy az 1084 és 1094 közötti időszak csaknem valamennyi esztendeje felbukkan mint lehetséges dátum, s ennek persze különféle változatai is: „1090 körül”, „1091-ben vagy azt megelőzően”, „1093 és 1095 között”.

A XX. század két tekintélyes történésze, Hóman Bálint és Györffy György, csaknem azonos álláspontot képvisel ebben a kérdésben.

Hóman Bálint szerint az alapítás 1091 előtt történt, „mert az alapításnál részvevő s 1075-től szereplő Gyula nádor, valamint Kozma veszprémi püspök tisztségét 1091-ben már mások – Péter nádor és Almarius püspök – viselték” (Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, 1935).

Györffy György a nyolcvanas évek végére helyezi az alapítás időpontját, s nyomtatékkal teszi hozzá, hogy a vizsgálat tárgyává tett ítélevével tanúnévsora „nem hagy kétséget afelől”, hogy 1091 előtt történt (Magyarország története, I. kötet, 1984).

A Benda Kálmán szerkesztette, 1981-ben megjelent négykötetes Magyarország történeti kronológiája már nem annyira kategorikus. Nem vállalkozik a keltezés körüli probléma megoldására, hanem helyt ad mindkét uralkodó nézetnek: mind „1091 előtt”, mind „1094 alatt” említést tesz róla.

A horvát történészek meg a XI. század művelődéstörténetével foglalkozó szakemberek által képviselt felfogásokból is tarka képet lehetne kialakítani, de csak két jellemző jelenségre hívjuk fel a figyelmet.

A XX. század második felének egyik legfontosabb művészettörténeti munkáját a zágrábi székesegyházról szóló monográfiát egy ilyen feliratú, alkalmi jellegére is utaló papírszalaggal fogták össze: A zágrábi püspökség és székesegyház 900. évfordulója alkalmából (Ana Deanović–Željka Ćorak: *Zagrebačka katedrala*, 1988).

A hivatalos horvát egyház tehát ezzel a kitűnő monográfiával emlékezett meg a jeles jubileumról. Ebből kitűnik az is, hogy az 1094. évet fogadták el a legvalószínűbb alapítási dátumként, talán éppen valamilyen újabb ismereteik alapján. Erről azonban a jelek szerint szó sincs, mert dr. Antun Škorčević, a jubileumi bizottság titkára e sorok írójának erre vonatkozó kérdésére – többszöri unszolásra, többhavi késés után is – kitérő választ adott, mint ahogy többi kérése fölött is simán átsiklott.

A szolgálatkészebb hivatalnokot érdemlő jubiláris bizottság hivatalos pecsétjén egyébként ez áll: Zágrábi püspökség, 1093–1094 – 1993–1994. A legfontosabb következtetés ebből mégis az, hogy a zágrábi püspökség megalapításának pontos dátuma továbbra is kétséges a történelemtudomány előtt. Hogy egyáltalán sikerül-e majd egyszer megfejteti a talányt az nagy kérdés. Kicsi a valószínűsége annak, hogy majd előkerül egy dokumentum, amely megnyugtató választ sugalmaz, egyre nehezebb ugyanis a múlt feneketlen kútjából előhalászni az újabb bizonyítékokat.

De talán a csak megközelítő pontosságú ismeretek nem csökkentik az esemény jelentőségét: az öt-tíz év a kilencszáz esztendei fennálláshoz képest valóban elhanyagolható eltérés. Úgy is mondhatnánk, hogy eltölpül ama tény előtt, hogy a két nép életében, hol összekötő, hol taszító erőként, milyen meghatározó szerepet töltött be, 1852-ben pedig – miután érsekségre emelték – a horvát egyháztartomány vezető intézménye lett.

*

Az egyházszervezéssel párhuzamosan folyt a történelmi Magyarország déli határvonalának véglegesítése is, ami szintén Szent László nevéhez fűződik.

Az államhatalom kiterjesztését, azaz a „törvényes hierarchia” megteremtését azonban két fontos egyházszervezési esemény előzte meg, mintegy igazolva, hogy a területi rendezés, a bekebelezés, a határok kitolása, vagy nevezzük ezt a folyamatot bárminek, csakis az egyház védőszárnyai alatt lehetett sikeres és tartós, mégpedig szinte szabályszerűen az eretnokség, a szakadárak elleni küzdelem örve alatt. Ilyenek pedig, hál’ istennek, minden korban és időben voltak.

Tegyük mindjárt hozzá, hogy a külpolitikai helyzet kedvezett I. László törekvéseinek: a Nyugat az ellenpápák és az ellenkirályok korát élte, a német-római császár a világi hatalom mellett az egyházra is szemet vetett, a római egyházfő is ezt tette, csak ellenkező előjellel. Keleten szintén súlyos beharcok ásták alá a Bizánci Császárság erejét. A kegyes királynak is meggyűlt a baja unokatestvérével, Salamon exkirállyal, de ő mégis kevesebb gonddal kormányozhatott.

A két fontos egyházszervezési esemény közül az egyik 1085 körül játszódott le, amikor Szent László az egyházunió mozgalmai során a szerémségi görög rítusú püspökséget kánonilag egyesítette a latin rítusú kalocsai érsekséggel, s székhelyét Bácsba helyezte. Úgy tűnik, hogy az 1054-es szakadást a keleti és a nyugati egyház között véglegesnek ítélte meg, az időközben bekövetkezett enyhülésben, talán közeledésben is, nem bízott túlságosan. Döntése előrelátónak bizonyult, mert ezzel Szerémséget kivonta a bizánci egyház és az állam hatósugarából, s lehetővé tette, hogy a középkori Magyarország egyik legfejlettebb vidékévé váljon.

A másik fontos esemény a zágrábi püspökség megalapítása volt. Ezzel egész Szlavónia és a Muraköz nagyobb része véglegesen a magyar állam keretébe került. A püspökség ugyanis az esztergomi érsekség alá került, a zágrábi püspök a magyar püspöki kar tagja lett. Közben a vidék megyesítése is megindult, előbb Zágrábban, Varasdon (Varaždin), Kőrösön (Križevac) és Verőcén (Virovitica) alakult meg a világi hatalmat viselő várispánság, majd később másutt is.

Évszázadokra szóló alapozás volt ez.

Ez a vidék akkoriban gyéren lakott gyepűterület volt, államjogilag senki földje, jöllehet néhány nyugati és délnyugati része a karatán hercegséghez, azaz a salzburgi püspökséghez és a felsőolaszországi, pápával szembenálló aquileiai pátriarkátushoz tartozott, de ezek a kapcsolatok esetlegesek voltak, a vallási ügyek pedig elhanyagoltak. Szent László egyik érve éppen az volt, hogy a többé-kevésbé sajátjának mondott területen, az ott élő szláv törzsek körében a pogányság dívik, a keletről érkező bogumil szekta ereszt gyökeret, ami, ugye, nem válik egy keresztény ország dicsőségére. A zágrábi püspökségnek ennek folytán elsőrendű missziós szerepet is szánt, hittérítő feladatokkal látta el, ellentétben a szerémségi püspökséggel, amelynek bekebelezésével a szakadárság terjedését próbálta meggátolni.

A horvátok is, a magyarok is igényt tartottak ezekre a területekre. Az előbbieket úgy kezelték ezeket, mint Horvátország kontinentális, azaz pannóniai részét, bár ezek a fogalmak jóval később kerültek a köztudatba, hiszen az ősi Croatia a Kapellákon túl jött létre.

A magyarok úgyszintén szemet vetettek rá, s mivel erősebbek voltak, gyorsabban cselekedtek, sőt, mint látni fogjuk, a régi Horvátországot is – Dalmáciával együtt – szárnyuk alá vették.

Szlavónia egyébként is már a honfoglalás óta magyar területnek számított. A Névtelen Jegyző a Gesta Hungarorumban részletesen leírta, hogy Bulcsú, Lél és Bontond vezér miként foglalta el Zágráb, Pozsega és Valkó (Vukovár) földvárát. Fajsz fejedelemnek Zágráb táján is voltak szállásterületei, amit Györffy György szerint a zágrábi Gréc-hegy (Gric) lábánál fennmaradt Fajsz-Kraljevac helységnév igazol. Szent István ugyancsak Zágráb táján adományozta a tizedszedés jogát a pannonhalmi apátságnak. A somogyi urak a Dráva és a Száva között szedték a nyestbőradót. Somogyhoz tartozott a csáizmai, ivanicsi és a dubravai királyi birtokok kezelési joga is. Ezeket Szent László az alapításkor az új egyházmegyének adományozta, de a somogyiak évtizedekig perlekedtek érte, olykor még erőszakkal is visszavették. De Zala és Baranya megyének is voltak itt érdekeltségei meg a pécsi püspökségnek is. A bizánci források szintén magyar területként említik a Dráva és a Száva között.

Szlavónián keresztül vezetett a kalandozó magyarok híres hadi útja is, a Strata Ungarorum. Nevezték még „tengerfehérvári hadi útnak” is, mivel egyik ága Tengerfehérvárnál (Biograd na moru) fejeződött be. A rablóhadjáratok kiindulópontja Székesfehérvár volt, onnan Segesd érintésével értek a vászkai Dráva-átkeelőig, majd Kemlék (Kamnik) vára mellett leereszkedtek a Krapina völgyébe, s így érték el Zágrábot. Ott a Király-révnél lépték át a Szávát, s Perina (Petrinja) és Topusko mellett lovagolva, a Kulpa (Kupa) folyó völgyén át értek Bihács alá, onnan pedig a hegyi ösvényeken jutottak Dalmáciába, majd a gazdag zsákmányt igéző itáliai városokba.

Szent László horvátországi hadjárata során, de később is, amikor a két ország között 1102-ben létrejött a perszonálunió (a mindenkori magyar király egyúttal horvát király is lett), igen forgalmassá vált ez a jól kitaposott út: a Velebit és a Durmitor akkor még erdő borította völgyein át vezetett a legrövidebb szárazföldi út Rómába meg Tinninbe (Knin), az ősi horvát királyi és báni székhelyre, de a virágzó dalmát városok felé is: Zárába (Zadar) és Spalatóba (Split).

Alighanem éppen ennek az útnak az „üzemeltetése”, a fontos közlekedési csomópontok ellenőrzése volt az egyik legfőbb oka annak, hogy László király a szerémségi és a szlavóniai helyzet megszilárdítása után a Kapellákon túli ősi Croatia meghódításához is hozzáfogott. Ez volt az egyetlen szárazföldi összeköttetés Rómával, mivel ellenfele, IV. Henrik német-római császár lezárta a nyugati utakat. De nyilván a tengerparti kijárat megteremtése sem tartozhatott az utolsó célok közé.

Az Árpád-ház már korábban szemet vetett ezekre a területekre, s házassági kapcsolatokkal próbálta a maga befolyása alá helyezni. László király három leánytestvére közül kettőnek a kezét itteni fejedelmeknek adták: a karantán hercegnek (a mai Krajínának és Isztriának volt az ura) és a horvát királynak. Az utóbbit az oklevelek Ilona vagy Lepa Jelena néven emlegetik. Ő horvát királynéként hívta be országába testvérét, László királyt, miután férje utód nélkül halt meg, és kitört a belső hatalmi harc.

Ezzel részben beért az Árpád-ház Balkán-politikájának gyümölcse.

Horvátország elfoglalása esetében ugyanis aligha lehetett volna alkalmazni az „egyházszervezés” vagy netán a „pogányok térítésének” módszerét, mivelhogy az Adria mentén és közelebbi háttérben is régi keresztény püspökségek álltak. Am kapóra jött „az örökösödési jog” elve, ennek védelme címén már bekebelezhetővé vált az „uratlan ország”, tisztára lehetett mosni a hódítás tényét.

A besenyők betörése, majd a halála meggátolta László királyt abban, hogy tő alá hozza ezt a művét is, ezt utódai végezték el azzal, hogy annektálták, névlegesen társországgá nyilvánították a Kapellákon túli részeket, s ezt a mai horvát történetírás „Horvátország politikai és egyházi autonómiája” elleni lépésnek tekinti.

Felmerül a kérdés: miért nézte el az egyház, hogy az egyik katolikus ország elnyeli a másikat? Egyszerűnek tűnik a válasz: ez a terület is Bizánc és Róma viaskodásának színtere, s akkoriban még nem dőlt el végérvényesen, ki merre sodródik. A spalatói zsinat ugyan 1060-ban betiltotta a szláv rítust, a glagolita írást, azaz a latin rítus mellett döntött, de a gyakorlatban ez nehezen valósult meg. Amikor az utódlás kérdése felmerült, akkor is a „nemzeti párt”, a „nemzeti egyház” hívei kerültek túlsúlyba. László király ezt a folyamatot állította le, Róma hallgatólagos beleegyezésével. Az anyaszentegyház arra a meggyőződésre jutott, hogy Horvátország további katolizálása biztosabb alapokon nyugszik majd az erős középkori magyar állam részeként: a magyar korona alatt jobban ellent tud állni a keleti egyház kísértésének.

Ez a „kényszerházasság” csaknem nyolcszáz évig tartott. Előbb az egyház önállósult 1852-ben, majd 1918-ban Horvátország is kilépett a Monarchiából, de tényleges önállóságát, államiségének megteremtését a XX. században érte el.

A mai zágrábi katedrális egyik korai elődjének, az úgynevezett tatárvész előtti székesegyháznak az építését a XII. század második felében kezdték meg, s a munkálatok eltartottak egészen a XIII. század második évtizedéig. A korabeli káptalani pecsétek ábrázolásai meg a mai katedrálisba beépített maradványok alapján ítélve monumentális épület lehetett, s ebben a kevés megmaradt adat ellenére egy pillanatig sem kételkedhetünk, hiszen az ilyen jellegű építkezéssel az Árpád-ház uralmának minden fényét és hatalmát be kellett mutatni.

II. András (Endre) király a szentföldi hadjáratra induló keresztes sereg élén 1217-ben Zágrábot is útba ejtette, és a vele tartó püspökségekkel felszenteltette az évtizedeken át épített második székesegyházat. A későbbi krónikáírók ezeket a szavakat adták a szájába: „A zágrábi székesegyházat elődünk, az a szentséges emlékeztető Szent László király építtette, aki Tótország földjét, vagy másként a bán-ságot a bálványozás tévedéseiből a kereszténységre térítve, a magyar koronának alávetette.”

Ez az egyetlen írott emlék arról, hogy Szent László a püspökség megalapításakor templomot is épített, erről semmilyen más okmány nem tesz említést, még az a bizonyos ítéletlevél sem, amelyet Felicián esztergomi érsek adott ki, s amelyre korábban már hivatkoztunk. De magát a templomot is elnyelte a föld, alaprajza sem maradt fenn. A tudósok feltételezik, hogy a mai katedrális helyén vagy közelében állhatott, de a régészet ezt csak részben igazolta, jórészt azért, mert a székesegyház környéke teljesen beépült, így az archeológiai kutatásokat nem lehetett elvégezni.

Bizonyos feltételezések szerint (Ana Deanović–Željka Čorak: *Zagrebačka katedrala*, 1988) a mai székesegyház Szűz Máriáról elnevezett oldalkápolnájának helyén, illetve alatta lehetett, mivel ott az ásatások során egy XI. századból származó, meszes habarccsal megkötött nyerskő falra bukkantak, a közelében pedig, falba építve, ugyancsak a XI. századra datált oszlopfőt, és egy kereszttel díszített kőlapmaradványt találtak, amelyről feltételezik, hogy az első katedrális oltárasztalának része. Lehet, hogy éppen egy meglevő, István-kori templom volt, s azoknak a sorsára is jutott: lebontották, és beépítették az újba. De lehet, hogy a Szent László alatt megkezdett s halála után befejezett templom maradványáról van szó.

A szakértők azonban úgy vélik, hogy ha ezt tényleg Szent László építtette volna, akkor erről a Felicián-féle irat feltétlenül megemlékezik: egy ilyen tényt egyszerűen nem lehetett volna megkerülni. Ezért két másik lehetőséget vetettek fel: az egyik szerint a király csak döntést hozott az építkezésről, de a halál megakadályozta abban, hogy szándékát végre is hajtsa, a másik szerint az alapítás pillanatában itt már állhatott egy kisebb templom, s Szent László ezt adta át az általa választott első, Duh nevű püspöknek, aki, ugye, viszonylag tisztos istenháza nélkül el sem kezdhetette volna egyházszervező és térítő munkáját.

Az utóbbi feltevésnek főleg a horvát történészek a hívei, mondván, hogy a püspökséget nem alapíthatták lakatlan területen, és kellő gazdasági háttér nélkül, itt pedig a X. században szinte egyidejűleg két dombon két település is létesült: az egyházi jellegű, szerzetesektől lakott Kaptol és a kézművesek, kereskedők és egyéb polgárok lakótelepe, a Gradec. Mindkettő az idők folyamán falakkal, bástyákkal, tornyokkal ellátott városka lett, köztük pedig egy nagy vásártér terült el, a mai városközpont (Trg Republike). A Kaptol és a Gradec évszázadokig rivalizált egy-

mással, úgyhogy egyesülésükre majd csak 1850-ben került sor, jöllehet a XVI. századtól kezdve már egy a nevük: Zágráb.

Az első székesegyház építését tehát nem lehet egyértelműen Szent László nevéhez kötni, de a püspökség alapítása mindenképpen az ő műve. Elsőrendűen fontos politikai döntés volt ez egy keresztény uralkodó részéről, aki a keleti és a nyugati egyház viaskodásának peremterületén ingadozás nélkül a nyugati kereszténység, a latin rítus, azaz Európa mellett foglalt állást.

Ebből kiindulva egyáltalán nem volt véletlen, hogy az újonnan épített vagy a már meglevő templomot, az új püspökség székesegyházát az első Árpád-házi szentről, az államalapító királyról nevezte el. Micsoda erkölcsi, de főleg politikai erő sugározhatott abból a tényből, hogy az ország- és egyházépítés ügyét most már az Úr számolyánál elhelyezkedő magyar szentek is gyámolítják, egyengetik, ha kell, támogatják is.

Az égiek és a földiek érdekeit egyformán szolgálta azzal is, hogy a püspökséget már az első naptól kezdve erőssé és életképessé kívánta tenni. Hatalmas birtokokat testált rá kegyes királyi adományként: Csázmán, Ivanicson, Dombrón. Ezekhez szőlővidékek, halastavak, méhesek, gazdag vadászterületek is tartoztak. Kezelésüket Zalából és Somogyból odarendelt tisztekre, azaz officináriusokra bízta. Ők vették át a püspöki javak kormányzását, de egyházi megbízatásaik is lehettek. Valamennyien a kialakulófélben levő nemesség soraiból kerültek ki, s nem kaptak előre megszabott anyagi juttatásokat, mivel a királyi hivatalokat betölteni megtiszteltetés volt, különleges kegy. Sok jel szól amellett is, hogy Szent László az új püspökséget, illetve székesegyházat királyi bőkezűséggel látta el a szertartás nélkülözhetetlen kellékeivel: szentségtartókkal, ezüst- és aranykelyhekkel, ékszernek is beillő keresztekkel, díszes ékköves miseruhákkal, drágakővel kirakott pázsztorbottal, kézzel írt, színes miniatúrákkal illusztrált misekönyvekkel.

Az utóbbiaknak származási helyét is ismerjük, ebből aztán az is kiderül, hogy a drága kódexeket a szomszédos egyházmegyéek adományozták: a Benedictionalét az esztergomi érsekség, az Agenda Pontificalist a győri püspökség, a Sacramentariumot pedig a Zala megyei Hahót-monostor. Ezt az utóbbit neves művészettörténészünk, Gerevich Tibor így írta le az 1938-ban kiadott *Magyarország románkori emlékei* című művében:

„(...) A nagyszámú iniciáléval díszített, magyar földön 1073–1092 között írt első ismert kodex, a szövegében római és bencés-frank források felhasználásával a zalamegyei hahóti bencés apátságban készült, s a magyar szentek kultuszát is felölelő Sacramentarium, amely 1094-ben, a zágrábi püspökség megalapításakor a horvát fővárosba került, s ma az ottani érseki könyvtárban őrzik. A kézirat nemcsak a magyar liturgiának, hanem a magyar miniatúrafestészetnek is legrégibb fennmaradt emléke. Egyenletes, szép írás, eltekintve a törlések helyén a későbbi beírásoktól, egy kézre vall, miként a nagyszámú kezdőbetűk is.”

Szent László még palástjával is megajándékozta az új püspökséget, ami szintén – csodák csodájára – napjainkig fennmaradt. A zágrábi egyházi kincstárnak ez a féltve őrzött tárgya az I. László szentté avatásának 800. évfordulója alkalmából rendezett budapesti kiállítás ékes vendégarabja volt. Valóban megérdemelte a figyelmet, mert abból a korból csak három többé-kevésbé épnek mondható textília

maradt fenn: Szent István koronázási palástja (Budapest), László király palástja (Zágráb) és III. András neje, Ágnes esküvői ruhájának maradványa (Svájc, a sarneni Szent András-kolostor).

„Hiteles ereklyénk a zágrábi székesegyháznak Szent László palástjából készült miseruhája – írja az imént már idézett művészettörténészünk –, szegletes mustrájú, sötétkék, XI. századi szicíliai szövetből, melyre utóbb selyemszállal egy férfi és egy nő hímzett koronáját applikálták, LADIZL. REG. (Ladislai Regis, László királyé) felirattal (...) A miseruha nagyon megviselt, szakadozott állapotban van, éppúgy a meglehetősen primitív felső hímzés, amely az alakok, s méginkább a betűk formája után ítélve, a XIII. században készült, bizonyára akkor, amikor a palástot miseruhává alakították. Szent László ajándéka gyanánt már a székesegyház középkori leltárai említik.”

A zágrábi székesegyház féltve őrzött kegytárgyai közé tartozik még a névadó Szent István koponyaereklyéje is, amely feltehetően a XII. század legelején, az első székesegyház felszentelésekor került oda, s ott van ma is egy barokk hermába helyezve.

Az ereklyék kultuszával kapcsolatban, amely a kereszténységet megelőző valóságban is kialakult, eltérnek a vélemények, de megoszlanak az álláspontok az ereklyék hitelességét illetően is, mivel a középkorban dívott ereklyekereskedelemben sok volt a közönséges hamisítvány.

Az azonban tagadhatatlan, hogy az olyan ereklyék, mint amilyen a zágrábi, Szent Istváné, betöltötték rendeltetésüket: megerősítették a hitet, növelték az egyház nagyjai iránti tiszteletet.

*

Szent László egyik életrajzírója, Varjú Elemér (*Szentjeink élete és halála*, 1991) így panaszolja el a biográfusok gondjait: „A történelmi alakok megítélését a nagy időtávól rendkívüli módon megnehezíti.”

Valóban, nagyon kevés megbízható adat maradt fenn jeles királyunkról is. A történelemtudomány csak egy eredeti neki tulajdonított oklevélről tud, de ebben sem szólal meg közvetlenül, hanem csak pecsétjével hitelesítette. Még két hitelt érdemlő oklevélmásolatát tartják számon, meg egy levelét, amelyet a montecasinói apátnak írt.

Ez minden, más semmi.

Ilyen esetekben tág teret kap – a következtetésekre és az összevetésekre alapozó tudomány mellett – a szabadjára engedett fantázia is, a csillagok útján száguldo képzelet, amely aztán legendákban és mondákban csapódik le. Ezek megírását a középkorban „hivatalból” is serkentették, így jöttek létre a krónikák és a történelmi elbeszélő művek, de buzgó forrása lett a szóbeli hagyományoknak is, amelyekben László király alakja elevenen élt és színeződött századokon át.

Milyenre sikerült ez az utólag megrajzolt Szent László-kép? Szóban, írásban és képi megfogalmazásban egy eszményi lovagkirály lép elénk, a feddhetetlen jellemű nemzeti hős, aki „kimagaslott Magyarország királyainak fényes nemzetségéből” is.

Az 1210 körül keletkezett Szent László-legenda szerint „(...) bőkezű volt az ingyében, nagy türelmű a tőrésben, derűs király a kegyességben, az igazság gondozója, a szemérem pártfogója, meggyötörtek vigasza, elnyomottak támasza, árvák megkönyörülője, gyöngék gyöngéd gyámszülője. A nyomorultak s nincstelenek szükségét bensőséges izgalommal gazdagon orvosolta”.

Janus Pannonius 1451-ben, amikor négyévi ferrarai tartózkodás után először látogatott Magyarországra, illetve Nagyváradra, ahol örkanonokságot kapott, megírta egyik legszebb versét. Budára, onnan pedig Itáliába indulva így búcsúzik a várostól, s az ott emelt Szent László-szobortól: „S rőt fegyvert viselő lovas királyunk, / Hős, ki bárdot emelsz a jobbkezeden / – Márványoszlopokon pihenve egykor / Bő nektárt veritékezett a tested – / Utunkba, te, nemes lovag, segíts meg (...)”

Temesvári Pelbárt ilyen ecsetvonásokkal festette meg alakját: „Arca olyan tiszteletre méltó volt, mint az angyalé. Termete előkelő, s más embernél egy fejjel magasabb. Erős, szerény és izmos kezű, úgyhogy már külseje is mutatta, hogy méltó az uralkodásra. Ennyi jó és kimagasló tulajdonság ellenére sem volt felfuvalkodott, hanem alázatos. Senki jogos tulajdonát erőszakkal el nem foglalta, sőt inkább sajátját is szétosztotta a rászorulóknak – Krisztusért.”

Természetesen László arcáról, jellegzetes vonásairól sincs hiteles ábrázolás. Mint a középkori királyokról általában, róla is jóval később születtek képzőművészeti alkotások. Esetünkben a legismertebb ábrázolás a XIV. század végén vagy a XV. század legelején keletkezett Szent László-herma, amelynek kialakítása során a kiváló, de ismeretlen ötvösművész úgy oldotta meg feladatát, hogy ráncba gyűrődő homlokkal, tágra nyílt szemmel és megpattant szájjal ábrázolta, azaz úgy, ahogy Krisztust jelenítették meg a középkorban.

Az adatok, a tények hiánya nem okozott különösebb gondot a legendák íróinak, így aztán a személyére vonatkozó részleteknek se szeri, se száma. Leírják, hogy nyakán ereklyetartó aranylánc függött, kezét zafírral ékesített aranygyűrű díszítette, azaz olyan drágakő, amely viselőjét „jókedvűvé teszi és békéssé: szívét erősíti, a bujaságra való indulatát megenyhíti (...)”. Megtudjuk, hogy fegyverétől, a félelmetes kétélű csatabárdjától sohasem vált meg (ez később a Szent László-ábrázolások nélkülözhetetlen kelléke lett), de még Szög nevű lováról is kapunk információkat. Bonfini, aki Mátyás király megbízásából megírta Magyarország történelmét, úgy tudja, hogy „nem annyira erejénél és gyorsaságánál fogva volt kiváló, hanem annál a tulajdonságánál fogva, hogy urának akaratát és intését csudálatos módon megértette, s az volt a szokása, hogy az ellenséget rugásával és harapásával zaklatta, urát soha el nem hagyta, s a legnehezebb helyzetekben bámulatos okosságot tanúsított”.

Minden tárgy, minden hozzá tartozó állat az ő nagyságát volt hivatva öregbíteni. Innen aztán már csak egy lépést kellett megtenni a következő megfogalmazásig, mely szerint úgy ragyogott „mint felhők közt a hajnalcsillag”, „mint ahogy a telihold világít a holdtölte napjaiban”.

Őt, aki felismerte a példakép erejét, és először ajándékozta meg népét szentekkel, nem sokkal halála után szintén azzá emelték. A szentté avatást megelőző eljárás során feljegyezték, hogy „a vakoknak látását, siketeknek hallását, némáknak beszédét, sántáknak járását, leprásoknak megtisztulását” segítette elő, a rászoru-

lóknak pedig „a védelem vigaszát” nyújtotta. Minden csodát nem is írtak le, állítólag azért, hogy „az olvasók ne utálják meg az unalmas terjengősséget”.

A történészek megállapítása szerint sok erőszakos cselekedet is fűződik nevéhez. A kor szokása szerint nem egy közeli rokonát megvakíttatta, az ellenséggel kíméletlenül elbánt, az ellenszegülőket pedig „kiirtotta”. „Hogy miért szent, arra még az olvasott ember sem tud válaszolni” – állapítja meg Györffy György is. László sokkal kritikusabban ítélte meg önmagát, mint az utókor. Neki tulajdonítják azt a kesernyés megállapítást, hogy „bűnös ember vagyok, hiszen földi uralmat a legsúlyosabb bűnök nélkül nem lehet gyakorolni”.

Valójában nem is volt szükség a túlzásokra: életműve untig eleget mond kivételes nagyságáról. Magyarországot a kereszténység megszilárdításával európai nagyhatalommá fejlesztette, fontos törvényeket hozott, de azért „a törvények szigorát az irgalom szelidségével enyhítette”. Egy rendezett és gazdag országot hagyott maga után, működőképes gazdasággal, szilárd pénzrendszerrel. Az ő idejében „Pannonia annyira rendezetten, s gyarapodva virágzott, hogy boldog István király ideje óta törvény, szabadság és bőség tekintetében soha még ily csodálatosan nem csillogott”.

Egy évvel halála után egy Magyarországon járt nyugati apát azt látta, hogy „se szeri, se száma a toronymagasságú búzaasztagoknak, a nyájak száma töméntelen”, de „tömrdek gulyáról, lovak végtelen sokaságáról” is szót ejtett.

Nyilván ennek a rendezettségnek, jogbiztonságnak is köszönhetően, népe megőrizte emlékezetében, megénekelte és elbeszélte igaz és vélt cselekedeteit, s ezekből a kegyes keresztény király alakja mellett egy mitikus hős figurája is kibontakozik, aki magában ötvözi az archaikus pogány mondanakör hagyományvilágát, így a csodaszarvas-legendát és sok minden mást is. „Szentségének palástja alatt menekült meg az enyészettől” – állapítja meg Bálint Sándor, a neves szegedi etnográfus. Erdély csak úgy öntötte magából az ilyen jellegű mondákat, nálunk viszont nem termett ilyen, vagy legalábbis elenyésző számban.

A szerb etnográfusok is feljegyezték egy Szent László-legendát. Eszerint Szent Száva, a szerb görögkeleti egyház megalapítója megtérítette és titokban felvette bizánci rítusú nyájába, s ennek köszönhetően legyőzhette Batu kán seregét.

A népi képzelettel olykor csak a valóság veheti fel a versenyt: a katolikus szent király leánya, Piroska, Iréne néven bizánci császárné, a görögkeleti egyház egyik megbecsült szentje lett.

A László-legenda képi megfogalmazása a középkori peremvidék templomainak freskóin maradt fenn a maga teljességében és változataiban. Ezekben, különösen a kun vitézzel folytatott küzdelmében, László Gyula régészünk a keleti gyökérzetű ősvallásunk emlékrögeit véli felfedezni.

A déli tájakon a töröktől megkímélt muraközi Bántornyán (Turnišče) maradt fenn egy ilyen faliképsor. Aquila János festő készítette a XIV. században. A falusi templomokban általában hét képben örökítették meg a cserhalmi ütközet után üldözőbe vett kun vitéz legyőzését és a magyar leány kiszabadítását, itt viszont tizenegy van, úgyhogy ez a legteljesebb ábrázolás az egész magyar nyelvterületen. Aquila a szomszédos veleméri templomban Szent László bárdos alakját is megfestette.

A zágrábi katedrális szárnyasoltárának táblaképein Bernardo Bobić barokk festő elevenítette fel a Szent László-legendát a XVIII. század végén. Itt a megszokott legenda ábrázolása mellett néhány horvát vonatkozású kép is bekerült a sorba: a zágrábi püspökség megalapítása; a székesegyház építése; László király testvérének, Ilonának, a horvátok Lijepa Jelenájának segélykérése (a horvát korona felajánlása). Az eredetileg tizenkét képet magában foglaló sorozatból tízet a zágrábi Városi Múzeumban őriznek.

Szent László kultusza a déli vidékeken is élt, ha nem is olyan elevenen, mint másutt, s él még ma is. Az Eszékkal már szinte egybeolvadt Szentlászló (Laslovo) falu az ő nevét őrzi. A bácskai és a bánáti katolikus templomokat nem egy szobra díszíti. Az 1947-ben lebontott újvidéki beltéri Szentháromság-szobor egyik alakja szintén Szent Lászlót ábrázolta.

Gombos temploma védszentjét tiszteli benne, de az ő nevét vette fel a XX. század kilencvenes éveiben felépített és felszentelt fejértelepi (Šušara) templom is, amelyet a vajdasági magyarság legdélibb peremrészén, a deliblái homokpuszta kellős közepén emeltek...

(1994)

FENSÉGES ROMOK,
FALUSI TEMPLOMOK
ÉS FRESKÓK

VÁRADI PÉTER „SELYMES” BÁCSI VÁRA

Váradi Péter utazókocsija 1490 júliusában – a leeresztett felvonóhídon át – a bácsi vár kemény tölgyfa kapuja elé gördült. Az érsek úr Budáról érkezett, az ot-tani lakályos és tágas sarokházát hagyta el, s körülbelül három–öt napi utazás után térhetett haza, attól függően, milyen gyorsan haladt, hány lovat váltott, mennyi pi-henőt tartott. Azt sem tudhatjuk, hogy milyen járművön érkezhetett – erről nincs feljegyzés –, de ez idő tájt az előkelőségek könnyű és gyors kocsiszekéren utaztak – az oklevelek „per currum kochy” néven emlegetik –, s feltalálását egyenesen Mátyás király nevéhez kötik, bár ez inkább feltevés, mintsem igazolt tény.

Ez a hintőszekér hármasszoros lovasfogat volt, hátul vesszőfonatú kassal, felette vé-dőtetővel vagy ponyvasátorral. A kényelmes utazást a párna vagy esetleg a rojtos bársonyhuzatba bújtatott gyapjúzsák biztosította.

Kényelem ide, kényelem oda, Váradi Péter elcsigázottan lépett le a kocsiról, s ami talán még rosszabb, mélységesen kiábrándultan is. A lakótoronyban vetett ág-y várta, úgyhogy fáradalmait viszonylag gyorsan kiheverhette, de a csalódottság ér-zete még hetekig, hónapokig hatalmában tartotta.

Újra egy világ dőlt össze benne...

Az történt ugyanis, hogy Mátyás király halála után (1490. IV. 6.) a visegrádi várbörtönben hat év óta sínylődő Váradi Péter levelet intézett Corvin Jánoshoz, Mátyás király fiához (1490. IV. 21.), a trón egyik legkomolyabb várományosához, s kérte, járjon közben szabadulása ügyében. „Tégy jót velem, dicső herceg – írta – bármi jót teszel velem, nemcsak az én javamat szolgálja, de előnyére s hasznára válik a te helyzeteknek is.”

Valóban, mindjárt szabadulása után Corvin János mellé állt, s belevetette ma-gát az örökösödési küzdelmekbe. Ezt nemcsak hálából tette, hanem meggyőződés-ből is: szentül hitt abban, hogy Magyarország élére nemzeti királyt kell állítani. A többi trónkövetelő ugyanis idegen volt – kettő a Jagelló-házból, egy pedig a Habs-burgok sorából –, de Mátyás özvegye, az olasz Beatrix is nyúlt volna a korona után, a cselszövés fonálait szöve.

Váradi minden erőfeszítése azonban hiábavalónak bizonyult: a törvénytelen, testi fogyatékos ifjencot nem vették komolyan a nagyurak, a kapkodó és kiegyen-súlyozatlan Corvin Jánosnak nem volt tekintélye, meg aztán attól is tartottak, hogy atyja nyomdokain haladva esetleg folytatni fogja a szigorú központosítást, ami nem felelt meg a basáskodó, kiskirályoskodó főnemeseknek.

A főrendek és a közrendek külön-külön megtartott királyválasztó országgyűlén-sen a voksok zömét az egyik Jagelló kapta, aki akkor már cseh király volt. Az ér-

velés az volt, hogy a fenyegető török veszéllyel szemben csak egy kelet-közép-európai államszövetség léphetne fel a sikeres ellenállás reményében (Lengyelország, Csehország, Magyarország). Az új királyban – II. Ulászló néven lépett a magyar trónra – mintha ez az államszövetség öltött volna testet, hiszen ő a lengyel király fia volt, s a cseh korona után most már a magyar koronát is megszerezte. Formálisan minden rendben is volt, de a számításba nagy hiba csúszott: II. Ulászló gyenge kezű uralkodónak bizonyult, nem tudta kordában tartani a hatalmaskodó nagyurakat. Utána már csak fia következett, II. Lajos és – Mohács.

Corvin János nem tudta elviselni a vereséget, hebehurgyán a fegyverekre bízta sorsát: serege élén kivonult Budáról, előzőleg azonban szekerekre rakatta a királyi kincstár értékeit, beleértve a királyi koronát is, s elindult dél felé, ahol a legtöbb támogatója volt. A rendek fegyveresei azonban utolérték, katonáit szétugrasztották, majd elorozták a királyi kincstár becses darabjait: a királyi ruhákat, a drágaköves edényeket, az ezüst holmikat, a körmöci érméket, dukátokat, a drága fegyvereket.

Váradi Péter nem támogatta a pártütést, de nem értett egyet Corvin János kijátszásával sem, s csapat-papot otthagya, letörten és reményvesztetten hazasietett Bácsba, s a várfalak közé zárkózott. Egy ideig hat ökörrrel sem lehetett onnan kihúzni, pedig II. Ulászló hívei őt, az országosan ismert, nagy tekintélyű főpapot szemelték ki, hogy vezesse le a koronázási szertartást, s tegye a király fejére az uralkodói hatalmat jelképező fejdísz. Székesfehérváron, érkezésére várva, még a beiktatás időpontját is elnapolták. Ő azonban nem állt kötélnek, semmibe sem vette a meghívást. Majd csak később engesztelődött ki, amikor meggyőződött arról, hogy a király nem haragtartó, s elnézte neki, hogy a koronázás ügyében nyakas álláspontra helyezkedett. Az uralkodó többször is együttműködésre szólította fel az érseket, közeledési szándékát végül is siker koronázta: Váradi Péter II. Ulászló lojális híve lett, tanácsaival nemegyszer enyhítette kormányzási gondjait.

Így kezdődött Váradi Péter egy évtizedes bácsi tartózkodása s egyúttal életének utolsó szakasza is. Teljesen visszavonult a világ zajától, életmódját azért mégsem lehet remeteségnek minősíteni: a magányt választotta, nem az elszigeteltséget.

Ő, a nagy műveltségű és jó tollú főpap és diplomata, Mátyás király egykori főkancellárja és bizalmasa, a magyar reneszánsz világ meghatározó képviselője, Vitéz János és Janus Pannonius után a Hunyadi-korszak harmadik legnagyobb humanista egyénisége ugyanis Bácsból is kiterjedt levelezést folytatott korának ismert embereivel – királyokkal, tudósokkal, pápákkal, bíborosokkal, püspökökkel, az országos tisztségeket betöltő főurakkal –, megbízottai, meghatalmazott követei pedig járták az országot és a külföldöt, főleg az olasz városokat, és könyveket, kegyszerket vásároltak az érsek megbízásából, felkeresték az egyetemek tudós elméit.

Bácsi éveei során, mint majd látni fogjuk, sok minden mással is foglalkozott, egyvalamit azonban – mint az ördög a tömjént – messze elkerült: a politikát. Nemegyszer megégette magát, hatévi várfogságot is szenvedett, így aztán az országászat ügyeibe soha többé nem ártotta bele magát. Pedig ekkor még csak negyvenéves, akár vállalhatna is közéleti szerepet. A hatévi börtön ugyan kikezdte egészségét, de óriási tapasztalatával még helyt tudott volna állni. Ebből a jóból azonban többé nem kért...

Valóban tüneményes pálya állt mögötte. Vitéz János védőszárnya alatt került a bolognai egyetemre, majd négy-öt évi stúdium után 1471-ben, huszonegy éves korában, írnok lett a budai kancelláriában – az okiratokban Magister Petrusként szerepel –, 1474-ben pedig már személyes titkárként kísérte útjaira Mátyás királyt, s diplomáciai leveleit fogalmazta. 1476 januárjában IV. Sixtus pápának címzett levelét Mátyás király ezzel a sorral zárta: „Kelt Szabács várának ostroma közben (...) nagy elfoglaltságom közepette, hóban és fagyban papírra vetette titkárom”, azaz Váradi Péter.

Az uralkodó nagyon elégedett volt ifjú szekretáriusának teljesítményével, s ezért elhalmozta jövedelmező egyházi javakkal, jóllehet még nem is szentelték fel pappá.

1480-ban, harmincéves korában, már átvette a királyi kancellária irányítását, megkapta a bácsi-kalocsai érseki címet (ekkor avatták fel áldozópappá is), 1483-ban már a bíbornoki kalap várományosa, az államigazgatásban pedig a király első embere és személynöke, azaz a királyi jelenlétet képviselte az igazságszolgáltatásban (a királyi táblában), az országgyűlés alsó táblájának pedig elnöke volt.

Mérhetetlen hatalom összpontosult kezében mind az egyházi, mind a világi életben. Úgy is mondhatnánk, hogy egy személyben ellenőrizte, olykor gyakorolta is a végrehajtó, a törvényhozó és a bírói hatalmat.

Váradi humanista felkészültségével benne élt Buda Mátyás-kori pezsgő szellemi életében, sőt, ezen a téren is vezető szerephez jutott. Az uralkodó 1483-ban egy testre szabott feladattal látta el: megbízta Janus Pannonius epigrammáinak összegyűjtésével. Olyan munka volt ez, amely megkövetelte a filológiai jártasságot, s az átlagosnál nagyobb műveltséget is feltételezte.

Ezek a tulajdonságok Váradiban a lehető legteljesebben ötvöződtek, úgyhogy jobb választás nem is lehetett volna.

A főkancellár, az érsek, a király első számú embere 1484-ben azonban kegyvesztett lett, máról holnapra eltűnt az udvarból, a legmagasabb polcról a legalacsonyabbra pottyant: az uralkodó Árva várának egyik cellájába záratta. Váratlan bukása nagy megdöbbenést keltett, de kárörömet is az udvari emberek között, akik irigykedve nézték pályájának alakulását, ami, ugye, együtt járt a vagyonosodással is: „Hogy mi mindenre képes a javainkra s erényeinkre acsarkodó irigység – írta Váradi Corvin Jánosnak –, saját szabadságomnak és vagyonomnak pusztulása árán tapasztaltam meg.”

Az érem másik oldala viszont az, hogy Mátyás nem tűrte maga mellett az önállóan gondolkodó, véleményüket kinyilvánító munkatársakat. Főhivatalnokaitól feltétlen hűséget követelt, nem engedte, hogy beleszóljanak dolgába. Nem nézte jó szemmel az olyanokat, akik utasításait megkérdőjelezik, aggályoskodnak, ahelyett hogy azonnal végrehajtanák azokat. Pont az ellenkezőjét követelte meg annak, amivel Váradi magyarázkodik Corvin Jánoshoz intézett levelében: „Én nem két-színű, hanem igaz lélekkel, nem hazugul, hanem páratlan hűséggel és egyenes lélekkel szolgáltam dicsőséges atyádat.”

Lárfári, mesebeszéd! A korlátlan hatalommal felruházott egyeduralkodó csak rövid ideig tűrte el Váraditól az ellenkezést, az érvelést, a nyersen kimondott másfajta véleményt. Egy bizonyos idő után az ilyesmi ingerelni kezdte a királyt, kedvetlenné

tette és bosszantotta. Egyik forrásom szerint Váradit sikerei „elbizakodottá tették. A királlyal szemben követelő, fennhéjázó eljárást kezdett követni, sőt, ha a király nem akarta elhatározásait követni, fenyegető nyilatkozatokra ragadtatta el magát”.

Két dudás egy csárdában? Ez már akkor sem vált be, s az erősebb kimondta a végszót: börtönbe vele!

Persze azon is elgondolkodhatunk, hogy Mátyás miért került folyton-folyvást összeütközésbe legjobb embereivel (Vitéz Jánossal, Janus Pannoniusszal, Váradi Péterrel, de másokkal is), illetve azok miért fordultak szinte szabályszerűen ellene?

A politikusok és az értelmiségiek együttműködésének korlátairól lehetett már akkor is szó, a kapcsolat természetéből fakadó zavarokról s nyilván a hatalomgyakorlás és a közszolgálat ellentétes felfogásáról.

Mátyás király így próbálta „magyarázni bizonyítványát” a Váradi ügyében közbenjáró pápai követnek: „Rossz nyelvével romlást akart hozni rám és országomra. De Isten verjen meg, ha halálát kívánom. Csak nyelvétől félek, meg attól a lehetőségtől, hogy a rábízott titkokat nyilvánosságra hozza.”

Váradi Péter tehát két keserű tapasztalat, egy nagyobb (Mátyás király) és egy kisebb (Corvin János) kiábrándulás után került vissza Bácsra. Ettől kezdve egyházmegyéjének gondjai foglalkoztatták, de közben megindított egy folyamatot is. Ezt Kardos Tibor, a magyarországi latin műveltség tudós kutatója és ismerője így fogalmazta meg: „Építkezett, könyveket gyűjtött, kis tudós kört szervezett maga körül, a külvilággal nagyobbára levelei útján érintkezett.”

Úgy is mondhatnánk, némi túlzással, hogy Buda Mátyás-kori ragyogásának egy icipici fényét megpróbálta átmenteni vidéki lakába. Melegágyról gondoskodott, ahol szárba szökhetett a humanizmus. Cicero tusculanumának mintájára egy békés helyet hozott létre, messze a világ zajától, de mégis a reneszánsz fő csapásain haladva. Ezért olykor bácskai Cicerónak is nevezték.

A Jagelló-korszakban nem egy ilyen vidéki művelődési központ alakult ki, köztük Báthori Miklós váci püspöké is, aki Váradi nagy híve és őszinte barátja volt.

Buda fényei pislákoltak ezekben, valamennyivel szerényebb, provinciális kiadásban.

Váradi Péter első dolga volt az érsekség anyagi helyzetének rendezése. Hatévi várfogsága idején „derék” szomszédai, köztük Újlaki Lőrinc macsói bán, a szerémségi kiskirály, megnyirbálták birtokait, falvakat, mezővárosokat tulajdonítottak el, sőt némely várát is elfoglalták. A legnagyobb veszteség a jól jövedelmező péterváradi apátság elvesztésével érte. VIII. Ince pápa a bíbornoki testület leg-hatalmasabb tagjának, Rodriguez Borgiának akarta átjátszani az egri püspökség dús javait, de ezt Mátyás király saját emberének adta, s Borgiát a péterváradi apátság jövedelmével kárpótolta. Jogtalan döntés volt ez, hiszen Váradi Pétert nem ítélték el, tehát a törvény előtt ártatlan volt, de hát a király akarata törvény felett állt.

Az apátság és a vár visszaszerzéséért évekig kemény küzdelmet folytatott. Nem volt könnyű dolga, mert Rodriguez Borgia bíboros időközben, VI. Sándor néven, pápa lett. Normális körülmények között talán még ez sem lett volna hátrány, de az ő idejében a pápaság erkölcsileg, egyházilag és minden más tekintetben is mélypontra süllyedt, így aztán Pétervárad sem kerülhetett vissza rendes úton jogos tulajdonosához. A kicsapongó életéről, kapzsiságáról hírhedt egyházfő lemondott

ugyan az apátságról, de ezért busás ellenszolgáltatást követelt: ötezer aranyforintot. Váradit ezt az összeget annak rendje-módja szerint be is fizette a vatikáni bank pénztárába.

A többi, Bácskán kívüli javak visszaszerzésével is nagy gondok voltak. Ezek közé tartozott a szerémségi Barics vára (Castrum Barich), amely a Száva partja mellett emelkedett valamikor, mégpedig Zemplén (Zimony) és Kölpény (Kupinovo) között, de a török uralom alatt elenyészett, még nyoma sem maradt. A baranyai Szata vára (Castellum Zatha) a Duna mentén állt, Valkó vármegyében (ma Sátin, Vukovári járás, Horvátország). „Kelt Szatán, a Szent Pál erődben” – így datálta egyik levelét Váradit Péter. A bácsi érsekség még egy Valkó megyei erősségéről tudunk: Szivicáról (Castellum Sywitza), amely egy 1497. évi okirat szerint Petri de Warda, azaz Váradit Péter tulajdona.

Az ő magyarázata szerint az egyház jogait és javadalmait azért védelmezte oly kitartóan, mert Istennek tartozott ezzel számadással. Nem kellene kételkednünk abban, hogy ezt őszintén hitte is, s úgy tartotta, hogy a széthúzott érseki vagyont eredeti állapotában kell helyreállítani és hiánytalanul átadnia utódának.

Ezenkívül azonban még valami mást is tudnunk kell: a péterváradit apátság, a futaki kincstári birtok mellett, Dél-Magyarország legjövendőmezőbb uradalma volt. Gazdasági alapját a kamanci (Kamenica), a karomi (Karlóca), a szalánkeméni (Slankamen), a dombói (Rakovac), a redneki (Rudnik) és a kői, azaz bánmonostori (Banoštor) szőlőskertek képezték.

Erről a kultúrtájáról került ki a középkor egyik legjobb, leghíresebb és legdrágább bora, a szerémi (a szintén kitűnő baranyai szőlőnedűnek, a szerémihez képest, fele ára volt).

Már a rómaiak idejében is voltak itt sikeres telepítések, de azt a szőlőkultúrát, amelyről most beszélünk, a Franciaországból, a champagne-i Trois Fontaines-ből származó ciszterciták teremtették meg még a XIII. században, amikor IV. Béla király meghívására letelepedtek az országban, megalapították a belakúti apátságot (a péterváradit apátság elődét), s gazdálkodni kezdtek, mivelhogy a király gazdagon ellátta őket birtokokkal, szolgáló néppel.

A ciszterciták mellett, hogy a szerénységet és a szegénységet hirdették, sokat fáradoztak a földművelés haladó módszereinek elterjesztésében. A feudális gazdálkodás egy egészen sajátos, csak rájuk jellemző formáját honosították meg, az úgynevezett grangia-rendszert. A fráterek cellákban, grangiákban laktak, reggelként kivonultak a szántóföldekre – esetünkben a szőlőkre – dolgozni, este közös ájtatosságon vettek részt, majd visszavonultak lakókamrájukba.

Velük együtt művelték a szőlőt a laikus vagy segítő fráterek – ezeket még paraszt-barátoknak, megtért testvéreknek is nevezték –, ők nem folytattak papi tevékenységet, a földművelés volt a kenyerük. Idejük nagy részét kint töltötték a földeken, ideiglenes szálláshelyeiken. Csak vásár- vagy ünnepnapokon mentek be a monostorba istentiszteletre, tisztálkodásra.

Ezek is, azok is egyszerű fehér ruhát viseltek, fekete, elől-hátul földig érő válllepelrel, vagyis kötényszerű munkaruhával. Fehér ruhájuk ettől függetlenül gyorsan szennyeződött, ezért népünk a cisztercitákat szürkebarátoknak nevezte, az általuk előállított egyik borfajtát szintén szürkebarátnak.

Nem tudjuk, de alighanem bizonyosra vehetjük, hogy a vesszőt magukkal hozták Franciaországból. A nyelvtudósok kimutatták, hogy a furmint szavunk francia eredetű, kiváló, nagy fürtű, zöldes bogyójú, champagne-i szőlőfajtát jelent, a szőlészeti kutatók pedig megállapították, hogy a furmint Szerémségből terjedt tovább, innen került a tokajhegyaljai borvidékre is, és ott aztán hungaricummá vált. A kövidinka szavunk is itt termett, a Kő (Bánostor) környékén honos szőlőfajtát jelöl, a kövi dinkát. Ez a bőven termő szőlőfajta is Dél-Magyarországon terjedt el először, világos vörösbort készítettek belőle, ma siller néven ismerik.

A bélakúti cisztercita rend barátai tehát virágzó szőlőtermesztést honosítottak meg Szerémségben, bár ennek részleteiről kevés adatunk van. Annál több viszont a későbbi korokból, főleg a XV. századból származó írott emlék, amelyek az innen piacra kerülő isteni nedű minőségét dicsérik. Galeotto Marzio olasz humanista – Mátyás király életrajzírója, a Corvina könyvtár gondozója – ezt írta Szerém boráról: „olyan édes, hogy hozzá foghatót az egész földön nehéz találni”. Egy másik humanista, Oláh Miklós szerint „a jobb és nemesebb borok között első a szerémségi”.

A péterváradi barátok nemcsak a termelés megszervezésében jeleskedtek, hanem a borkereskedésben is az első helyen álltak a középkori Magyarországon. „A híres szerémségi bort – írja Kalász Elek történész –, amit Fruška gora lankáin a maguk ültetett szőlőkben és az idegenek által saját területükön ültetett szőlőkben szüreteltek, főleg a szegedi borkereskedőknek adják el. A Szerémség borát az egész középkoron át a borok királyaként emlegették, mint ma a tokajit. Nem csoda, hogy a szegedi kereskedők maguk is szereztek szőlőket a péterváradi és a kamanci szőlőhegyen, és az apátságtól boraik részére a dunai réven megszerezték a révmentességet.” Egyedüli kötelezettségük az volt, hogy a péterváradi apátnak csöbörpénzt és szőlőőrzési díjat fizessenek négy-négy dénár erejéig.

Váradi Péter leveleiben nemegyszer tesz említést szőlőiről, borairól. 1494-ben írja Budáról familiárisának, Thessényi Miklósnak, a péterváradi vár kapitányának, hogy „ebben az esztendőben mind szőlőimkben, mind egyéb jóságaimkban kimondhatatlanul súlyos károkat szenvedtem”, s ezért elszámolásra kötelezi. „Azt akarom, és el is várom tőled, hogy az általad okozott károkat maradéktalanul hozd helyre” – írja a várkapitányának.

Angelo, VI. Sándor pápa péterváradi apátsági helytartója még az átadás után is (1494) sok kellemetlenséget okozott Váradinak. „Nem számítottam részedről ilyen erőszakosságra – írja neki 1495-ben –, amit tanúsítottál. Azt írnak adószedőim, erőszakkal vétettél el tőlük három hordó bort (...) Az én boromat (azt sem tudom, hány hordóval van) elkövetteled embereimtől, vendégség ürügyén, pedig azt hittem, védelmezed boraimat, nemhogy még ki is fosztass engem! (...) Ha járt is neked bor, becsületes emberek megfelelő felmérése alapján, ilyen gazság nélkül is megfizethető lett volna (...) De hát tagadhatatlan, már annyira elfajzottunk, hogy morzsányi lelkiismeretet sem találni sem a papi köpönyeg, sem a csuklya, sem a birétum, sem a csuha alatt.”

1495 áprilisában némi közbenjárás reményében felkereste levelével Urbanus de Ursinit, egy történelmi olasz család sarját, a pápai Kúria tagját, a szentatya szövivőjét. „Bocsásson meg egyébként, főtisztelendő atyám – mentegetőzik levelének befejező részében –, amiért ez idáig nem küldhettem jófajta szerémi bort atyasá-

godnak.” Igazolásként közli vele, hogy a hadinép ellátásával volt lekötve, meg aztán az is gond, hogy „olyan messzire vagyunk főtisztelendőségedtől”.

A következő évben, 1496-ban, Drágffy Bertalan főpohárnok és kamarásmester, a levél írásakor erdélyi vajda kéri tőle a neki járó borjáradékot (azoknak a főuraknak járt, akik főtisztviselői állást töltöttek be). „A nekem tizedelő szőlőhegyet úgy elpusztította a rossz időjárás, a jégverés meg a zúzmara, hogy ott, ahol az elmúlt esztendőben negyven hordóval kaptam, az idén mindössze kilenccel. (...)”

A levélből kiderült, hogy őt is sérelem érte, tehát a késedelemért nemcsupán az időjárás okolható. Közli, hogy hajlandó megadni a járadékot, ha visszakapja „szentjobbí apátságának kétekényi földjét és marháit, amelyeket elvétellett s mindmostanáig erőszakkal visszatart”.

Ha nincs is adatunk róla, s leveleiben sem tesz erről említést, nem kellene kétkednünk abban, hogy a jófajta nedűből juthatott bőven a bácsi várnépnek is, hiszen a Duna vagy a várkút vize nem mindig volt iható. De a legjobb évjáratú borok kerülhettek Váradi kecskelábú ebédlőasztalára is – saját használatára fenntartott, ezüst- vagy ónkupából hörpintgethette –, a telt kancsó ott állhatott még a nehéz tölgyfából kifaragott íróasztal mellett is, egy falnak támasztott, díszes asztalkán, a konzolon. Ha megszomjazott, letette írószerszámát, s töltött magának...

Tízévi bácsi tartózkodásának legalább a fele ráment „pusztuló vagyonának” megmentésére. A „félidő” letelte után, amikor zilált anyagi ügyeit úgy-ahogy rendbe hozta, mással is többet törődhetett, gondolhatott például elhanyagolt várainak karbantartására, a legszükségesebb tatarozások elvégzésére, sőt, a nagyobb beavatkozásokra is.

1495-ben még azt írta Kálmáncsehi Domonkosnak, az ugyancsak neves humanistának, hogy „én itt a Mosztongánál tengődöm, amelyből a tűző nap heve meg a nagy szárazság teljesen elpárologtatták a vizet, s ahol a békák is rég megszűntek kuruttyolni”. Két év múltán azonban már diadalmasan jelentette nagy barátjának, Báthori Miklós váci püspöknek, Cicero olvasójának és tisztelőjének, hogy „bevezettem Bácsba a Dunát”, és hogy ennek folytán „megszabadultunk minden régi szennytől és százados piszoktól, a legtisztább Duna-vizet élvezhetjük, mely bővelkedik halban (...)”.

Az történt ugyanis, hogy nagyszabású közmunkákkal a mosztongai mocsarat két helyen összekötötte a folyóval, s így a nyaranta kiszáradó állóvíz helyett hajózható folyóvízzel vette körül félkör alakban a bácsi várat.

A beavatkozás után a bácsi erősség újra szabályos síksági vízivár lett.

A kor páratlan vízgazdálkodási és környezetvédelmi vállalkozása volt ez, harcászati köntösbe bújtatva. Igazán nagy kár, hogy elkészítésének részleteiről nem maradtak fenn dokumentumok, talán a török dúlás idején tűntek el, vagy éppen a Rákóczi-felkelés során Bácsban leégett megyei levéltárban hamvadtak el. De ettől függetlenül a kezdeményezést és a megvalósítást a Kiss József-féle bácskai nagycsatorna fontos előzményeként tarthatjuk számon.

Váradi tudatában volt a vállalkozás nagyságának, a Báthorinak címzett levelének soraiból a teremő ember büszkesége, részben túlzása is kicsendül: „Ha Xerxész nagy tette volt a Helléspontosz megbéklyózása (a keleti uralkodó, Dárius fia, a perzsa–görög háborúk idején hidat veretett a Dardanellákon át, azaz az Európát

és Ázsiát elválasztó földszoroson – K. Z. megjegyzése) – írja –, nem kellett-e akkor a kanyargó Dunának is engedelmesen meghunyászkodnia bölcs varázsszavunkra (...) Xerxész módjára hazai folyónkat is béklyóba vetettem.”

Egészen más volt a helyzet a péterváradai vár esetében. Várad itt is végeztetett helyreállítási munkálatokat, bár a védelem megerősítése elsősorban országos ügy lett volna, s csak részben Váradé. A feudális anarchia eluralkodása miatt a királyság jövedelmei azonban módfelett megcsappantak, a kincstár üresen állt, s így elmaradt a támogatás: Péterváradot teljesen készületlenül érte az egyébként várható török betörés. Pedig az idő tájt – az Adriától a „magyar Bosznián” át Moldváig terjedő védelmi vonal gerincének szétzúzása után – Magyarország katonailag már csak Nándorfehérvárra és Péterváradra támaszkodhatott. (A két vonal közül az egyiket a Jajca–Zvornik–Szabács–Nándorfehérvár–Szendrő várfűzér alkotta, a másikat pedig Zengg–Bihács–Pétervárad–Temesvár–Lugos–Karánsebes.)

Két utolsó mentsvár állta tehát útját a török áradatnak, de ezek elesnek, nyitva az út Budáig. Gyenge oltalmat, megbízhatatlan védelmet nyújtott az egyik is, a másik is, mint ahogy az a későbbiek során húsz–húszonöt év múltán kiderült.

Bács kívül esett a diribre-darabra tört két védelmi vonalon, szerepe hadászati-lag jelentéktelen, akárcsak a becsei vagy a nagybecskerekai várnak.

Helyi jellegű, mint a többi, szám szerint mintegy ötven, a mai Vajdaság területén fekvő, főleg a föld alatt található síksági lovagvár, erődítmény, váracsk. Ezek közül azonban Bács a legnagyobb, országosan a legismertebb: romos állapotában is az egyik legbecsesebb középkori emlékünk.

A XIV. században építették, feltehetően 1338 és 1342 között, Károly Róbert, illetve I. Károly idején, alighanem a régebbi, avar kori és Szent István kori földvár helyén, a mosztongai mocsár szélén, egy szigetszerűen kiemelkedő helyen, évszázados tölgyfaerdő kellős közepén.

A korabeli francia várak mintájára készült, talán francia mesterek is építették, akiket a gallok földjéről, a történelmi Anjou tartományból elszármazott Károly Róbert, a magyarországi Anjou-dinasztia megalapítója hozatott be az országba.

A francia várépítéshatását a négyemeletes lakótorony tükrözi a legjobban: a mindenkori főúr lakóhelye volt. Itt szállt meg Várad Péter is hazatérése után, s csak később építtetett magának egy lakályosabb palotát. Ablakait, az új módi szerint, beüvegeztette. Ezt Bél Mátyás 1735-ben „rutul romokban” találta, viszont a lakótorony – még öregtoronynak, donjonnak is nevezték – még ma is áll. A huszonkét méter magas épületet 1961-ben rekonstruálták és konzerválták, de a felújítást követő évben a helybeliek feltörték ajtáját, és a belső szerkezetét felgyújtották. – Hogy véletlenül-e, vagy szándékosan, nem tudhatjuk, a tetteseket nem találták meg.

A várról még csak annyit, hogy masszív falait, tornyait kivétel nélkül a síkság épületanyagából, azaz téglából emelték. A helyben található jó minőségű agyagból égették, vörös színe ma is élénken virít a fák, a bokrok zöldjéből. De ugyanilyen anyagból – mázatlan cserépből – való a belső várépület dekoratív díszítménye is. Az ásatások során (Henszlmann Imre, 1871) terrakottából készített gótikus ablakkeretek, boltozatbordák és rozetták kerültek elő. A cseréprózsák közül az egyik hat-, a másik hét-, a harmadik pedig tízszirmos volt (a Magyar Nemzeti Múzeumban a három közül kettőt őriztek meg).

„A terrakotta alkalmazása egyik jellegzetessége a bácsi várnak, s ebből a szempontból szinte példa nélkül áll az eddig ismert, téglából emelt középkori építmények között” – áll Henszlmann Imrének az ásatásokról írt jelentésében.

Ilyen volt Váradi Péter lakóhelye a XV. század utolsó évtizedében, ezt tette még otthonosabbá életének utolsó öt-hat évében, amikor a török veszély már sötét felhőként nyomasztotta a déli országrészeket, s a középkori állam alig húsz-harminc év múlva meg is bukott.

Az önámítás azonban erősen tartotta magát, az illúzió hiú ábrándokat táplált: talán mégsem következik be – valami csoda folytán – a legrosszabb, az összeomlás.

Váradi Péter korának legtöbb művelt emberénél jóval realisabban tekintett a török veszélyre, hiszen személyesen is átélte nyomasztó közelségét. De azért ő is élte a maga mindennapi életét, egy átlagosnál pallérozottabb, literátusi hajlamokkal is megáldott főpap tartalmas életmódját. 1496-ban több familiárisát Itáliába menekítette kegytárgyakat vásárolni a bácsi és a kalocsai székesegyház részére – kelyheket, szentségtartókat, díszes keresztek, drágakővel kirakott misekönyveket, hímzett kazulákat –, de juthatott ezekből a bácsi érseki kápolnába, a könyvtárszobába, talán még a várpalota lovagtermébe is. Nyilván máshonnan is kerültek ide értékes holmik, így a budai műhelyekből is.

Bács az egyik fontos kereskedelmi út megálló- és pihenőhelye. A keleti kereskedők karavánjai gyakran felkeresték az érseki székhelyet, útban Közép-Európa felé, s kínálták ritka szép portékáikat: selymeket, elefántcsont-faragványokat, drágaköveket, bőrkészítményeket, fűszereket.

Nem nagy képzelőerő kell ahhoz, hogy szemünk elé varázsoljuk a Mátyás-kor után kialakított egyik reneszánsz központ fényeit: az „aranyos” és „selymes” bácsi vár anyagi és szellemi gazdagságát, ahogy azt a kortársak megfogalmazták. A jólét, a bőség, olykor még a fényűzés jelei mutatkoznak Váradi Péter bácsi várán, anyagi helyzetének javulását tükrözik az itt felhalmozott nehéz, faragott bútorok, a csillogó fegyverek és vérték, a díszes edények és gyertyatartók, prêmes, brokátos öltözetek, a szobrok és faragott kövek (Henszlmann írja jelentésében, hogy sok faragott római kő, szobormaradvány került felszínre, bár a római források nem tesznek említést arról, hogy a Duna túlsó oldalán, a Barbaricumban, valaha is lettek volna római telepek. Valamelyik bácsi prépost gyűjtögethette ezeket, gyarapította velük kőtarát).

Fraknoi Vilmos történész szavai szerint „a művészet és a tudomány kincsei éppoly gazdagságban voltak itt feltalálhatóak, mint Esztergomban és Zágrábban”.

Váradi Péter „aranyos és selymes” bácsi várának igazi díszjele azonban a könyvtár volt, bár ebben az esetben is inkább jelzésekre tudunk támaszkodni, mint tényekre. Polcain ott sorakozhattak azok a kiadványok, amelyeket előszeretettel forgatták a kor klasszikus műveltségű emberei: a drága kódexek és az akkor már a valamennyivel hozzáférhetőbb nyomtatott könyvek, amelyek a XV. században nagy példányszámmal értek el.

Könyvjegyzék nem maradt ránk, de a becslések szerint 200–300 főlíánja lehetett, s a nagyobb humanista főpapi könyvtárak közé tartozott.

Könyvtártörténetünk öt megmaradt könyvét tartja számon. Az egyik egy 1498-ban pergamenre nyomtatott, díszesen kifestett misekönyv (Budapest), a másik – a

neves középkori teológus, Nicolaus de Lyra 1481-ben nyomtatott beszédei (Kolozsvár), a harmadik – Szent Pál levelei Theophülaktosz kommentárjaival, nyomtatott könyv 1477-ből, őrzési helye Oxford, a negyedik Nüsszai Szent Gergely Mózes életéről írt munkája, a humanista Trapezuntius fordította görögből latinra, ez a kódex Bolognában van. Végül egy kétkötetes Hieronymus-ösnyomtatvány, amely jelenleg ismeretlen helyen lappang. Arról is van adatunk – írják a szerzők –, hogy Janus Pannonius költeményeinek egy gyűjteménye is a birtokában volt, a nagy hírű olasz humanista, Beroaldo pedig neki ajánlva adta ki az ókori Apuleius Aranyszamarához írt magyarázatait Bolognában, 1500-ban. Ennek egy példánya is kétségtelenül ott volt könyvei között.

Sok vagy kevés az, amit a viharos századok „kegyeskedtek” megőrizni az utókornak?

Ahogy vesszük. Elődjének, Handó György bácsi-kalocsai érseknek több mint háromszáz kötetből álló gyűjteményéből egy példány sem ismeretes, bár nagy összegű itáliai könyvvásárlásairól írott bizonyítékok maradtak fenn. Az utódnak, a tudományos műveltségű, feddhetetlen jellemű Frangepán Györgynek még szomorúbb a sorsa: könyvtárának még a híre sem maradt fenn. Váradi Péter bizalmasa, testi-lelki jó barátja, Báthori Miklós is nagy humanista könyvgyűjtő volt, de gazdag könyvtárának csak egy hiteles darabja ismert.

Váradi könyvtárának egyetlen magyarországi példánya – egy rendkívül szép kiállítású, Velencében nyomtatott missale (misekönyv) – a XIX. században került az Országos Széchényi Könyvtár állományába, mégpedig Czech János történétíró, akadémikus, kincstári levéltári igazgató és műgyűjtő kollekciójából.

Váradi dolgozósobájának csendjében, könyvei között érezhette magát a legjobban. Itt töltötte szabad idejének legnagyobb részét, ha ezt bokros teendői megengedték. Ezeket a mindennapi elintéznivalókat is lelkiismeretesen elvégezte. Időnként kánoni látogatásokat tett érsekségében, a legeldugottabb egyházközségbe is eljutott. Gyakori látogatója a helybeli ferences rendnek. Ha megérkezett, megszólaltak a XII. században épített (ma is álló) toronyban a harangok, mivel ez a tisztelet kijárt mind az érseknek, mind a rend patrónusának. Váradi nagy barátja a ferenceseknek – meghívja és beosztja őket igehirdetésre a plébániákban –, de jó kapcsolatot tart fenn a pálosokkal és a karthauziakkal is, mivelhogy e három szerzetesrend tevékenységében az egyház megújulásának egyik fontos zálogát látja.

Gyakran néhány napot tölt a péterváradi apátságban, s személyesen győződik meg a vár felkészültségéről: látja védelmének nagy-nagy hézagait, a helyőrség csekély létszámát, fegyverük, védelmi felszerelésük gyengeségeit, a zsold több hónapos késését. Elgondolkozik-e azon, hogyan is lehet száz-százötven elégedetlen katonával országot védeni?

Valamennyivel ritkábban felruccant a fővárosba, s budai sarokházában szállt meg. Ilyen alkalom a Dunai Tudós Társaság (Sodalitas Litteraria Danubiana) ülésszaka. Ez volt az első közép-európai irodalmi és tudós szervezet, amelyet Konrád Celtis, a latinul alkotó német költő alapított azzal a szándékkal, hogy összefogja Bécs és Buda humanistáinak tevékenységét. Néhány könyv kiadásával állítottak maguknak emléket, így megjelentettek egy Apuleius-kötetet is. (Lucius Apuleius Észak-Afrikában élő latin költő volt, a római irodalom nagyjai közül, Vergilius

mellett, egyedül csak neki emeltek szobrot a császárság fővárosában. A művelt provinciális megtestesítőjét látták benne.)

A társaság nem volt hosszú életű (1497–1508), Celtis halálával megszűnt, de még így is nagy hatással volt a Mohács előtti Magyarország szellemi életére.

Váradi „selymes” bácsi várának kapuja természetesen nyitva állt a vendégek előtt: minden rendű és rangú embert szívesen látott, hívására is sokan felkeresték. Familiárisai fordultak meg alighanem a legsűrűbben otthonában: várkapitányai, jószágigazgatói, adószedői beszámoltak neki ügyes-bajos dolgaikról. Velük egy sorban lehettek az esperesek, apátok, kanonokok.

Nem volt ritka látogató a követ vagy a fontos ügyek elintézésével megbízott személy, akit aztán, feladattal ellátva útra bocsátott. „Amikor megszállt nálam Budára utaztában szentséged kamarása, Vincenzo Pistacchio úr, aki ez idáig kormányzója volt a pétervárad apátságnak – írja Váradi VI. Sándornak címzett, 1493-ban keltezett levelében –, bőkezű vendégbarátsággal megvendégelve engedtem tovább Buda felé, fogadott kísérők csoportjával és egy kölcsönzött lovaskocsival, hogy megfelelőképp biztosítsam utazását.”

A kamarás úr fontos megbízatást is kapott. „Mivel pedig arról már korábban hírt vettem – írja még Váradi –, hogy szentséged örömmel látná, ha Magyarországról török paripákat kapna, egyikét annak a két török lónak, amelyet szentséged részére jó néhány nappal ezelőtt fölkészítettem, átadtam Vincenzo úrnak azzal a török nyereggel egyetemben, amellyel Szendrőről hozták nekem. (A másik ló ugyanis tönkrement annak az embernek hibájából, akit a magam nevében indítottam útnak az Örök Város felé. (...))”

Ünnep volt számára, ha szívéhez közel álló vagy tiszteletet parancsoló személyek keresték fel. Egyik bizalmasához, Báthori Miklós váci püspökhöz évekig tartó, bensőséges kapcsolat fűzte. Barátságukat a közös irodalmi és tudományos érdeklődés, az azonos humanista műveltség mélyítette. De a csaknem megegyező sors is egybekovácsolta őket. Báthori ugyanis Váradi Péterrel egyidejűleg lett kegyvesztett, Mátyás ettől fogva állandóan mellőzte a művelt, Váradihoz közel álló főpapot. A királyi tanács faragatlan főurai viszont gúnyt űztek belőle, többek közt azért is, mert szabad idejében, dorbézolás helyett, Cicerót olvasta.

Évekig korrespondeáltak egymással, Váradi egyik lelkes levelét, amelyben arról értesíti, hogy a Dunát bevezette Bácsba, bővebben idéztük is. Báthori pallérozott, humanista eszmékkel átitatott sorait Váradi mindig „rendkívüli lelki gyönyörrel” olvasta.

Kölcsönösen látogatták egymást. Ilyenkor, ha éppen Bács volt a soron, a kor két kiemelkedő értelmisége a jófajta szerémi bor mellett vagy a bácsi vár mesterseges patakjának partján, a gyógynövényágyásokkal tarkított virágoskertben vagy a gyümölcsös füge- és almái mellett sétálva irodalmi ügyekről csevegtek, tudományos vagy éppen vallási kérdésekről folytattak eszmecserét.

A két rokon lélek jól kibeszélte magát, tovább szövődött köztük a szívbéli barátság.

Égészen más természetű volt Ludovicus Tubero (Tubero Lajos néven ismeri a magyar történelemtudomány) bácsi látogatása. Ő egy tekintélyes raguzai (dubrovnikai) patríciuscsalád sarja, igazi neve Ludovicus Cervinus, s párizsi tanulmányi

évei során változtatta meg Tuberóra, azaz púposra, testi fogyatékoságára utalva. Történelmi munkáit sokáig nagy becsben tartották. Bél Mátyás még úgy tartotta, hogy „a magyar történetírók közt senki sincs, aki különb lenne nálánál”, csak a későbbi kutatások csökkentették súlyát. Az ő feljegyzésében maradt fenn például Dózsa György ceglédi beszéde (feltehetően Lőrinc papnak, a mozgalom eszmei vezérének egyik írása alapján, amelyben megfogalmazta a parasztforradalom indítékait és célkitűzéseit). Ebből az adatból kitetszik, hogy Váradi halála után is járt ezen a vidéken, ekkor utódjának Frangepán Györgynek volt a vendége. A mostani látogatása munkajellegű: a kalocsai érsekség és a bácsi főesperesség irattárát tekintette át. Nyilván kitűnő forrása lehetett vendéglátója, Váradi Péter is.

II. Ulászló országjáró körútjai során többször is felkereste Bácsot, nagy udvartartásával együtt. A látogatók között ott volt orgonamestere is, aki minden útjára elkísérte, Bácsban a ferencesek templomában muzsikált.

Először látogatására 1494-ben került sor, amikor a zentai réven át először Péterváradot és Nándorfehérvárt kereste fel, majd több mint tíz napig Váradi Péter vendége volt. A következő évben visszatért, s ekkor csaknem hat hetet időzött itt, miközben vadásztatott, bíraskodott, békítette a viszálykodó főurakat. Az ellátásban nem volt hiány, mivelhogy a bácsi királyi raktárak tömve voltak mindenfajta élelemmel. Ha valamilyen hiány mutatkozott, akkor a tárnokmester menesztette embereit a futaki piacra, ahol az egyik nap húsz forintért három mázsa fűgét vásároltatott, néhány napra rá pedig hatvan forintért sáfrányt. Borban sem volt hiány, erről maga Váradi gondoskodott: szerémségi szőlőskertjeinek pincéiből hordószámra hozatta a jobbnál jobb boritalt. A király nagy kedvelője volt Szerém nedűjének, annak rabjává is vált.

1500 nyarán II. Ulászló csatlakozott XII. Lajos francia király, VI. Sándor pápa, továbbá Velence és Lengyelország törökellenes szövetségéhez, s hűbelebalázs módra szeptember végére fegyveres országgyűlést hívott össze, azzal a szándékkal, hogy a hadsereg élére állva megtámadja Törökországot. November 9-én Bács körül mintegy 12 000 lovas táborozott, a szövetségesek katonai és anyagi támogatása azonban elmaradt, csak a francia, lengyel és a velencei követ jelent meg a király kíséretében s tartott szemlét a csapatok felett. II. Ulászló, látva a helyzetet, a közelgő télre hivatkozva szélnek eresztette katonáit, ő maga is visszatért Budára. Így fejeződött be a nagy felbuzdulás, az európai hatalmak törökellenes szövetsége.

Több sikon is zajlott tehát az élet a bácsi várban, egymást váltották a zajos látogatások a meghitt találkozásokkal.

Ha Váradi Péter végre egyedül maradt, megkönnyebbülten bevonult dolgozószobájába, s folytatta kellemes időtöltéseinek egyikét. A legkedveltebb talán az olvasás volt: leemelt egy libert a polcra, az ablak elé helyezte összehajtható ollószékét, s belemerült a betűzésbe, a lapozgatásba. Némi fényt vet az olvasás „technológiájára” a bolognai Egyetemi Könyvtárban található könyve, amelybe vörös tintával bejegyezte, mikor és hol vette kézbe: „Bachie, XII. octobr. 1495.”

Nagyszerű könyvtára, tudjuk, csaknem teljesen elpusztult, de olvasmányairól levelei alapján mégis megközelítőleg pontos képet alkothatunk magunknak. Ismerte Horatius műveit, Vergilius Aeneisét és Georgikonját. Persius szatíráiból vett citátumokat. Janus Pannoniust egy vonalba állítja a római Marcus Valerius Mar-

tialis költővel, akit pedig Janus „utólérhetetlen mesterének” tekintett. Hivatkozik Lucanosra, Catóra, Valerius Maximusra és másokra.

Az irodalom mellett jártas a mitológiában is, egy Báthori Miklóshoz intézett levélben emlegeti Arisztaioszt, a nyájak, az erdei vadak és a méhek védelmezőjét, Küréne nimfát, Poszeidon egyik szolgáját, Próteuszt és Vulcanust, a vulkanikus tűz istenét, a mitológiai istenek palotáinak művészi kezű kovácsát.

Kedvenc időtöltése még az asztrológia is: a jövőbe próbál betekinteni. Mint minden vezető humanista, ő is hitt a csillagjósolásban. Ilkus Mártonhoz intézett levélben egy kéréssel fordul Mátyás király egykori udvari asztrológusához: „Küldd el nekem az új esztendőre szóló horoszkópos könyvedet.” Váradi, mint korának csaknem minden embere, meg volt győződve, hogy a csillagok állásából és mozgásából meg lehet állapítani az egyedek és a népek sorsát. A XV. század végén a párizsi egyetemen asztrológiai tanszék is volt.

A legnagyobb gyönyör azonban akkor szállhatta meg, amikor leült az íróasztalhoz, feltörte a pecsétet a frissen érkezett postáról (bár akkor még nem is volt posta, a leveleket követek, alkalmi utasok, futárok, külön erre a célra alkalmazott nyargoncok hozták és továbbították), s belemerült az olvasásba.

Sok ilyen összehajtott, szigillummal lezárt fóliót kapott az ország és a kontinens minden tájáról. Ő maga is rendkívül szorgalmas, literáris írói hajlammal és finom stílusérzéssel megáldott levelező volt. Erről már Mátyás király nevében írott diplomáciai iratai is árulkodnak, de mégis alkotó íróvá bácsi visszavonultságának idején – 1490 és 1497 között – ért be.

Váradi Péter leveleskönyvét (ha ilyen volt), vagy annak csak egy részét, Székely Sámuel gyalogsági kapitány tárta fel és őrizte meg, miután nyugdíjazása után (1753-ban) régi levelek, oklevelek és érmék gyűjtésébe fogott. A több mint százötven Váradi-levélből álló kollekciónak használta fel és tette közzé 1776-ban Pozsonyban Wágner Károly jezsuita páter, történetíró, a budai egyetem tanára, az Egyetemi Könyvtár őre, a következő címmel: *Epistolae Petri de Warda* (Váradi Péter levelei).

Időközben újabb levelek is előkerültek, de a Wágner-féle kiadás továbbra is elsőrangú forrásmunka maradt. Egy újabb válogatás alapját is képezte, amelyet V. Kovács Sándor adott közre.

Ebben a gyűjteményben Váradi Péter a legtöbb levéllel szereplő szerző: nyolcvanhét levele jelent meg Boronkai István fordításában. „Váradi Péter a tudatos művész pedáns óvatosságával törekszik a retorika külsőségeinek megőrzésére, a különféle levéltípusok hangsúlyozására, amikor kérelmet intéz patrónusaihoz, amikor köszönettel nyugtázza az iránta megnyilvánuló jóindulatot, amikor gratuláló levelet ír VI. Sándor pápának megválasztása alkalmából” – írja előszavában V. Kovács Sándor.

Váradi Péter tehát, az újkori modern magyar műveltség hajnalán, az irodalmi igényű levélírás művelője volt, s egyúttal a magyar humanista és reneszánsz egyik legnagyobb szellemi megtestesítője.

De így is fogalmazhatnánk: Váradi Péter folytatta a Délvidékről elszármazott kiváló humanisták – a Hunyadiak, Vitéz János, Janus Pannonius – hagyományát.

Levelei zömmel bácsi keltezésűek, a várpalota dolgozószobájában születtek, ahol az íróasztalon, a gondos kezek jóvoltából, mindig volt elegendő lap merített

papirosból. A XV. században ez már egyáltalán nem volt ritkaság az ilyen környezetekben. Rongypapirosnak is nevezték, mivelhogy a len- vagy kenderszövet hasított csíkjaiból készítették. De sohasem száradt ki fenékgig a kalamáris sem, szinte naponta töltötték fel a szolgák házi készítésű, koromból előállított és gubacccsal csersavasított tentával. Nem hiányzott persze a lúdtollak valóságos csokra sem – nyáron is hóvirágként díszlett az asztallapon –, Váradi ezekből válogatott nagy-nagy hozzáértéssel, s tollkésével írószerszámmá faragta.

Kivel levelezett Váradi Péter? Alighanem az eddigiek során már idézett leveleiből is összeállítható a kép: pápákkal és bíborosokkal, püspökökkel és kanonokokkal, királyokkal és kancellárokkal, vajdákkal és várkapitányokkal, adószedőkkel és uradalmi intézőkkel, kebelbarátokkal és ellenfelekkel, hatalmaskodó főurakkal és szelíd familiárisokkal.

Igen szerteágazóak olaszországi kapcsolatai, főleg a római kúria érdemes és kevésbé érdemes vezetőivel. „Sándorok legnagyobbikának, a pápák legjobbikának” – így szólítja meg VI. Sándor pápát, aki pedig az egyház szégyene volt: kapzsi, akarnok, álnok cselszövő. Ágyasától öt gyermeke született, köztük a rossz hírű Cezare Borgia, akiről Machiavelli megmintázta a gátlás nélküli fejedelem alakját és Lukrécia Borgia, aki kicsapongásaival vált hírhedtté.

Olasz kapcsolatainak volt egy másik vonulata is, ezekkel a szálakkal a kor vezető értelmiségeihez kötődött, köztük a már emlegetett id. Filippo Beroaldóval, az íróval, a retorika és a poétika professzorával a bolognai, a pármai és a párizsi egyetemen.

A magyarországi kontaktusai, levélbeli összeköttetései természetesen még gazdagabbak. Már idéztünk néhány részletet Báthori Miklós váci püspökkel folytatott levelezéséből, amelyből két művelt rokon lélek kölcsönös rokonszenve nyilvánul meg. Hasonló volt a viszonya a hozzá szintén közel álló humanista főpappal, Kálmáncsehi Domonkos erdélyi püspökkel. Egyik levelében egészen személyes hangot ütött meg: „Igencsak irigyelem atyaságodat, amiért Nagyváradon a Szent László-fürdőben fürdözik (ahol gyermekkoromban én is gyakran lubickoltam).”

Se szeri, se száma az egyházi személyekhez intézett leveleinek, többek közt Polgár Antal bosnyák, Farkas Bálint váradi, Nagylucsei Fodor István szerémi, Thuz János zágrábi püspökhöz (a Zágráb közelében fekvő Medvevárbán rejtegette a menekülő, utolsó óráit élő Janus Pannoniust). De kapcsolatban állt Eszéki István nyitrai főesperessel, Semenyei Miklóssal, a pécsi ferencesek házfőnökével, Frangepán György bácsi olvasókanonokkal, aki majd halála után az érseki széket öröklí tőle.

A világi tisztségeket viselő főurak közül több levelet váltott Báthori István erdélyi vajdával, Brankovics György szerb despotával, a Beriszló (Berisavljević) család több tagjával, Aragóniai Beatrixszal, Mátyás király özvegyével, Újlaki Lőrinc macsóí bánnal (egy helyen „nyílt ellenségének” minősíti), Báthori György főlovászmesterrel, Geréb Péter országbíróval és így tovább.

Levelezésének egy külön részlege az, amelyben nem egyénhez, legalábbis nem ismert egyénhez szól, hanem valamilyen közösséghez vagy testülethez, úgymint a bácsi egyházmegyéhez, a zalánkeméni polgárokhöz, a császmái káptalanhoz, Bodrog megye nemes uraihoz, a magyar főurakhoz, egy ismeretlen budai polgárhoz.

A magyar főurakhoz címzett levelében Váradi értesíti a főpapokat és a bárókat, fő- és alispánokat, a királyi és egyéb várak kapitányait, hogy Móre Péter a kalocsai-bácsi érsekség házgondnoka „tekintélyes mennyiségű kincsemet és pénzemet elsikkasztván, megszökött, és jelenleg (mint a hiteles tanúktól megtudtam) a szerémi várakban rejtőzködik”.

Az ismeretlen budai polgár arra kérte Váradit, hogy adja neki bérbe kelenföldi szőlődézmáját (a középkori terménybeszolgáltatás egyik módja: a termésszaporulatból egy tized az egyháznak járt, azzal az indokkal: „kinek az Isten tizedet adott, a tizedet adja Istennek” – K. Z. megjegyzése), de ő ezt azzal utasította el, hogy „nagy szűkében vagyok a bornak budai házam használatára”.

„Keménykezü pásztor lehetett, aki vasakarattal regulázta egyházmegyéjét” – írja előszavában az ilyen és ehhez hasonló ügyek kapcsán V. Kovács Sándor, Váradi leveleinek közreadója, de ez nyilván vonatkozott az egyházmegyén kívüli javadalmaira is. Tubero raguzai történész erőszakos és kíméletlen embernek írja le, bár ehhez hozzá kell tenni, hogy a kor szellemében vele szemben is így léptek fel. Bánfi Miklós főudvarmester egyik embere azzal vádolta be Valkó megye nemesi ítélőszéke előtt, hogy néhány jobbágyát megkorbácsoltatta és börtönbe záratta. Váradi tagadta a vádat, s ellentámadásba ment át. „Nekem és egyházamnak (...) sok kárt okozott Bánfi Miklós – írja egyik 1495-ben keltezett levelében –, amidőn bizonyos földjeimet elfoglalta, halastavaimat kihalászatta, halászhálóimat apró darabokra szaggatta, jobbágyaimat fogságba hurcolta.”

Ezekben a kemény időkben – a feudális anarchia évtizedeiben – senki sem mondhatta el magáról, hogy ártatlan...

Levelezésének egy külön ágát képezi a II. Ulászlóval folytatott „törökös” korespondenciája. Váradi világosan látta a szeme előtt kibontakozó török veszélyt, s leveleiben felhívta erre az uralkodó figyelmét.

1491-ben Fejes Benedek baricsi várnagyának jelentése alapján tájékoztatta a királyt, hogy „Belgrád vára nagyon rosszul, szinte sehogy sincs ellátva (...) a várban nincs elegendő ember, a kevés ott lézengő pedig teljesen ruhátlan, fegyvertelen, és a törökök csak a szüret idejére várnak, amikor az a kevés ember is szétszéled szüretelni”. Még nyomatékkal hozzáteszi ezt is, hogy „a belgrádi hírek, fontolja meg felség, nem raguzai mendemondák”, azaz nem hazugságok, amelyek a városállamból oly gyakorta felröppentek.

Következő levelében (1492. VIII. 13.) a szendrői basa egyik elfogott titkárának vallomása alapján tájékoztatja a királyt, hogy a török „először a Száva menti kisebb várakat támadja meg, majd Belgrádot ostrom alá akarja venni (...). Esedezem, viselje szívén felséged ezt az ügyet, és intézkedjen haladéktalanul”.

Az idő tájt – ki tudja hanyadszor – a török újra ostrom alá vette Jajca várát, amely mélyen belenyúlt a törökök által ellenőrzött területbe. A támadás ezúttal is sikertelen volt. „Miközben figyelő tekintetét Boszniára veti felség – írja Váradi –, meg ne feledkezzék Belgrád váráról és erről a határőrvidékről.” Váradi tart a török agyafúrtságától is. „Ha sürgősen nem gondoskodnak emberben és anyagban az utánpótlásról, elsősorban a belgrádi vár számára – írja –, akkor tartani lehet attól, hogy miközben Boszniát megvédjük, Belgrádot elvesztjük.”

Ez a Váradi által előrejelzett „forgatókönyv” nyolc év múltán valósult meg: török kézre kerültek a Száva menti szerémségi várak – Barics, Kölpény, Cserög stb. –, 1520 augusztusában pedig elesett a rosszul felszerelt, csekély helyőrséggel bíró Nándorfehérvár is. Jajca sem kerülhette el sorsát.

Ezek a levelek a Mohács körüli zivataros évtizedek nyomasztó hangulatáról, egy ország tehetetlen vergődéséről tanúskodnak.

A közelgő veszély nem volt ismeretlen az ország vezetői előtt. Mátyás király „vetéseinket dúló vadkanként” észlelte a törököt, Vitéz János pedig már 1448-ban megjósolta, hogy a török háborúknak sohasem lesz vége: „akár győzünk, akár veszítünk, az ellenség állandóan a nyakunkon marad”.

Vajon az ország sorsának irányítói megtették-e mindent az egyre jobban közeledő vész elhárítására? Fogas kérdés, a válaszok sokasága lehetséges.

Már Mátyás király idejében látni lehetett, hogy az erőviszonyok kedvezőtlenek: a virágzó, nagyhatalmi igényeket támasztó, középkori Magyarország uralkodójának feleannyi jövedelme, feleannyi katonasága volt, mint a töröknek. Ezek az árnyok Mátyás halála után még jobban felborultak. Az állampénztár üresen kongott, a főnemesség vagyona pedig mértéktelenül megnövekedett. Az oligarchia mohósága határtalan volt: Mohács előtt a tizenegy tagú püspöki kar évi jövedelmét 210 ezer forintra becsülték, a kincstár jövedelmét pedig 200 000-re. Mértéktelenül költekeztek is: Bakócz Tamás esztergomi érsek kb. 6700 kg – ezüstneműt halmozott fel.

A katonai helyzet is módfelett megromlott, a fekete sereg feloszlása után az ország védelme a hűbéri bandériumokra hárult. Ezek persze eleve vereségre voltak ítélve a három világrészre kiterjedő birodalom fegyelmezett, jól felszerelt, kiváló tűzérségtől támogatott hadseregével szemben, ezt a mohácsi síkon lezajlott csata kegyetlen kíméletlenséggel igazolta.

A feudális anarchiába süllyedt ország valójában képtelen volt bármit is tenni a veszély elhárítására. A jámbor II. Ulászló és fia, az ifjú II. Lajos a török előtt ugyanolyan gyámoltalanul állt, mint a nagyurak hatalmi és anyagi igényei előtt.

A körülmények úgy hozták, hogy Magyarország, a középkori nagyhatalom, Európa centrumából a perifériára került, s ott felőrlődött két erősebb nagyhatalom között.

A XV. század elején az országon már nem lehetett segíteni, ezt a helyzetet Brodarics István így fogalmazta meg egyik levelében: „már minden késő (...) végső veszélyben forgunk”.

Azon csak tépelődhetünk, akár önvizsgálóan emésztethetjük is magunkat, hogy ennek így kellett-e lennie? A közép-európai államok törökellenes szövetsége vajon miért nem állt talpra? És persze azon is, hogy az európai keresztény államok egyesített ereje képes lett volna-e megmenteni Magyarországot? Talán igen, elméletileg, de ezek az erők akkor egyszerűen nem voltak egyesíthetőek, mint ahogy a lengyel, cseh és magyar szövetség is, a parciális érdekek miatt, kivihetetlen elképzelés, utópista ábránd maradt.

A kör egyszerűen bezárult, Magyarország sorsa megpecsételődött, az oszmán támadás elemi csapásként zúdult a magatehetetlen országra.

Ráomlott a lavina, darabokra törte, eltemette.

Váradi Pétert a sors megkímélte attól, hogy átélje, részese legyen a mohácsi katasztrófának: 1501-ben, június elején meghalt. Azt viszont szinte mindennap látta, hogy a török feltartóztatatlanul közeleg, s nincs vagy alig van erő feltartóztatására.

Olyan korban élt – s ezt saját bőrén is tapasztalta –, amikor az árulás, a pártütés, az esküszegés mindennapos jelenség, amikor a kapzsiság, a tékozlás, az önzés kortünet, amikor a tunyaság, az ostobaság, az önfejlőség eluralkodott.

Ő maga is – bár sok tekintetben kivétel volt, tiszteletreméltóan rendhagyó – a török kort megelőző, egymást váltó, léha nemzedékek egyikének sorába tartozott.

Azok közé, akik sodródtak a vég felé, képtelenek voltak gátat emelni az ár ellen...

(2004)

IRODALOM

- Allaga István: *Bács és régi vára*. Vasárnapi Újság, 1889;
Bács-Bodrog vármegye Egyetemes Monográfiája. Szerkesztő: Dudás Gyula, I–II., Zombor, 1896;
Bács-Bodrog vármegye Monográfiája. Szerk.: Borovszky Samu, I–II., Bp., 1909;
Bél Mátyás: *Bács-Bodrog vármegye, 1735*. Fordította, jegyzetekkel ellátta Szóts Rudolf. A Bács-Kiskun megyei Levéltár kiadványai, VIII., Bp., 1982;
Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I–II., Bp., 1894;
Csapodi Csaba–Tóth András–Vértessy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp., 1987;
Érdújhelyi Menyhért: *Újvidék története*. Újvidék, 1894;
Fraknoi Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete*. Bp., 1883;
Gerézdi Rabán: *Egy magyar humanista: Váradi Péter*. Magyarságtudomány, 1942;
Henszlmann Imre: *Bács*. Archeológiai Értesítő, 1870;
A kalocsai érsekség ásatásai Henszlmann Imrétől. Archeológiai Értesítő, 1872;
Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V., Bp., 1935–36;
Kalász Elek: *Vázlatok a magyar földön 800 éves ciszterci rend múltjából*. Baja, 1942;
Kardos Tibor: *A magyarországi humanisták köre*. Bp., 1955;
Kisfaludy Katalin: *Matthias Rex*. Bp., 1983;
E. Kovács Péter: *Matthias Corvinus*. Bp., 1990;
Kulcsár Péter: *A Jagelló-kor*. Bp., 1981;
Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század. Válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta V. Kovács Sándor, Bp., 1971;
Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor, I–V., Bp., 1939–1942;
Magyarország történeti kronológiája. Főszerk. Benda Kálmán, I–IV., Bp., 1982;
Sekulić, dr. Ante: *Drevni Bač*. Split, 1978;
Zolnay László: *Kincses Magyarország*. Középkori művelődésünk történetéből. Bp., 1977;
Zsámbéki László: *Magyar művelődéstörténeti kislexikon*. Bp., 1937.

EGY „ELSZÓRT” XIII. SZÁZADI MAGYAR EMLÉK SZERÉMSÉGBEN

Egy emlékezetből kihullott történelmi tájon barangolunk, egy elfelejtett középkori emlék nyomába szegődtünk: a szerémségi Bazaközben, a maróti templom ódon falainál, amelynek egyes részei, forrásaink szerint, már a tatárjárás előtt is álltak, azaz 1242 előtt. Azonos korúak lehetnek tehát a sokkal jobban számon tartott dombói apátsági templom maradványaival (első említése 1237-ben) és az aracsi Pusztatemplom romjaival (1256). De együtt említhető a valamivel korábbi bácsi ferences templommal, annál is inkább, mert az egyik is, a másik is ma is áll, kövei nincsenek szétszórva. Ennek az utóbbinak monumentális tornyát, a bácsi kolostori krónika szerint, 1169 és 1188 között emelték a Jeruzsálemi Szent Sír-rend szervezetei, lovagjai.

A maróti Boldogságos Szűzről elnevezett templom, a bácsival együtt, Vajdaság egyik legrégibb templomépítészeti szellemi hagyatéka, de valahogy kihullott az emlékezetből, az itteni és a határon túli köztudatból. Még a XIX. századi művészettörténeti szakkönyvek sem tartják számon, egy-két műemlékvédelmi leltár kivételével. Így aztán a kutatások teljes hiányáról számolhatunk be.

A horvát források valamennyivel gazdagabbak, mivelhogy mind a bácsi, mind a maróti templom már másfél százada szellemileg vagy jogilag a horvát egyház alá tartozott, illetve már korábban is, a hódoltság idején, a boszniai horvát ferencesek szárnyai alatt működött.

Enyhe derengés állhat be az agyakban, legalábbis itt nálunk, ha a történelmi táj- és földrajzi nevek helyett a ma használatos alakokat említjük. A Baza folyó a Bosut folyó régi neve, a Bazaköz pedig a Száva és a Bosut között elterülő terület jelzi, amelyet olykor Szigetnek is neveztek. Nagy, mocsaras vízgyűjtő medence volt, álló vadvizet és tavait hol a gyorsan duzzadó Száva táplálja kiöntéssel, hol pedig a Bosut mellékfolyói a tavaszi hóolvadás után. Vízrajzilag ma is gazdag ez a vidék, de rendezett. A középkorban a szabadon folyó vizek paradicsoma volt, sok-sok hallal, szigetszerűen kialakult földjeit pedig sűrű erdők borították, ahol a vadak sokasága tanyázott. Ennek emlékét a megritkult bosuti erdők a mai napig megőrizték.

A Marót helynév a mai Morovićot fedi, de ha erről csak a földrajzi nevek Kiss Lajos-féle, kétkötetes etimológiai szótárában próbálnánk tájékozódni, kemény falba ütköznénk, mert ebben nincs róla említés, akárcsak a szomszédos Racsáról (Sremska Rača), amely egy Rákos-patak értelmű szláv szóból keletkezett, vagy a kicsivel északabbra fekvő Erdővégről (Erdevik) meg Šidről sem, amely feltehetően a patakocskát jelentő Séd főnevet rejtí magában. Nagy segítségünkre lehet vi-

szont Csánki Dezső munkája (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 1894), amely számon tartja mind Bazaközt, mind Marótot meg a többi szerémségi földrajzi és helynevet is.

Hol fekszik Marót, azaz Morović, hol találjuk ma a Boldogságos Szűzről elnevezett középkori templomot? Az előbbi Szerémség nyugati, Horvátországba nyúló csücskében helyezkedik el, az utóbbi a faluvégi temetőben áll: fürdik az őszi napfényben. Fiókegyházként a šidi plébániához tartozik, az ottani lelkész hetente egyszer látja el a lényegesen megcsappant hívek lelki gondozását.

Szerémség e részének helyneveit, mint már említettük, nem tünteti fel a *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, de több szlovákiai helynevet sorol fel, amelyeknek egyik tagja a Marót nevet öleli magához (Pilismarót, Apátmarót, Aranymarót, Hontmarót, Marótfalva, Marótlaka, Marótszentmárton stb.). Györffy György történész marót-morva nemzetségről ír egy könyvében (*István király és műve*, 1977).

Szótárunk magyarázata szerint a Marót személynév a Moravec szóból keletkezett (annyi mint: morva ember), a helységnév pedig a település tulajdonosának neve után keletkezett. A horvát, illetve a szerb Morović alighanem a magyar név átveteléből honosodott meg.

Van egy másik magyarázat is, amelyet Emerik Gašić maróti plébános adott helytörténeti munkájában (*Povijest župe i mjesta Morović*, Djakovo, 1936). Szerinte a XI. században, a keresztes hadjáratok idején, egy Szent Mauritiusról (magyarul: Mór) elnevezett francia lovagrend birtokolta a helységet, s a települést valójában a lovagok védszentjéről nevezték el (Mór – Morović).

A magyar honfoglalók a X. század második felében jelentek meg Szerémség keleti részén, Zimonyban, az ottani Zemlin földvárban, amelynek neve a szláv „földből való” jelentésű szóból alakult ki. Itt István király Marchia néven katonai határispánságot alapított, amelynek elsősorban védelmi szerepe volt: az országhaput, a Bizánc és a Bolgárország felől érkező országos utakat ellenőrizte.

Szerémség nyugati része 1071-ben került magyar kézre, mégpedig a bizánci, korábban bolgár uralom alatt álló Sirmium (Moravica, Szerémvár, Szávaszentdemeter) bevételével, majd fokozatosan, a XIII. század folyamán, létrejöttek a vármegyék is: Szerém (eleinte Bolgyán), Valkó (Vukovár), meg az ősi Baranya megyéből kihalított Pozsega (Slavonska Požega).

Marót Valkó megye része lett, maga a település pedig a XIII. században az ezen a tájon is feltűnő, sokágú Gut-Kelend nemzetség (első említésük 1275-ből való) tulajdonába került. Az idekeveredett törzsekre csakhamar rátapadt a Maróti név. Az első ismert szerémségi ős, Maróti Mihály, 1303 és 1309 között Szerém, Valkó és Bodrog vármegye főispánja volt. A család hihetetlen gyorsasággal nagy hatalomra tett szert, de hamarosan el is vesztette. A família történetét Rokay Péter újvidéki egyetemi tanár írta meg doktori értekezésében, nagy részletességgel, több mint 750 gépelt oldalon (*Istorija porodice Maroti*, Beograd, 1983). Sajnos sem szerbül, sem magyarul nem jelent meg, s így középkori történelmünk egy alig ismert fejezete továbbra is homályban maradt a nagy nyilvánosság előtt.

Családi fészükben, Maróton, várat is építettek maguknak, ott, ahol a Studva patak a Bosutba torkollik. Hegy híján egy mesterségesen megalkotott halmon emeltették a trapéz alakú erősséget. Két méter vastagságú téglafalát sziklakemény-

ségű habarccsal rögzítették, csatornával övezték, veszély esetén megnyitották a zsilipeket, felhúzták a mozgóhidakat. Állítólag titkos alagutak vezettek a templomig, a Szávaig, de ezek nincsenek kikutatva, mint ahogy maga a vár sincs sem régészetileg, sem építészetiileg feltárva. A síksági téglavár megőrzött 2–2,5 méter magas falai némán tanúskodnak a hajdanvolt időkről, s egyúttal tág teret adnak a népi képzelet szárnyalásának.

A várépítés időpontjának megállapítása, a kutatások hiánya miatt, áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik, olyannyira, hogy még találgatni sem tanácsos. A szerbiai műemlékek legutóbbi összeírása szerint (*Spomeničko nasleđe Srbije*, 1998) a várat Maróti János macsói bán emelte 1332 után. Ennek forrása az 1906-ban kiadott *Magyarország műemlékei* sorozat második kötete lehet (A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalom. Összeállította: Dr. Gerecze Péter), amely a következőket közli: „Maróth vár (Morovics grad), Mitrovic közelében a Boszuta és Studva összefolyásánál, nagyterjedelmű rom. Építette Maróthy János macsói bán 1332-ben.” Az időpont meghatározása akár pontos is lehet, de ekkor semmiképp sem köthető Maróti Jánosnak, a család legismertebb és leghatalmasabb tagjának nevéhez, mert ő 1366 körül született, 1397 és 1414 között volt macsói (mačvai) bán, s a határvédelmet látta el. Feltehetően apja, id. Maróti János építhette, aki azonban sohasem volt macsói bán, a fia pedig, ifj. Maróti János minden bizonnyal tovább bővíthette, jobban védhetővé, esetleg lakályosabbá is tehetette, mivelhogy az ő vagyona már tengernyi.

Talán valamennyivel nagyobb biztonsággal lehet állítani, hogy a Boldogságos Szűzről elnevezett kis falusi templom a Marótiak letelepedése idején már állt, hiszen gyér forrásaink egybehangzóan állítják, hogy a tatárjárás előtti korszakból való. Ezek hitelessége sem százszázalékos, így aztán érthető, hogy a Szerbiai Műemlékvédelmi Hivatal 1998. évi kiadványa óvatosan fogalmaz: „Szerémség egyik legrégibb szakrális épületeként” tünteti fel.

Az 1729. évi pécsi canonica vizitáció írásos dokumentuma viszont azt állítja (Emerik Gašić idézi könyvében), hogy a maróti templom Szent István kori emlék, azaz abból a korból való, amikor első királyunk elrendelte országában a templomok építését, s törvényes kötelezettségként mondta ki, hogy minden tíz falu építsen egyet. Ennek a rendelkezésnek érvényesítése nehezen képzelhető el ezen a tájon, mert csak 1071-ben került a magyar birodalom határai közé. István király pedig már 1038-ban meghalt. Ezek szerint csak valamelyik utódjának idején keletkezhetett, talán éppen a tatárjárás előtti korban.

Két kiváló művészettörténész legfrissebb munkájában (*Az Árpád-kor művészet-i emlékei* 1997. Összeállította Marosi Ernő és Wehli Tünde) nem említi meg a maróti templomot. Az Árpád-kor a 895 és 1301 közötti időszakot öleli fel. Ha hiteles az építés jelzett ideje (1242 előtt), akkor bőven benne van a korszakban. Ha nem a datálás körül merültek fel kételyek, akkor csak arra gondolhatunk, hogy egyszerűen látókörön kívül maradt, megfeledkeztek róla, s ezért nem is tekintik magyar emléknek. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a XIX. századi, a két világháború közötti és a második világháború utáni szakkönyvek túlnyomó többsége hallgat a maróti templomról (Henszlmann Imre. *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílus műemlékeinek rövid ismertetése*, 1876; Henszlmann Imre:

Építőművészeti emlékeink Árpád-házi királyok idején, kézirat, 1908; Szabó László: *Az Árpád-kori magyar építőművészet*, 1913; Divald Kornél: *Magyar művészeti emlékek*, 1927; Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*, 1961). Talán mondani sem kell: a vajdasági szakirodalom figyelmét sem keltette fel.

A beállt helyzetet híven tükrözi a lexikográfia is. A Pallas 1896. évi kiadású XII. kötetében a Marót helységnévnek már csak a horvát változata szerepel: „Morović politikai község Szerém vmegye šidi j-ban, (1891) 1585 horvát-szerb lak, posta- és távirathivatallal és postatakarékpénztárral. Jelentékeny fakereskedést üz.”

A várnak, a templomnak se híre, se hamva.

A Révai 1916. évi kiadású XIV. kötetében szűkszavúan, három sorban tájékoztat Morovićról, viszont az előző évi XIII. kötetben rövid címszó jelent meg a várról: „Maróti vár, ma Morovics, a Bosszut (hajdan Báza) mellett. A híres főúri Maróthy-család ősi fészke. Ennek kihalásával Corvin Jánosé volt. 1526-ban foglalta el a török.”

Az 1959 és 1962 között megjelent *Új Magyar Lexikon*ban már se Marót, se Morović, ennek folytán a templomról és a várról sem eshetett szó.

Legteljesebb tájékoztatást a zágrábi Jugoslavenski Leksikografski Zavod (Jugoszláviai Lexikográfiai Intézet) általános és jugoszláv ismerettára nyújt a Morović címszó alatt.

Az általános lexikon (1966–69) szerint 1476-ig a Maróti család tulajdona volt, a XVI. és a XVII. században a török birtokolta. „Morović faluszéli temetőjében a mai napig áll egy román kori templom, a hozzáépített gótikus részekkel; a lőrészekkel ellátott harangtorony és a sáncárok a középkori erődtemplom érdekes példájának tekinthető.”

A Jugoszláv Enciklopédia VI. kötete szerint „a maróti Boldogságos Szűz templom mai alakját az 1725. évi újjáépítésben kapta”. Az épület legrégibb része a román kori szentély (amelyet, úgy tűnik, az 1242. évi tatárdúlás előtt emeltek), a csúcsíves ablakokkal és ablakrózsákkal megvilágított hajó gótikus hozzáépítés, a sekrestye, a szentély része és a torony az újjáépítés időszakából való. A harangtoronynak derékszöget alkotó alapja van, boltíves bejáratral, felső része pedig nyolcszögű alakot ölt. Egy XVIII. század elejéről származó leírás szerint korábban két tornya volt.

Ennyit a művészettörténelemtől, a műemlékek nyilvántartásáról, a lexikográfiairól.

Az történhetett, hogy a két (vagy három?) kultúra határterületén fekvő templomépítészeti emléket sem a magyar, sem a horvát tudományosság nem vette tüzetesebb vizsgálat alá. Az előbbi a horvát társország különállása, majd az új határok meghúzása miatt nem is nagyon vehette górcső alá, sőt, érdeklődési köréből is szinte teljesen kiesett, az utóbbi pedig inkább a nemzeti kultúra fontosabbnak minősült emlékeire összpontosított, a határesetekben a nyilvántartásnál sokkal többre már nem is tellett.

Így aztán beállt a két szék közti padalattiság állapota. A helyzetet bonyolítja, hogy Szerémség a horvát–szerb ellentétek érzékeny területe, a XX. század eseményei véresen igazolták ezt. A horvát műemlékvédelemnek valójában nincs sok keresnivalója a „szerb földön”. A szerb tudományosság – a harmadik szék – jelenléte is kimutatható tehát, bár a magyarnak is, horvátnak is minősíthető katolikus műemlékkutatásnak nincs nagyobb ázsíója.

Alighanem ebben a háromszögben – Budapest, Zágráb és Belgrád trigónumában – veszett el a maróti templom ügye. Esetleg még Újvidéknek és Szabadkának lehetett volna a szerepe abban, hogy a dolog elmozduljon a holtpontról, de ehhez sajnos nem volt sem ereje, sem tájékozottsága, sem az emlékek megóvásának igénye.

Így aztán, biztosabb támpontok híján, a műkedvelő érdeklődő csak a feltevések, a következtetések, az elgondolások világának ingoványos területén léphet tovább.

Minden jel arra mutat, hogy a XIII. század első felében emelt maróti templom kisebb volt a mainál: tizennégy-tizenöt méter hosszú, félkörszentélyes, román stílusú téglalapú épület lehetett. A művészettörténészek előzményét a börsönyi istenházban (Bonyhád közelében, Tolna megyében) vélték megtalálni, amely Divald Kornél meghatározása szerint a „román stílusú egyhajós falusi plébániatemplomnak tipikus példája”.

A horvát művészettörténészek a szerémségi templomok külön Árpád-kori csoportjáról szólnak, amelyek indításukat északról, azaz Magyarországról kapták. Ljuba Karaman művészettörténész és régész fenntartással fogadta ezeket a véleményeket. Mivel a szerémségi templomokat többször is lerombolták és újjáépítették – érveit –, datálásukhoz nagy óvatossággal és kellő körültekintéssel kell közelíteni. Fenntartásai valójában az eddigi kutatások csaknem teljes hiányát tükrözik (*O umetnosti srednjeg veka u Hrvatskoj i Slavoniji*. Historijski Zbornik, Zagreb, 1950).

A maróti templom csak kezdetben hasonlíthatott a börsönyire, később megnagyobbították, gótikus részekkel egészítették ki feltehetően 1414 körül, amikor megalakult a maróti prépostság. Esetleg valamennyivel előbb is, mivelhogy a maróti templom a világi patrónusnak, a Maróti családnak a temetkezési helye lett. Maróti János egy ízben közölte is XXIII. János pápával, hogy ott szeretne ő is pihenni, ahová ősei temetkeztek, azaz a Boldogságos Szűz templomban (a templom padlózata alatti sírok nincsenek feltárva).

A maróti prépostság létrehozását Maróti János járta ki XXIII. János pápánál, amikor Zsigmond király megbízásából az olasz tartományok helytartója volt. A pápa 1414. május 1-jén keltezett oklevelével Maróti a Valkó megyei birtokain fekvő negyven-negyvenöt plébániát kivonta a pécsi püspök és az esztergomi érsek joghatósága alól és a prépost rangra emelt maróti plébános alá rendelte, őt magát pedig közvetlenül a Szentszék jurisdictiója alá. Akkoriban a katolikus egyháznak három pápája volt, s mindegyik igyekezett saját befolyását növelni, még az ilyen kiváltságok nyújtásával is. A hivatalos magyarázat az volt, hogy az egyház így direkt módon léphet fel a terjedő eretnokségek ellen (patarének, husziták).

Tagadhatatlan, hogy Maróti János nagy segítséget nyújtott Marchiai Jakab inkvizítornak a szerémségi huszita mozgalom letörésében, a bibliafordító Tamás és Bálint deák elűzésében, a maga részéről pedig a Boszniából terjedő bogumil-patarén eszmék híveit öldölte nagy kegyetlenséggel, de az „igazhitűség” mögött anyagi érdekek is meghúzódtak: mivel a plébános, azaz most már a prépost függőségi viszonyban állt a kegyúrral, az egyházi tizedszedés joga ténylegesen Maróti Jánost illette meg, amit ő, megbízottai révén, keményen végre is hajtott, még a „megtérített” patarének esetében is.

Az ilyen magatartás ebben az időszakban – Zsigmond korában – nem ritkaság, s nem is szokatlan. Az ellenpápák viaskodása során a világi hatalmasságok szemet

vetettek az egyházi birtokokra és jövedelmekre, megnyirbálásukra törekedtek. Ezen a téren Zsigmond király járt az élen. Így beleszólást biztosított magának a püspöki székek betöltésébe: beleegyezése nélkül a pápa által kinevezett egyházi méltóságok tisztségüket és az ezzel járó javadalmakat nem fogadhatták el. Egy 1404-ben hozott dekrétum (Placetum regium) tette ezt lehetővé számára, meg azt is, hogy egyrészt minden pápai, illetve vatikáni oklevelet, másrészt pedig az országból hozzájuk címzett iratot az állami intézmények képviselői megvizsgálhassák, hogy ellentétesek-e a hazai törvényekkel, azaz cenzúrázták őket. Az ellenpápák idején (1378–1417) a főkegyúri jogot is gyakorolta, ilyen minőségben a renitenskedő püspököket elmozdította, s helyettük ideiglenes egyházi vezetőket nevezett ki. Így került adminisztrátorként a kalocsai-bácsi érsekség élére Maróti János is, aki egyébként erősen dédelgette magában azt a gondolatot, hogy egy „külön bejáratú” püspökséget is szervez magának a maróti prépostság kibővített területén.

Ezek a kombinációk azonban kútba estek, amikor Zsigmond a három ellenpápa közül az egyikre tette le a voksát. A visszarendezés persze lassan haladt. Janus Pannonius pécsi püspök majd csak 1466. október 9-én közölhette tizedszedőjével, hogy Maróti Mátyás, a család utolsó sarja „átengedte a tizedszedés jogát valkó-megyei birtokain neki, a pécsi püspöknek, kinek egyházát ez régtől fogva megilletti”. (Rokay Péter: *Egy ismeretlen Janus Pannonius-levél*. Hungarológiai Közlemények, 1971., 9. szám).

Maróti János egyik leghűségesebb embere volt Zsigmondnak, nem az esze, hanem az ökle révén. Életét testőrként többször is megmentette, akárcsak ingó trónját hadparancsnokként. Kitűnő, de kegyetlen hadvezér hírében állt, Bonfini is ilyennek festette le Magyarország történetében, Vörösmarty Mihály viszont romantikus mázzal vont be alakját a Marót bán című ötfelvonásos szomorújátékában. Egyik csatát a másik után vezette, magát sem kímélte, sebesüléseinek se szeri, se száma. Egy fejcsontjába tört nyílhegyet egy életen át hordott, ezzel is temették el. Fő ellenfele az akkor már a magyar határok felé közeledő török volt – hol Havasalföldön, hol Boszniában, Srebrenik és Doboj táján tűnt fel –, de Zsigmond király ellenfeleit, azaz a felkelőket is kíméletlenül aprította, mégpedig macsói bánként, székely ispánként, olaszországi helytartóként, több vármegye főispánjaként.

Amikor Zsigmond király 1408-ban megalakította a 24 leglojálisabb főúrból álló ligáját, a Sárkány-társaságot, Maróti is köztük volt. De nemcsak országnagyként jeleskedett, hanem a vagyonszerzésben is. Zsigmond bőkezűen jutalmazta szolgálatait, így aztán az ország 58 vármegyéje közül 18-ban, az ország egyharmadában voltak kiterjedt birtokai. A mai Szerémségnek csaknem egyharmada tartozott hozzá, ami nagy szó, hiszen ez a táj a középkori Magyarország legfejlettebb része. A bizánci források már jóval korábban arról tudósítottak, hogy a Duna–Száva közének „lónevelő, folyók öntözte” vidéke „Pannonia legkövérebb földje”. Szintén erről szóló görög feljegyzés szerint „ez a föld annyira dús takarmányban, hogy mint mondják, itt voltak Julius Caesar legelői”. De a földművelés is elérte, olykor túl is szárnyalta az állattenyésztés jelentőségét. Az eke és az ökör szántotta termőtalaj ontotta a gabonát, de nagy jövedelmet hajtott a halászat és a méhészet, a kézműipar nem különben. Leghíresebb volt azonban a szerémszégi bor: Újlakon, Kamancon, Karomon, Péterváradon, Bánmonostoron és Szalánkeménen termett a

középkori Magyarország legtüzetesebb és legédesebb szőlőnedűje. Marótinak ezen a vidéken is nagy érdekeltségei voltak. Feljegyezték róla, hogy a szegedi szőlészkedő polgárokat, akik pedig Zsigmondtól kapták kiváltságait, kíméletlenül megsarcolta: minden rakomány után adót szedett, fokvámot követelt tőlük, sőt még az üres kocsik után is jogot formált a fizettetésre.

Már túl volt a hatvanon, amikor Felvidéken, a husziták elleni küzdelemben – hadfihoz illően, karddal a kézben – elesett. Nyitrán temették el, csekély részvét mellett, mert akkor már kegyvesztett volt. Így aztán nem teljesült kívánsága, hogy a feltehetően általa megnagyobbított, gótikus elemekkel kiegészített és préposti székhellyé üttöt maróti templomban helyezték örök nyugalomra.

1435-ben távozott az élők sorából, s ez már az az időszak, amikor a portyázó török csapatok egyre többször betörték a középkori magyar állam déli területeire: elesett Szendrő (Smederevo), veszélybe került Nándorfehérvár (Belgrád). A Hunyadiak egy időre még elhárították a veszélyt, de az ország megállíthatatlanul sodródott Mohács felé. Amikor a sűrűn lakott, gazdag Szerémség is odaveszett, akkor már semmi sem állta útjukat az ország belseje felé.

A török hódoltság idején a virágzó Szerémség tönkrement, lakossága elpusztult és kicserélődött, szerb és horvát települők ülték meg. Mivel átvonulási terület volt – az eszéki hadihíd felé vezető úton feküdt –, örökös dúlásoknak, és rombolásoknak volt kitéve.

A maróti templom aranykora a család kihalásával zárult, de a török alatt – láss csodát! – fennmaradt, egy ideig épen is állt, sőt a csekély számú őslakosság és a nagyobb számú jövevények számára fontos kegyhellyé, a Nagyboldogasszony-napi zarándoklatok, a Szűz Mária-kultusz színhelyévé vált.

A török időből maradt fenn – Bartol Kasić jezsuita tollából – a templom első leírása is, 1613-ból. Eszerint a tömör és zömök, támpillérekkel megerősített falakon gerendás mennyezet állt. A templom 6,70 méter széles, a legrégebbi rész, a szentély csak három méter. A hajó 29 méter hosszú, a 4,5 méter hosszú bejáratí folyosóval együtt 33,5 méter. A folyosó felett két torony állt, amelyeknek magassága alig haladta meg a tetőzetet. A két hosszabb, vakolatlan falon négy-négy keskeny gótikus ablak és három-három négylevelű ablakrőzsa biztosította a templombelső megvilágítását. A kegszereket az úrházán kívül rejtegették (kehely, szentségtartó, miseruha stb.), hogy megőrizték őket az esetleges rablástól. Alighanem az elővigyázatosságnak köszönhető, hogy a maróti templom ilyen szempontból is működőképes volt az egész hódoltság idején, a Vinkovci táján fekvő Nijemci plébániával együtt. A többi egytől egyik elenyészett. A hívők szintén eldugdosták kegytárgyaikat (imakönyv, szentkép, olvasó stb.), s csak akkor vették elő és vitték magukkal, ha biztonságban érezték magukat.

A templom nagyobb méretű átalakítására már nem volt erő, olykor még a legszükségesebb javításokra sem futotta, úgyhogy a környék tíz falujának híveit olykor széljárta istenháza fogadta – az ajtókat, ablakokat letépte a pogány.

Szerémség 165 évig (1526–1691) sínylődött a török alatt. Uralmuk a XVII. század második felében már erősen megingott. Zrínyi Miklós 1663–64-ben átmenetileg bevette Pécs városát, az eszéki török hadihídat pedig felgyújtotta. A büntető sereg 1664-ben, Köprülü nagyvezér vezetésével, betört Magyarországra, meg-

ostromolta, majd felrobbantotta Új-Zrínyivárat. 1683-ban, a még mindig nagy erejű török had Kara Musztafa vezetésével Bécs ellen vonult, de a lengyel, bajor, szász és a császári felmentő csapatok rátámadtak az ostromlókra: Bécs felszabadult, az óriási veszteségeket szenvedett török armádia pedig megfutamodott.

A XVII. század utolsó évtizede már végképp a török világ elmúlását jelezte: 1691-ben a Bádeni Lajos örgróf vezette császári sereg Szalánkeménnél csúfos vereséget mért a oszmánokra (ebben a csatában esett el Zrínyi Ádám, a család utolsó sarja), ami Szerémség felszabadulásához vezetett. 1697-ben Savoyai Jenő herceg aratott fényes győzelmet Zentánál, majd megkötötték a karlócai (1699) és a požarevaci (1718) békét. Ezek meghozták Magyarországot teljes területének felszabadulását.

Ebben az időszakban súlyosan megrongálódott a maróti templom: a Szerémségen átvonuló főhad kíséretében levő segédcsatások 1664-ben feldúlták, 1683-ban pedig fel is gyújtották, zsindelyes tetőzete a tűz martaléka lett. Negyven évig állt fedetlenül, az eső és a szél mállasztotta falait. Újjáépítésére 1705 és 1723 között került sor. Mivel a török még a közelben volt, erődtemplommá alakították át: huszonöt méter magas templomtornyot emeltek, lőrésekkel látták el, körülötte pedig sáncokat vontak (az épület többi része megőrizte a XV. századi gótikus átépítés jegyeit). Az erősségre végül is nem volt szükség, mert az új határt jóval délebbre húzták meg.

A maróti templom a hódoltság idején a belgrádi püspökség alá tartozott, amelynek főpapjai a bárí, prizreni és a vrhboszniai egyházmegyéből, ferences rendházaiból kerültek ki, s az erősen korlátozott apostoli hatalmukat nagy és gyéren lakott területen négy folyó között gyakorolták (Száva, Dráva, Duna, Tisza). A török kiűzése után a diakovári (Djakovo) püspökség hatáskörébe került, az egyházmegye „legbecsesebb és legnevezetesebb régisége” lett. A pécsi püspökség ugyan megkísérelte visszaszerezni ezeket a területeket, de ez csak részben és ideiglenes jelleggel sikerült. Végül is csaknem a teljes feledés lett a sorsa. Amikor Emil Gašić maróti plébános a két háború közötti kutatómunkája során a pécsi püspökséget is felkereste, ott már szinte senki sem ismerte a neves szerémségi plébániát és templomát. A XIX. században ugyan még bevezették a címzetes maróti prépost méltóságot, de néhány évtized múltán ettől is elálltak, talán éppen a horvát egyházzal való „beszélőviszony” érdekében, az ugyanis hosszú évszázadok után, 1852 decemberében önállósult: levált a magyar egyház testéről, s a kalocsai érsekség főhatóságát felváltotta a zágrábival.

A török megjelenésével Szerémség a magyar állam részére is végképp elveszett, s a felszabadulás után sem került vissza. Az újonnan felszabadított területek itt is katonai közigazgatás, majd határőrvidéki parancsnokság alá kerültek, akárcsak Bácskában és Bánátban, azzal a különbséggel, hogy 1776-ban Bács-Bodrog, 1779-ben pedig Torontál és Temes vármegyét újjáalakították és visszacsatolták Magyarországhoz. Az ősi szlavóniai és szerémségi megyék esetében ez nem így történt: Pozsega, Verőce, Valkó és Szerém megye osztrák uralom alatt maradt, majd a társország báni fennhatósága alá került, azaz Horvát-Szlavónországhoz csatolták. Háttére is volt az ügynek: a három megye még 1764-ben, Fiume városáért, csereként lett Horvátország része. Mária Terézia 1779-ben szentesítette a helyzetet,

amikor a fiumei szabadkikötőt és közeli környékét – mint a Magyar Koronához tartozó külön testet (corpus separatum) – Magyarországhoz csatolta.

A tengeri kereskedelemhez nyilván nagyobb érdekek fűződtek, mint a kicserélődött, tönkretett s részben el is felejtett Szerémséghez. A kipusztult magyar lakosság helyén majd csak a XVIII–XIX. században keletkezett a dunántúli és bácskai kivándorlás folytán néhány magyar szórvány (Maradék, India, Ürög, Nyékince, Herkóca stb.).

Szerémség, Szlavónia tehát nem „trianoni veszteség”, hanem jóval korábbi, visszanyúlik a török és török utáni időkbe, majd a horvát nemzeti mozgalmak, az önállósági törekvések korába, felejtésre sem nyolcvan év állt rendelkezésre, hanem csaknem ötszáz.

A töröknek mint betolakodó idegen népnek nem volt itt semmi keresnivalója az adószedésen és harácson kívül, a horvátok viszont saját földjükön voltak, önálló életre törekedtek, szabadulni kívántak a „társországi” státusból. Így aztán csak feltételelesen beszélhetünk „elherdált” területekről. Az viszont más kérdés, hogy Szerémség már régóta nem a magyar–horvát kapcsolatok ügye, hanem a szerb–horvát viszonyé. A terület először 1850-ben került az akkor alapított Szerb Vajdaság határai közé, majd a második világháború megtette a magáét, a legutóbbi pedig a horvátok többségének erőszakos kitelepítéséhez vezetett.

Mit kereshet itt, ezen a forró talajon az egykori első, a mostani harmadik? Nyilván nem életteret. Az lenne inkább a dolga, hogy feltérképezze az egykori magyar jelenlét tényeit, lehetőleg a teljesség igényével, semmit sem kihagyva, így a maróti várat s természetesen a templomot, amelyen 1898-ban végezték el az utolsó nagy felújítást (a toronysisak befedését bádoglemezzel, a zsindelytető kicserélését cseréptetővel), 1968 és 1972 között pedig a konzerváló munkákat.

Hogy mikor kerülhet sor egy ilyen átfogó kutatómunkára, nem tudhatjuk, mint ahogy még sejtésünk sincs, hogy az „elfelejtett”, az „elszört” maróti templomot mikor „fedezi fel” tudományos eszközökkel a vajdasági és az általános magyar művelődéstörténet, s mikor kerül a magyar művészettörténet emlékei közé, ha kiállja az értékpróbát.

Akárhogy is nézzük, sok a tennivaló, s még az emlékezetet is illene felfrissíteni: itt a kutatási programok, a munka ideje...

(2000)

AQUILA JÁNOS ÉS ISMERETLEN SEGÉDJE

Aquila János középkori festő és építész a XIV. század második felében működött a mai szlovén–osztrák–magyar hármashatár vidékén, a Mura menti részeken, a szülővárosától, Radkersburgtól (szlovénül: Radgona, magyarul: Regede) az Alsólendváiig terjedő térségben, ahol falusi templomokat épített és festett. A velemeri templomot (Magyarország) 1378-ban, a bántornyait (Turnišče, Szlovénia) 1383-ban, a mártonhelyit pedig (Martjanci, Szlovénia) 1392-ben emelte, illetve festette a belső falképsorozatokat.

Festőnkről, építészünkéről – az okleveles források nem szólnak, a neve is választott művésznév – csak annyit tudunk, amennyit freskóival, önarcképeivel és a festményeihez fűzött, néhány szavas szövegeivel elárul. Ez pedig nem is olyan kevés!

Mind a három istenházában valamilyen formában szignálta művét: két helyen is megfestette képmását, közölte, hová való, mi a foglalkozása.

Az egyik 600 éves, térdeplő önarcképe a mártonhelyi templom szentélyének délkeleti falán található, a rézseltbétű csúcsíves ablak jobb felső részén. Festőnk szakállasan, kucsmásan örököltette meg magát, keresztcsíkos, testhez álló mentét, szűk harisnyanadrágot visel, oldalán hajlott pengéjű szablya csüng. Lábbelije korának divatja szerint hegyes orrú és kissé felfelé kunkorodó. Valójában egy nemes ember képmását láthatjuk, s hogy az illető festő is, azt a kezében tartó mondatszalag latin nyelvű felirata igazolja: „Omnes sti/sancti/ orate p/pro/ me Johanne Aquila pictore” (Minden szentek, imádkozzatok érettem, Aquilla János festőért.) A mondottak megerősítéseként a lábánál ott látható még a három vakpajzsos művészcímer is.

A másik portróját a velemeri templomban festette meg.

Festőnk e két munkájával a sötétnek mondott középkor kötöttségeit, személyiséggellenes felfogását zúzta szét. Csak egy öntudatos, magabiztos alkotó szólhatott így kortársaihoz és az utókorhoz. A művészettörténet ebből a korból művészneveket ismer művek nélkül, jelentős alkotásokat köt feltételezett mesterekhez, az ember és a műve azonban nagyon ritkán van így együtt. Legfeljebb majd fél évszázad múltán, a XV. században, a polgárosodó Németalföld és Itália városállamainak festészetében válik gyakorlattá.

A mártonhelyi templom déli falán egy minuszkuláris felirat is található, amely magyar fordításban így hangzik: „...Ezt a templomot 1392-ben Erazmus plébános idejében a Radkersburgból származó Aquila János építette.” Kovács József kercaszomori plébános egyik terjedelmes munkájában közli, hogy az egyetlen ma-

gyarországi emlékében, „a velemeri templomban is elárulja magáról, hogy építész is, éspedig a szentély északi falára festett Anno szó díszes kezdőbetűjében, amely három betű egyberajzolása: J+A+E – Johannes Aquila Edificator, Aquila János építész”. (A velemeri Szentháromság-templom, kézirat.)

A festő az önarcképét hagyta ránk, az építész, lám, névjegyet.

Mai fogalmaink szerint ő egy személyben tervező és kivitelező mérnök. Nem is akármilyen, a mártonhelyi gótikus templomtorony Szlovénia egyik legszebb ilyen természetű emlékműve. De értenie kellett a kézművességhez is, a kőfaragáshoz, a szobrászathoz. A kőplasztika, akár a falak freskálása, emeli az épület művészi határfokát, ennek folytán szerves része a „vállalkozásnak”. Ezek után nem nehéz őt elképzelni egy építőpáholy magisztereként, egy virágzó műhely élén. „Nemesi öltözeke és építőtevékenysége teszi valószínűvé – írja Radocsay Dénes művészettörténész –, hogy Aquila mester céhhez nem tartozott, sőt nem is a polgári rend tagja volt. Talán egyik korai képviselője annak a művészvállalkozó típusnak, amely a kézművesszervezeteken kívül végezve feladatait, csupán később, a reneszánsz idején jutott nagyobb szerephez.” (Faliképek a középkori Magyarországon, 1977).

Festőnk és építészünk hagyatéka, a velemeri, a bántornyai és a mártonhelyi templomok bizonyossága szerint, eléggé töretlen, jórészt azért, mert a török errefelé nem tette be a lábát, amit alkotott, fennmaradt. Igaz, ötszáz évig tetszhalott volt, csak száz éve, hogy feltámadott újra, pontosabban 1874-ben, amikor Rómer Flóris, a műemlékvédelem megindításának úttörője, hírt adott róla *Régi faliképek Magyarországon* című munkájában.

Aquila János műhelyének virágkorában alighanem több segédet is alkalmazott a már tapasztalt művészek sorából, s valószínűleg tanítványai is lehettek. Egyik asszisztenséről, a mesterrel szinte egyenértékű munkatársról külön is szólnunk kell, bár létezését csak az egymástól elütő stílusú mártonhelyi és bántornyai freskók alapján lehet feltételezni. Magáról Aquila Jánosról is keveset tudunk, az ismeretlenről azonban még annyit sem.

A mártonhelyi szentély falképei feltétlenül a magát megnevező és lefestő mester, azaz Aquila János alkotásai. Ezek a munkák arról tanúskodnak, hogy szerzőjük már ismerte a reneszánsz előfutárait, több tablója, de önarcképe is az újjáéledő Európa szellemi képébe illeszthető. Ezzel ellentétben segédjének szellemiségét a népies szemlélet hatja át, a középkori keresztény hitvilágának minden zegzugában felbukkan az igricek ajkán élő hősi énekek, a mondák világa. Bizonyosra vehető, hogy a diadalíven levő Szent György-ábrázolás már az ismeretlené: a csodás elemekkel átszőtt mondahagyomány képi megfogalmazása ez, maga az élő népmese.

A festett vár felől egy fehér lovak ront halálfélelmet nem ismerő lendülettel a királylányt felfalni készülő sárkány ellen. Alakját akár Toldi Miklósról is mintázhatta, hiszen még negyed százada sincs, hogy a hős testi erejével Nagy Lajos olaszországi hadjáratában jeleskedett testi erejével és vitézségével. A lovak a könnyű lovas íjászság viseletében van, hegyes fejkendője bőrsüveg vagy inkább páncélos sisak, felemelhető rostéllyal. A lovak hadipajzsán a jobb oldalon bevágás van, a lándzsa megtartására szolgál. Ez – nem fér hozzá kétség – a XIV. században megjelenő, magyar eredetű tárcsapajzs. De a lószerszám is pontosan egybevág a festés idejével.

Az eleven, friss mozgású lovas mögött egy erősített település látható. A kővár előtt afféle földvár húzódik, körbefutó gátja cölöpökkel, vesszőfonattal van megerősítve, a vizesárok fölött formás fahíd vezet. Az egyik védőtorony gyámköves erkélyén a királyi pár látható izgalommal várja az összecsapás kimenetelét, a feláldozott királylány pedig egy csapott szikla tetején ölbe tett kézzel reméli sorsának jobbra fordulását.

A sárkány kifejezetten a népi képzelet szülötte. Tudjuk, leginkább gyíktestű óriáshüllőnek festik, itt viszont valamilyen esetlen, sohasem látott szörnnyeteg. Ha nem lenne hosszú, felkunkorodó farka, a fogas csőrű ősmadárra emlékeztetne. Testét sárga tollazat borítja, taraja – mert ez is van neki – égőpiros, mint amilyen az egyébként babos bőrszárnya is, meg a két elnagyolt, erős, ívelt karmú kakaslába.

A Szent György-freskó ívének két csücskén remete Szent Pál legendájának elkülönült ábrázolása látható, akit, ugye, a sivatagban egy holló táplált, miközben az oroszlánokkal barátkozott. Szent Pál az egyetlen magyarországi eredetű szerzetesrendnek, a pálosoknak a védszentje. Lehet, hogy az ismeretlen segéd éppen valamelyik kolostori miniátorműhelyből került Aquila János mellé. Így történhetett meg, hogy miután meseszerűen megfestette a lovagok védszentjét, az üresen maradt felületre rendjének védnökét helyezte.

Az ismeretlen segéd, vagy talán pálos rendi szerzetes mesélőkedve még jobban kilombosodik a szomszédos Bántornyán, a Szent László-legendá képsorának megfestésekor.

Nem lehet persze teljes bizonyossággal állítani, hogy a mártonhelyi Szent György-freskó festője azonos a bántornyai Szent László-képsor alkotójával, csupán azt, hogy sem az egyik, sem a másik nem Aquila János műve. „(...) A képsorozatok – írja Radocsay Dénes idézett könyvében – nem mind Aquila saját kezű művei, de rokonstílus-vonások fűzven őket egybe bizonyosan műhelyének alkotásai. E stílusis egymásrautaltságot a mester saját képei és a miniatura művészettel rokon, más kéz által festett Szent László-legendá szemléltetheti. Aquila segédjének nem valami alárendelt feladat jutott, a Szent Király életének fontos epizódját felsorakoztató képsorozat tizenegy jelenetével emlékeink körében a legrészletesebben mutatja be a népszerű történetet, László legendájának más faliképen nem ábrázolt eseményeit is.”

A legenda ábrázolása tehát sehol sem ennyire terjedelmes, mint itt, sehol a magyar nyelvterületen ilyen formában meg nem található.

Tekintsük át – mintegy leltározva – minden egyes kockáját!

Az első kép: a kun elrabolja a leányt, háta mögé ülteti, és elvágat. A városból, feltehetően Váradról, lovas vitézek törnek ki, s üldözőbe veszik a leányrablót.

A második: a kun, megszabadulva üldözőitől, megpihen egy erdei tisztáson magányosan álló fa tövében, fejét a lány ölébe hajtja, aki „fejébe néz”, ujjával hajában turkál.

A harmadik: a leányrablót beérő magyar lovasok összecsapnak a kun segítségével siető vitézekkel.

A negyedik: a csatározók tömegéből kiváló László biztatására a leány lerántja lováról a kunt.

Az ötödik: László király és a kun birokra kelnek egymással, a leány bárdal elvágja a kunnak a sarka fölötti inszalagját.

A hatodik: László legyőzi a kunt, a leány levágja elrablójának fejét.

A hetedik: Géza halála után, Salamon visszatérésétől tartva, a főemberek körülveszik Lászlót, s rábeszélik a korona elfogadására.

A nyolcadik: Lászlót királlyá koronázzák.

A kilencedik: a kisvárdai csata. László megütközik a besenyőkkel, akik Salamon hívására törtek az országra.

A tizedik: a nagyvárdai bazilika építése.

A tizenegyedik: egy remete koronát nyújt át egy csuklyás alaknak.

A sorozat képei a korabeli kódexek miniatúráinak hangulatát árasztják, főként a Képes Krónikáét. Mintha a faliképek festője nem is olyan régen valamelyik kőolvasztó műhely piktoraként, illuminátoraként festette volna pergamenlapra az alakos díszítményeket, most, hogy Aquila János mellé került, világi műhelybe, azt és úgy csinálja nagyban, amit eddig kicsiben.

A László-ciklus megfestése – a feudális államiság, a lovagi világ jelképeként – a kor divatja volt. Eredetileg úgy tartották, hogy az Erdélytől a Mura-vidékig megtalálható falképek nagyváradi freskókról terjedtek másolásban, de ez a feltevés megbukott. Az újabb kutatás ősi, keleti hagyományréteget fejtett le a László-legendából meg a faliképekről is.

„A Szent László-legenda mind a mai napig meglevő falfestményei – írja László Gyula régész – pogány kori örökséget őriznek. Eredetileg nem Szent Lászlóról és nem a kunról szólt a legenda, hanem kozmikus mítoszunk volt, amelyben a világoság (a hófehérbe öltözött, fehér lovas, szőke király) és a sötétség (sötétlovú kun) küzd egymással. Mindkettő sebezhetetlen, csak a kun testén van egy kis sebezhető hely: a horgasina. A küzdelem szent voltát az is jelzi, hogy a küzdők fegyvereiket letéve harcolnak (hiszen amúgy sem fogja őket a fegyver!), mellettük lovaik legelnek, netán ők is egymást marják, gazdáik harcának példájára.” (*A honfoglaló magyar nép élete*, 1944)

Ezen a nyomon elindulva Vargyas Lajos tekintette át a szibériai népek népköltési hagyományát és az ősi hőseinkben sorra megtalálta, több változatban is, azokat az elemeket, amelyeket a középkori festők a László-legendát ábrázolva a falusi templomok falára festettek, úgymint a nő elrablását, „mitikus méretű hajszát égen-földön keresztül”, a hős pihenését az alvilág és a felvilág mezsgyéjén egy csodás fa alatt, ahol egy vagy több leány „fejét tetvésszé elaltatja”, majd a nagy erejű ellenfelek ádáz küzdelmüket, lovaikról leszállva folytatják. A példák felsorakoztatása és részletezése után levonhatta a következtetést is: „Számos változatban élt még a 14–15. században egy szibériai típusú monda Szent Lászlóra alkalmazva, különben nem tudták volna megfesteni a különböző változatokat egymástól távol eső falusi templomokban, s a királyi miniátorműhelyekben egyaránt.” (*A magyar népballada és Európa*, 1976)

A bántornyai freskóegyüttes hat képe eleveníti meg a Szent László-legendát, a fennmaradt öt kép pedig visszavezethető egy XIV. században még élő, Salamon király (1052–1087) nevéhez fűződő, időközben elenyészett mondakörre, amit a kutatás naiv eposzaként emleget, mivelhogy meglétét több nyom alapján is követni lehet.

Ez a rész azonban nem olyan kerek, összefüggő, nem olyan kiérlelt, mint László története a kunnal. A döcögő képsorba még egy ismeretlen jelentésű freskó is tartozik, a tizenegyedik, ezt a szakirodalom „meghatározatlan jelenetként” tartja számon. Ilyennek minősíti Fracé Stelé akadémikus is (*Gotsko stensko slikarstvo*, Ljubljana, 1972). A régi krónikák alapján először Bogyay Tamás azonosította a koronát nyújtó remetében Salamon királyt, a vezeklő koldusban pedig László királyt (*A bántornyai faliképek donátorairól*, Ars Hungarica, 1986/2).

A tizenegyedik kép, mint tudjuk, egy csuhás alakot és egy toprongyos remetét ábrázol két faragott oszlop között. Mindkettő fejét dicsfény övezi, mindkettő börtört tart a kezében, azzal a különbséggel, hogy a remetéé valamennyivel kifejezőbb, afféle vastag, horgas végű vándorbot ez, amely a hosszú úton támaszul is, védelmül is szolgálhat. A csuhás, vagy inkább álruhás, szakállas alak intő mozdulattal emeli jobbját, a remete pedig megbékélt, már-már átszellemült arccal egy négylombú koronát nyújt feléje.

Ez tehát az a freskó, amelyet sokáig meghatározatlan jelenetként tartottak számon, a Salamon-monda összefüggéseiben azonban ma már megmagyarázható.

A történelmi leckéből tudjuk, hogy Salamon és László (meg Géza) trónviszálya László győzelmével végződött, mire Salamon elhagyta az országot, s az egyik változat szerint valahol görög földön, kun lovasok élén elesett, a másik, a krónikás hagyomány viszont azt mondja, hogy Salamon elbujdosott, és az Isztriai-félszigeten, Póla táján – hatalmáról lemondva, önmagával megbékélve – remeteként élte le életét. Életének e szakaszát újabban Rokay Péter történész dolgozta fel a tárgyi emlékek, a levéltári források és az elbeszélő kútfők alapján (*Salamon és Póla*, Újvidék, 1990). A monda szerint Salamon egyszer inkognitóban visszatért Magyarországra, s Székesfehérváron, az ottani bazilika kapujában, a koldusok között maga László király is felismerte. Egy másik változat szerint ő maga kereste fel az álruhában alimizsnát osztogató László királyt a megbékélés és a megbocsátás szándékával.

A tizenegyedik freskó alighanem a mondai jelenetnek ezt az utóbbi változatát örökíti meg, azt a pillanatot, amikor a vezeklőruhás uralkodó találkozik egykori ellenfelével, Salamonnal. A négylombú korona, amelyet László felé nyújt, azonos a krónikák miniatúráin ábrázolt Szent László-féle koronával, vagyis a freskó azt sugallja, hogy Salamon önként mondott le trónjáról László javára.

Ez a beállítás ellentmond a történelmi tényeknek. A két testvér, I. Géza (?–1077) és I. László (1040-es évek–1095), a későbbi szentkirály ugyanis az élő és törvényesen megkoronázott Salamon király erőszakos félreállításával került trónra. Ennek ad hangot a Képes Krónika is, amellet, hogy egy olyan László-képet fest, aki csak az erőszaknak engedve lett király, s minden pillanatban kész átadni helyét a koronázott uralkodónak. „(...) A krónika megfogalmazásai mögött egy olyan elv húzódik meg – írja Kristó Gyula történész –, amely szerint mindaddig a törvényesen megkoronázott Salamon tekinthető Magyarország királyának, amíg csak él, vele szemben tehát Géza és László uralkodása jogszerűtlen, azaz végső fokon bitorlás. Ez az elv a legitimitás elve, mely szerint az a törvényes király, aki meg van koronázva.” (*História és koronatorténét a Képes Krónikában*, 1977)

A Képes Krónika által sugallt helyzettel szöges ellentétben a gyakorlat egészen mást mutat. Sem Gézának, sem Lászlónak nem volt lelkiismeret-furdalása Salamon

félreállítására miatt. Ők jogszerűen országgló uralkodónak tartották magukat, politikai ellenfélként, nem pedig törvényes királyként látták Salamon-t. Ezek szerint, Kristó Gyula megállapítása nyomán „(...) élő politikai és ideológiai koncepció színezte át a valós történetet, s tette ezen a ponton történetileg megbízhatatlan, de ideológiatörténetileg becses forrássá a Képes Krónikát. Amikor pedig a legitimitás háttérbe szorulásával az alkalmasság elve győzedelmeskedett, gyökeres változás következett be Salamon-, illetve Géza-kép megformálásában. Eszerint Géza és László kapott minden elismerést, míg Salamon kemény elmarasztalásban részesült”.

Az állítólagos mondai találkozás, illetve annak képi ábrázolása a bántornyai templomban, a konfliktusnak egy harmadik feloldását sugallja: a remeteségbe visszavonult Salamon önként lemond a világ dicsőségéről, illetve annak jelképéről, az uralkodói hatalomjelvényről, s átadja azt a még mindig szabadkozó Lászlónak.

Az irodalom, Vörösmarty Mihály (1800–1855) Salamon című versével, csak jóval később teremtette meg a hatalomról lemondó, önmagával és sorsával megbékélt remete király alakját. A mondában ez lehetséges fordulatként már korábban is jelentkezhetett. A nép kedves fiának tartotta Salamon-t is, Lászlót is, nem tudott közöttük választani, így hát kibékítette őket. Salamon személyisége új, keresztényi vonásokkal gazdagodott, Lászlóról, az eszményi lovagról, a magyar történelem egyik legnagyobb alakjáról pedig lekerült a trónbitorlás árnya. Az ismeretlen bántornyai festő Lászlót is, Salamon-t is dicsfénnel övezte, holott az utóbbit az egyház nem kanonizálta, attól függetlenül, hogy Isztriában szentként tisztelték a középkorban, s a magyar hagyomány is Árpád-házi szentnek tartotta.

Hogy a Bántornyán ábrázolt jelenet az elveszett eposznak egyik fejezete vagy éppen csattanója volt, azt ma már nem lehet tudni. A faliképek alapján ítélve csak az látszik bizonyosnak, hogy a festő a mondavilág és a krónikás hagyomány alapos ismerője lehetett, egyébként nem alkothatta volna meg a László-legenda és a Salamon-monda legteljesebb képötvözetét.

Egy másik feltevést sem vethetünk el, nevezetesen azt, hogy maga a festő oldotta így fel a konfliktust, Salamonnak, és Lászlónak a mondatöredékben megőrzött találkozóját esetleg ő értelmezhetette úgy, ahogy lefestette. A középkori templomokban a freskó afféle képeskönyv volt az írástudatlan hívők számára. Innen tanulhatták az ígét, de láthatták azt is, hogyan kell cselekedniük és gondolkodniuk Istennek és földi helytartóinak tetsző módon. A bántornyai faliképek mondanivalója egészen szépen beilleszthető a keresztény eszmevilágba, egy szép és kerek tanító mese kerekedett belőle a lemondásról és az alázatosságról, az urak fennköltségéről, kiválóságáról és kegyességéről.

Ha így történt, ha a képzőművészeti legendaképzés forrásánál vagyunk, akkor ez mintha még egy érv lenne amellet is, hogy Aquila János ismeretlen segédje egyházi személy volt, talán éppen a pálosoknak, az egyetlen magyarországi eredetű rendnek a szerzetese.

(1978)

A HATALOM ÁRNYÉKÁBAN

A ZRÍNYI-CSALÁD EMLÉKEI OZALYTÓL SZALÁNKEMÉNIG

Egy lezárult adriai kiküldetés után a zágrábi és az újvidéki újságírók háromfőnyi csoportja autón a horvát főváros felé tartott. Kérésemre nem Károlyvárosban, hanem Ozalyban tartottunk pihenőt: felsétáltunk a Kulpa folyó partján egy sziklafal tetején álló vár falaihoz, bekukkantottunk a felújításra váró lovagterem bedeszkázott ablakain, s máris a kis falusi étteremben találtuk magunkat: részben, mert nem akadt látnivaló, részben pedig, mert sietős volt a dolgunk. Helyi specialitást rendeltünk: a Zrínyi-szablyát, ami nem más, mint „öt féle húsból álló éték”.

Ozaly a Frangepánok és a Zrínyiek sasfészke volt a XVI. és a XVII. században. Itt született Zrínyi Miklós, a költő, hadvezér és politikus (bár ez nem egy általánosan elfogadott irodalomtörténeti tény, többen is vallják, hogy a szülőhely valójában a csáktornyai várkastély), Zrínyi Ilona viszont – a költő unokahúga, II. Rákóczi Ferenc felesége, Munkács várának hős védője – egyértelműen itt látta meg a napvilágot.

A színhelyet a család barátja, a kortárs gróf Bethlen Miklós így írta le „önélet írásában”: Ozaly – így szól a látottak rögzítése – „nagy csuda raritás, Istentől csinált kősziklagát a Kulpa vizén által, s azon malom, rettenetes szakadatlan víz zugás, egymás szavát az ember nem hallja, hacsak nem kiált...”

Ez a hangos morajlás lett volna a két vagy talán csak az egyik Zrínyi-csemete altatódala? Azóta megzabolázták a háborgó folyót. Még a XVIII. században hajózhatóvá tették, mert így kívánta meg a tenger felé irányuló búzakivitel, körünkben pedig két felépített vízierőmű még inkább lecsendesítette.

A vár egyik nyugodt szegletében fordította le Zrínyi Péter gróf horvatra a Szigeti veszedelmet, az azonos nevű dédunoka ma már nehezen olvasható, de irodalomtörténetileg roppant jelentős hőskölteményét Zrínyi Miklós életéről és hősi haláláról: a legendás kirohanásról. Ő a költő és hadvezér Zrínyi Miklós öccse, aki a horvát végek főkapitánya volt, később pedig horvát bán. Könyvét Velencében jelentette meg 1660-ban, *Adrijanskoga mora Syrena* címmel. Nem nehéz elképzelni azokat az érzelmekkel telített pillanatokat – a levegőben rezgő mozgásokat, lengő áramlatokat lehetett felfogni –, amikor a fiatalabbik testvér, a fordító, átadta a friss könyv egy példányát az akkor már nagy tekintélyű bátyjának, a szerzőnek.

Megkapó minutumok lehettek.

A magyarul író Zrínyi munkájának fordítását 1957-ben újra kiadták a *Stari pisci Hrvatske* című sorozatban, ezúttal jelentéktelenül módosított címmel: *Adrijanskog mora Sirena* (Az eposz kemény veretű sorai és Zrínyi lírai költeményei *Adriai tengernek Syrenaia* címmel Bécsben jelent meg 1651-ben).

Nem titok az sem, hogy Ozaly várát többedmagammal 1963 júniusában, a X. pulai filmfesztivál befejezése után ejtettem útba, azaz több mint negyven évvel ez előtt. Azóta keresem fel, több-kevesebb rendszerességgel, rövidebb-hosszabb időközben a Zrínyi-család általam számontartott kegyhelyeit. Valahogy mégis úgy történt, hogy sohasem lettek utazásaim fő célpontjai, csak mellékvágányokon jutottam el hozzájuk, némi kitérével. „Ha már a közelben járok, felkeresem azokat is” – ez volt a magyarázat. Közben azért jegyzőfüzeteim, papírlapjaim egy irattartóba kerültek: hátha egyszer szükség lesz rájuk.

Most elérkezett ennek az ideje is: rendezgetem a papírra vetett adatokat – a fecniket és a cédulákat –, kiegészítem őket. Elindítottam tehát azt a bűvös folyamatot, amelynek során a félkész áruból késztermék lesz, s forgalomba kerülhet. Hogy „fogyasztható” lesz-e, vagy selejt, azt előre nem lehet tudni.

Remélem a legjobbakat.

*

Horvátországban és Magyarországon – az Adriától Kanizsáig – nagyon sok Zrínyi-vár van, romos állapotban vagy ép falakkal állnak a bérceken, a hegytetőkön, a sziklafalakon, a szelíd halmokon. Családi szempontból egyik sem olyan híres, mint Ozaly vagy, mondjuk, Csáktornya. Az utóbbiról a továbbiakban még szó lesz. Ezek zömmel gróf Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek a szerzeményei, zsákmánylásai, vagy úgy is mondhatnánk, hogy harácsolmányai, ami végső fokon igaz is, de azért némi magyarázatra szorul. Rá, a nagybirtokosra és horvát bánra hárult a kor törvényei szerint a török ár elleni védelem, mivelhogy a császár segélyére, a kincstár eszközeire nemigen lehetett számítani. Azért gyarapította tehát vagyonát, olykor erőszakkal is, hogy megteremtse az ellenállás anyagi alapját, eleget tegyen a ráruházott állami funkció követelményeinek, nem mellőzve persze egyéni érdekeit sem.

Valójában nem válogatta meg az eszközöket, bár igyekezett betartani a vagyonszerzésnek minden akkori törvényes változatát: a donációt, a zálogba vételt, a házassági megállapodást, az olykor gyanús örökösödési szerződést. Nem volt idegen tőle a hatalmaskodás, a fenyegetés, a kényszer, sőt a gyilkosság gyanúját sem tudta elkerülni.

A csöppnyi horvát váraknak nem volt túl nagy hadászati jelentőségük, de nagy birtoktestek tartoztak alájuk, meg aztán fontos szerepet töltöttek be a kereskedelmi utak védelmében: Zrínyinek és utódainak gazdasági ereje valójában a tenger felé áramló kivitelben, Velencével és más országokkal tartott kereskedelmi kapcsolatokban rejlett, különösen a marhaexport volt számottevő. Négy tengeri kikötővel is rendelkeztek az Adrián. A legfontosabb Buccari (Bakar), ahol nagy búza- és sóraktárak voltak, de jelentősek a bőr- és kelmelerakatok, a bor- és vasárumagazinumok, a fatalepek. Kiemelkedő fontosságú még a Cirkvenica (Crkvenica) melletti Szelce is. Ez ma már csak fürdőhelyként ismert. Itt tárolták a kivitelre szánt sajtokat, a szárított halakat, a jófajta olívaolajat.

Az ország belsejében füzérként sorakozó birtokokon marha- és lótenyésztő telepek voltak nagy számban, hatalmas szőleik és pincéik, fűrésztelepeik, malmaik.

Több vashámort is birtokoltak mintegy kétszáz kováccsal. Zágrábban és Buccari-ban néhány árudát tartottak fenn.

Zrínyi Miklós gróf levelezéséből kitűnik ennek a gátlástalan vagyonszerzésnek minden kísérőjelensége: a pörösködés, a sértő hangnem, a zsarolás, a fenyegetőzés.

Íme egy kis áttekintés ügyleteiről: A vranai (eurániai) perjelség tengerparti birtokait zálogba vette, de megtartotta magának; a korbaviai grófság több birtoka örökösödési szerződés révén lett az övé; az Erdődy- és a Széchy-örökség eljegyzés útján még nem eléggé tisztázott körülmények között jutott hozzá; az ozalyi Frangepán-birtok, amelyhez nem kevesebb mint 25 vár tartozott, Frangepán Katalinnal kötött házassága révén került birtokába; Medvevárat, akárcsak Muraközt Csáktornyával és Légráddal együtt, királyi adományként nyerte; az előbbieken már leírt módon jutott hozzá szlavóniai, zalai, somogyi és Vas megyei birtokaihoz is.

Mindezt az akkori büntetőjogi gyakorlat engedélyezte, sőt támogatta is, mert a török elleni küzdelem erőforrásait növelte, biztos kezekbe helyezte. A közjó és a haza védelme érdekében történt a javak koncentrálása – így okoskodtak a XVI. század vezető emberei.

Mai szemmel nézve ez nem tűnik éppen ésszerűnek, de a dologban mégis az a legszebb, hogy Zrínyi Miklós életével, de főleg önfeláldozásával, mintha igazolta volna ezt a felfogást: amikor Szigetváron már kő kövön nem maradt, a kétezeröttszáz főnyi védősereg pedig háromszáz főre apadt, vitézeivel együtt kirohant a romok közül, rendet vágott az ellenség soraiban, majd hősi halált halt a „végső nyomorúságba jutott édes hazáért”.

A történészek ehhez még hozzátették: „Ha görög vagy római lett volna Zrínyi ... századok óta egész világ ismerné és iskolában tanítaná.”

*

Maradjunk még egy röpké pillanatig a fenti tárgynál: a Zrínyiek fölött ugyanis nemzedékeken át sötét felhőként tornyosult a török veszély, az ottománok elleni küzdelem kényszere. Ott éltek a végeken a „török torkában”, két világ mezsgyéjén, „nagy két császár birodalmi közt”.

Hogyan tekintett a török kérdésre, az ellenállás megszervezésére a másik Zrínyi Miklós, a dédunoka, a költő, hadvezér és korának legnagyobb magyar politikus? Ő elsősorban a szavak embere volt, pennájával küzdött a török ellen, mozgósította honfitársait az egységes fellépésre. A Szigeti veszedelemben megénekelte, példaképpé emelte dédapjának önfeláldozó hőstettét, előrelátó államférfiként pedig kéziratban terjesztette a Török áfium ellen való orvosság című programadó kiáltványát. De azért nemcsak a tollat forgatta kiváló sikerrel, hanem a szablyát is. Emlékezetes marad az 1664. évi, nagy európai vizzhangot is keltett téli hadjárata, amikor ötezer főnyi lovascsapatával mélyen benyomult az ellenség területére, s felégette az eszéki gerendahidat, amely a törökök felvonulási útjának kiemelkedően fontos létesítménye volt.

A dédapjának és a dédunokának a török kérdésben sok érintkező pontja volt, de természetesen eltérések is kimutathatóak, már azért is, mert más-más korban éltek. Így volt ez példának okáért a hadsereg kérdésében. A szigeti hős, a korszellem sza-

bályai szerint, a nemesi és rendi erőkre támaszkodott, ez a réteg volt az idő tájt a „magyar nemzet”, a társadalom pillére, meg hát igyekezett olyan anyagi alapot teremteni, amely majd lehetővé teszi a nagyobb számú zsoldos sereg felállítását.

Zrínyi Miklóst, a költőt és hadvezért már a nemzeti hadsereg megteremtésének lehetősége foglalkoztatta, kitartóan bizonygatta és hirdette, hogy a parasztság mozgósítása nélkül nem lehet a törököt kiűzni, majd később még hozzáfűzte azt is, hogy enélkül a Habsburg-függéstől sem lehet megszabadulni (ez a felismerés Rákóczi, majd Kossuth gondolatvilágának is a része lett).

Alighanem ezzel a meglátással magyarázható Zrínyi viszonyulása az évekig tartó horvátországi parasztmozgalmakhoz meg hát feltehetően szociális érzékenysége is.

1653 derekán Zágráb környékén és Szlavóniában jobbagylázadás tört ki. Erdődy Imre gróftól minden jobbagymunkát és jövedelmet megtagadott a pórnép, várát elfoglalták. Zrínyi horvát banként békés rendezést, emberséges orvoslást javasolt, s 1654-ben egyezsége is jutott a felkelőkkel. „A parasztoknak előírtuk, hogyan szolgáljanak, Imre grófnak, hogy hogyan kormányozzon” – tájékoztatta a császárt. A földesurak azonban megtagadták a szerződés alkalmazását, megtorlástért kiáltottak. Az udvar melléjük állt, s az 1655. évi pozsonyi országgyűlésen törvényt hoztak a lázadók ellen, s elrendelték, hogy a felkelést királyi karhatalom segítségével mindenáron el kell fojtani.

Erdődy emberei 1656 őszén elfogták Nikola Babicsot, Matija Gubec utódát, akinek kilétéről, sorsáról a horvát források is hallgatnak. Nem kétséges azonban, hogy kegyetlenül elbántak vele, hiszen az előbb említett törvénycikk azt is kimondta, hogy a lázadás vezetőit „...ha fegyveres ellenállás nélkül adják is fel magukat ... vezéreiket mindamellett, a további lázadás okainak megszüntetése végett, halállal kell büntetni...”.

A törvény szigora azonban nem törte le a Száva menti parasztmozgalmakat, még évekig eltartottak, mert a jobbagyok helyzete tényleg tűrhetetlen volt. A budai basa még 1631-ben megírta a nádornak, hogy a rája olyan, „mint egy juhnyáj, amely kétfelé adja tejét, két (török és magyar) sereget kell kitartaniok. Ti annyira elnyomjátok őket, hogy nemcsak a két sereget nem, de magukat sem tarthatják fenn”.

1658-ban ismét Zrínyi lépett színre, és újra tárgyalásokat kezdeményezett, 1659-ben pedig vérontás nélkül „lecsendesítette” a lázadókat. Államférfiként tette dolgát, a jövő, az eljövendő nemzeti hadsereg reményében cselekedett. Személyes tragédiája is, hogy ezt nem tudta elérni, s a parasztok helyzete sem változott...

*

Csáktornyát (Čakovec) a horvátok visszahódították maguknak, a magyar lakosság erősen fogyófélben van (az 1992-ben kiadott Magyar helységnév-azonosító szótár szerint 2433-an vannak, a Révai új lexikonának 1999. évi 4. kötete szerint már csak 1778-an. Zágorec–Csuka Judit 2003-ban kiadott könyvében azt állítja, hogy „Csáktornyának és környékének nincsen magyar kötődésű lakossága”. A helyi múzeummal átalakított Zrínyi-várkastély öre néhány magyar szót ejt, nyilván udvariasságból, hogy jobb kedvre derítse a magyar látogatót.

Az 1904-ben emelt Zrínyi-emlékoszlop éppen megúsza a háborút, a határváltózásokat. A nyolc méter magas, harashti kőből faragott oszlop tetején egy ércbeöntött, kiterjesztett szárnyú turulmadár áll, karmaiban lantot és kardot tart. A honfoglaló magyarok eme totemállatát a millenniumi években igen sok emlékművön örökítették meg. A tartóoszlop alját egy méter átmérőjű Zrínyi-bronzdombormű díszíti. (Szász Gyula alkotása). Amikor a XX. század legelején leleplezték az emlékművet, Zrínyi mellképe alatt ez a felirat állt: gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér, valamennyivel lejjebb pedig: „Ne bánts d a magyart!” A hátsó lapon kőbe vésték a Szigeti veszedelem két sorát: „*Híremet nemcsak keresem pennámmal, / Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal!*”

A Zrínyi-oszlopon ma csak horvát felirat olvasható.

A csáktornyai vármúzeum kiállítótermében még egy emlékmű látható. Ez valójában egy feliratos kőoszlop, amely a kursaneci erdőben állt azon a helyen, ahol Zrínyi Miklóst, a költőt egy vadkan halálra sebezte. Az 1930. évi nagy drávai árvíz elől előbb a Varasdi Múzeumba mentették, majd később idekerült, a csáktornyai régiségek gyűjteményébe.

A múzeum egyébként elég szegényes, a Zrínyi-hagyatékából alig maradt valami: az egykori nagy pompának se híre, se hamva. Folyosóit valamikor vadásztrófeák, a törököktől zsákmányolt lófarkas zászlók, művészen kovácsolt fegyverek, értékes szpáhikardok, ezüstös, hosszú csövű janicsárpuskák meg tatár szűrőfegyverek díszítették.

A belső lakosztályok fényűzően voltak berendezve: brokáttal és atlással kárpitozott faragott bútorokkal, hatalmas szekrényekkel, telis-tele prémes ruhákkal, perzsa- és török szőnyegekkel, drága tükrökkel, hímzett és csipkés ágyneművel, márványból faragott kandallókkal, kívülről fűtött csempékályhakkal. Mindenütt címeres és festett ablaküvegek, amelyeknek darabjait ólomkeret tartja egybe. A falakon véges-végig az európai barokk mesterek festményei.

A vár előtt dárdavégre szúrt török fejek száradtak a napon, de bent a ház lakóit nem zavarta az ilyen ijesztő látvány: az erkélyek virágba borultak, a nyitott kerti lugasokat a zöld uralja.

A ház jellegzetessége és egyúttal legnagyobb ékessége a költő dolgozószobája és könyvtára. A Velencében vásárolt államelméleti és hadászati munkák mellett latin klasszikusok, friss európai irodalmi művek, de kertészeti és kereskedelmi szakönyvek is sorakoznak a polcokon.

Egy politikusnak és hadvezérnek, a kor vezető értelmiségijének gondosan válogatott bibliotékája ez, ebben a műhelyben született a poéta és prózaíró több, ma is számontartott műve.

A várkastély egykori fényéből szinte semmi sem maradt. Amikor 1671-ben a költő öccsét, Zrínyi Pétert, a horvát bánt több összeesküvőtársával együtt lefejezték Bécsújhelyen, vagyonát is elkobozták. A csáktornyai várat egy osztrák generális katonái megszállták, kifosztották, a legszebb holmikat a parancsnok megtartotta magának, a legértékesebbeket pedig II. Lipót császár udvarába szállíttatta.

Muraköz, Csáktornyaival együtt, később Festetics György birtokába került, úgy is mondhatnánk, hogy újjászületett, de ez már egy másik történet.

A „fejedelmi fényben úszó” csáktornyai várkastélyt 1661-ben felkereste Evlija Cselebi, a híres török utazó. A boszniai kormányzó, Melek Ahmed basa, aki az örökös vándor anyai nagybátyja volt, azzal bízta meg, hogy a gyaurok földjén keresse fel gróf Zrínyi Miklóst (a török források Zerín-oglu-nak nevezték, s bánnak, sőt még királynak is szólították), s váltsa ki az egyik fontos törököt – Behke várának kapitányát – Zrínyi fogságából. Maga a szultán közölte a boszniai kormányzóval, hogy ne sajnálja a váltságdíjat (Cselebi hol 40 000, hol 87 000 piasztert emleget). „A váltságdíjat – írja a szultán – császári kincstáramból kapod meg. A kapitányt okvetlen kiszabadítsd és Portámra küldjed, hogy azon végek ügyeire vonatkozólag némi megbeszélések történjenek.”

Cselebi Banjalukából indult Csáktornyára, hatvan válogatott lovassal, tizenkét „szerémi kocsival” megpakolva. A túlzó, nagyot mondó utas feljegyzései olykor szabályos kémjelentések, így például leírja, hogy érkezésüket a „tarisnyavarak” legénysége idejében jelezte, mégpedig úgy, hogy „a Mura, Dráva, Száva partján levő háromszázhatvanhét (!?) vigyázó toronyból ágyúztak...”

Csáktornya előtt „az egész lakosság fekete tömegben jött ki, s doboltak, trombitáltak; midőn pedig a vár alá érkezünk, egy kanóccal kétezer ágyút sütöttek el...”. Zrínyinek zömmel a töröktől zsákmányolt ágyúi voltak, a kincstártól húsz-harminc ágyúnál többet nem kapott, saját pénzén tízet öntetett, s a nyugati országokból is küldtek részére néhányat. Ennyit Cselebi „adatairól”. Nem valószínű, hogy a kémjelentéseknek minősített feljegyzéseit a török hadvezetés bármire is felhasználhatta, korrajznak viszont – leszámítva tódításait – nagyszerűek.

A váltságdíj átadása és a fogoly kiszabadítása annak rendje-módja szerint történt. „A bátor bán tisztátlan kezébe” először a basa levele került, a váltságdíj kifizetése után pedig elővezették a foglyot, aki „a lábán levő húsz oka súlyú vasat nem bírván, lassan jött”. Talán még arról is be kellene számolni, hogy Zrínyi a török basától egy művészi kivitelű, selyemfestésű imaszőnyeget, egy selyemfestésű, bámulatos díványszőnyeget és egy ergevani posztóból készült prémes felsőruhát kapott, ő viszont sokkal bőkezűbb volt: hat lóval együtt egy frengi bársonnyal bélelt üveges hintót, tíz pár, arannyal kivert csövű, karikákkal forgó puskát, tíz vég paszomántos posztót és ötven pár festett német kurta köpenyt adott Bosznia kormányzójának, s mindezt még kiegészítette tíz darab bagariabőrrel és tíz darab német medvebőrrel. Mindezt jegyzékbe vette, s így adta át Cselebinek, aki személyesen is kapott „egy erszény útiköltséget, tíz vég posztót és tíz pár puskát”.

Ide kívánczik még a török utazó leírása Csáktornyáról. „A Dráva folyótól egy állomásnyira – közli Cselebi –, rétekek borított, termékeny földön, ötszög alakú, köépuletű erős vár ez, mely a királyok vágyódásának tárgya. Benn a várban tízezer (!?) köépuletű szép ház van, amelyek mind különféle keramittal vannak fedve. Különösen a herceg (azaz Zrínyi) palotája és hét kapitány palotája érdemes a megtekintésre. Összes utcái sakktábla alakú széles utak; kétezer boltja van (!?), s negyven templomot számláltam meg benne; vásárterei nagyon tágasak és tiszták...”

A nagyotmondás nagymestere így látta a magyar és a török világot Magyarországon a XVII. század hatvanas éveiben.

Már szóba került az a közismert tény, hogy gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér egy sebzett vadkan áldozata lett 1664. november 18-án a kersaneci erdőben megtartott vadászaton. Egy korabeli forrás szerint egy „erdei disznó szétmarcangolta”.

Az eset egykorú leírását a szemtanú hitelességével a Zrínyi-ház vendége, gróf Bethlen Miklós adta meg: „...a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még a balkezében, amint tetszett, a pulsus gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala”.

A szemtanúk szerint Zrínyi a Paka nevű vadásza után „bément a disznó vérin az erdőbe”. Csakhamar jajszó hallatszott onnan. Az odafutó két hajtónak volt mit látnia: Paka egy „horgas fára” mászott, Zrínyi pedig arccal földön feküdt, rajta a bösz kan, agyarával döföste a fejét, véres sebeket ejtve rajta. Egy puskalövés riasztotta el onnan.

A sérüléseket Bethlen így írta le: „...kettő semmi, hanem a harmadik jobbfelől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén...”.

Az élettelen testet egy üveghintóba tették. „Én az ablaknál ülök – írja Bethlen –, és hazáig fejét, mejjét tartottam. Otthon fehér bársony dolmányba öltöztették és osztán eresztették a feleségét hozzája, aki eszén sem volt buvában. Így lön vége Zrínyi Miklósnak; csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc (puskafajta), spádély (rövid, széles pengéjű kés) lévén nála.”

Ez az utóbbi mondat mintha később a találgatások forrása lett volna. De nemcsak Bethlen tartotta furcsának a halál körülményeit, egy korabeli siratóének is így fogalmaz: „*Nagy vadon erdőben, kit kevés szem látott, / Tsak Isten tudhattya, miként lett halálad.*” A gyanú természetszerűleg a Habsburgok felé terelődött, nekik érdekük fűződött ahhoz, hogy eltegyék láb alól. Az ellenük táplált ellenszenv még egy ilyen képtelen állítást is eredményezett: Zrínyivel a bécsi udvar által „felbérelt” vadkan végzett.

Dervarics Kálmán, egy XIX. században élt helytörténész a mendemondákat „tudományos kutatásokkal” igyekezett igazolni. Állítása szerint, amelyet azonban nem sikerült érvekkel alátámasztania, Zrínyit a Habsburgok bérence, Paka vadász ölte meg. A Habsburg-ellenesség termékeny táptalaján keletkezett ez a tetszetősnek is mondható áltörténeti mítosz. A történelemtudomány Zrínyi haláláról ma sem tud többet mondani, mint amennyit gróf Bethlen Miklós erről leírt önéletrajzában.

Zrínyi Miklós halála nem úgy következett be, ahogy maga is szerette volna: a csatamezőn, karddal a kézben, mint ahogy az a dédapának, a szigetvári hősnek megadatott. Mint ahogy a három részre szakadt ország újraegyesítésének álma is reménytelen ügy volt az ő korában. Erre már halála előtt, nem kis keserűséggel, rádőbbsent, s az országos ügyek intézése helyett vadászatokkal töltötte idejét...

*

A csáktornyai vármúzeum öre rámutatott a terem egyik szegletének üres falára, és közölte: itt függött gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér nevelőanyjának kb. 20×30 cm nagyságú képmása. „Néhány évvel előbb tűnt el – mondta –, valaki kabátja alá rejtette és ellopta.” Ahogy kivettem szavaiból, rézmetszetről készített

levonat lehetett. Minden kísérletem, hogy valahol máshol a nyomára jussak, zátonyra futott: vagy elnyelték a századok, vagy lappang valahol. Bár az is lehet, hogy valamelyik lelőhelye elkerülte a figyelmemet, mivel mindvégig műkedvelőként jártam a Zrínyiek nyomában.

A nevelőanya a szomszédos birtok nagyszőnye volt, Batthyányné Lobkovitz-Poppel Éva, aki egyébként több szálon is rokona a Zrínyieknek. Amikor hírül vette, hogy az ötéves Péter (a későbbi bán) és a hatéves Miklós (a költő és hadvezér) árván maradt, tüstént Csáktornyán temett, és pártfogásba vette őket. A két fiú közös leveleiben – amelyeket természetesen az íródeákok fogalmaztak, s ők csak bizonytalan gyermekkézzel aláírták – „legkedvesebb anyjuknak”, „a mi szerelmes nénénkasszonyunk”-nak szólítja őt. „A vásárfiát megszolgáljuk Nagyságodnak, melyet jónévön vevén, az Nagyságod egészségéért elköltük” – írják az egyikben.

A két Zrínyi fivér neveltetését csakhamar az állam vette kezébe, az udvar által kinevezett gyámok viselték gondjukat, de Poppel Éva szerető gondoskodása a serdülő években meghatározta a két árva emberséges emberré válását (anyjuk, Széchy Mária, viszonylag fiatalon halt meg, apjuk, Zrínyi György sem töltötte még be a harmincat, amikor hirtelen távozott az élők sorából, ami elég ok volt, hogy felkeltsse a mérgezés gyanúját).

A Zrínyi-családban, de a tágabb rokonságban is, jelentős szerepük volt a Zrínyi feleségeknek meg a Zrínyi lányoknak is. Zrínyi Péternek például hét élő leánya volt: Ilona, Kata, Dorica, Orsolya, Borbála, Margit, Magdolna. Valamennyien jó partit csináltak. Közülük legtovábbra *Ilona vitte*: II. Rákóczi Ferenc anyjaként, Munkács várának hős védőjeként országos hírnévre tett szert.

A feleségek osztoztak a Zrínyi fivérek tragikus sorsában: a törékeny Löbl Mária Zsófia, gróf Zrínyi Miklós második neje, mély gyászba esett, amikor a vadkan halálra sebezte férjét, a költőt és hadvezért, a magyar nép nagy reménységét, Frangepán Katalinnak, Zrínyi Péter horvát bán hitvesének pedig át kellett élnie azokat a pillanatokat, amikor férjeurát lefejezték a bécsújhelyi vesztőhelyen, s megbékélnie a veszteséggel.

*

Nem tisztem az irodalomtörténeti méltatás, ezért kisegítőként hadd álljon itt néhány sor Bori Imrétől. „Az az irodalmiság – írja *A jugoszláviai magyar irodalom történetében* –, amelynek rajzát adtuk, s mely mind fogantatásában, mind ihletének természetében a lehető legszorosabban tapad egy aránylag keskeny kelet-nyugati irányba húzódó területhez Zalánkeméntől Lendváig, Zrínyi Miklós művében lobbant a legnagyobbat ... A régi magyar irodalom és politikai gondolkodás évszázados tapasztalatai összegeződtek ekkor, s ezek között szinte hiánytalanul adva voltak azok is, amelyeket eddigi szemlénk során már érintettünk...

Csáktornya ekkor kapta meg kivételes szerepét mind a magyar politikai, mind pedig a szellemi életben: otthona és ihlető forrása az irodalmi terveket melengető fiatalembernek, majd politikai irányának megszabásában játszott döntő szerepet sajátos fekvéséből következően: a török határ közelében, nagy kereskedelmi utak mentén, a tengerpart és Magyarország felé egyaránt kapukat tárón, a Habsburg-ha-

talom érdeklődésének körén belül, de elég távol, hogy a családi érdekű Zrínyi-politikánál messzebbre tekintve, országos érdekeket is szem előtt tarthasson...

Összegező műve a huszonöt éves korában írott Szigeti veszedelem című epósz, s minthogy egészen fiatalon, néhány pásztori költemény megírása után fogott hozzá, s még nem a kiművelt ember alkotta meg, akivé majd válik, lehetővé teszi, hogy a helyi irodalmi és családi hagyományokat is számbavegyük hőskölteményének mind eszmerendszerében, mind pedig nyelvi, verselésbeli, általában költői megoldásaiban. Gondolatiságának széleskörűségét, egyetemességét ugyanis egy aránylag kisebb sugarú, Csáktornya köré rajzolható szellemi kör sugározza..."

*

Van már húsz-egynéhány éve, hogy bekopogtattam a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka) kéziratárának és különgyűjteményeinek vezetőjéhez, dr. Dražen Budiša egyetemi tanárhoz, s két protezsálóra is hivatkozva, engedélyt kértem, hogy a bibliotéka féltve őrzött, páncélozott trezorjában megtekinthessem a Zrínyi-könyvtárat. A nyomaték kedvéért asztalára tettem személyazonossági és újságíró-igazolványomat, de még az útlevelemet is. Ezeket udvariasan elhárította, elegendőnek találta a két ismert személy jótállását. Még azt is közöltem vele, hogy nem vagyok Zrínyi-kutató, hanem csak egy kíváncsi jugoszláviai magyar zsmnaliszta, akit érdekel, milyen is volt egy XVII. századi művelt főúrnak, a kor vezető literátorának és mellőzött államférfiának könyvtára (Budiša már annak idején hangadó ellenzéki politikusként tevékenykedett, szigorúan ellenőrizték, később pedig egy horvát párt elnökeként fényes pályát futott be, de a választásokon elszenvedett veresége miatt visszavonult).

Nem volna persze nehéz olvasmányaim alapján elképzelni (legutóbb 1979-ben a budapesti *Új Tükör*-ben olvastam Kovács Sándor Iván tudósítását, *Zrínyi Miklós könyvtárában* címmel), milyen is lehetett egy háromszázötven éves könyvtár, de azért egészen más látni is azt, érzékelni a polcokon sorakozó könyvek színeit, sajátos illatát, netalán kézbe is venni egyiket-másikat.

A látvány tüneményes volt, a benyomás lenyűgöző, nyilván azért is, mert az érdeklődő tudta: ezeket a főliánsokat gyakran forgatta a poéta és prózaíró (szövegeinek forrásait kimutatták a kutatók). De mintha jelenlétét is érezni lehetett volna a levegőben, alighanem most is a magukra hagyott végekért aggódott, bár lehet, hogy ez csak a peremvidéken élő kisebbségi ember beteges képzelete volt, amelytől szabadulni nem tud: megüli hétköznapijait és ünnepeit.

Megkértem kísérőmet – ha már nekem tilos –, hogy emeljen le a polcról egy könyvet, amely számára a legkedvesebbek közé tartozik. Történelemtanár lévén azonnal Malvezzi Tacitus kommentárjaihoz nyúl, amely telis-tele van Zrínyi bejegyzéseivel. Ezekkel a beírásokkal kapcsolatban írta Kardos Tibor, hogy „feltisztult előttünk az út, amely Mátyás királyhoz vitte őt”, azaz ez volt az egyik „segédkönyv”, amelyet a *Mátyás királyról való elmélkedések* című munkájának megírásakor gyakran használt. Zrínyi nagy tisztelője volt az „igazságosnak”, egy ilyen formátumú államférfit szeretett volna látni az egyesített és önálló Magyarországon, s ezt Bethlen Gábor személyében vélte megtalálni. Mátyásban a nemzeti

uralkodó eszményképét írta le: „...Sok száz esztendeig kell fáradoznia a természetnek, meddig formálhat olyan embert, aki világ és országok megbotránkoztatásának gyógyítója legyen, s maga nemzetének megvilágosítója. Ilyen vala a mi jó Mátyás királyunk, aki mellé avagy igen kevés, avagy senki a keresztyén királyok közül, kik utánna voltak, ne álljon hasonlatosságért, mert bizony megocsúsdik érdeme Mátyás mellett.”

Zrínyi rendkívül figyelmes olvasó volt. „...Majdnem mindegyik könyvét ellátott oldaljegyzetekkel – írta már Kanyaró Ferenc is, a méltatlanul mellőzött XIX. századi Zrínyi-kutató –, s meglepő mily bölcsészeti szellem vonul keresztül mind a jegyzeteken, amelyekben politikai, történelmi, filozófiai, hadászati reflexiókön kívül, itt-ott költői lángeszének is adja tanújelét.”

A nagy témák mellett a köznapiak is érdeklik, így nagyon sok bejegyzése van egy kertművelési könyvben (Vincenzo Tanara L'economia del cittadino in villa, Bologna, 1651), mégpedig horvát–magyar kétnyelvűséggel. „Egy tagban vagyón jó körtvik (körtvély, körte) – írja –, akiről kellene tavasszal hozatni ótani való részüket.” Más helyen közli, hogy „Pri Kollarichu koszmache hruške”, vagyis egy bizonyos Kollaricsnak „szőrös” körtéi vannak. Megjegyzi még, hogy egyik szőlőskertjében „nagy telelő körtvély”, a másikban „édes apró körtvély”, a harmadikban pedig „gozpodske hruške” (császárkörte?) terem. De említést tesz „kecskecsesű” szőlőről, „édes almáról”, „spanier meggyről”, továbbá fekete muskotályról, nagy szilváról, gesztenyéről.

Külön története van – meg hát különös és elszomorító is –, hogy a Zrínyi-könyvtár milyen körülmények között került Zágrábba (bár ott is jó helyen van). A magyar tudományosság már 1873 óta tudott a Zrínyi-könyvtár fennmaradásáról és hollétéről. Toldy Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára meg is indította tudományos feldolgozását. 1890-ben Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója értesült a könyvtár tulajdonosának haláláról meg arról is, hogy az örökösök a hagyatékot árverésre kívánják bocsátani. Azonnal megbízottat küldött a helyszínre, de ő elkésett: a gyűjtemény egy fürgé bécsi antikvárius kezébe került. Majláth Béla történész, a Magyar Nemzeti Múzeum *Széchenyi Könyvtárának* őre Bécsben felkereste a nagy szakértelemmel bíró régiségkereskedőt, de az az egyben hagyott könyvtárért borsos árat kért. Az intézmények és magángyűjtők drágállták a felkínált gyűjteményt, és nem akadt egy értő mecénás sem, aki a zsebébe nyúlt volna, vagy művelődéspolitikus, aki állami pénzt teremtett volna elő. A határozatlanságot, a garasoskodást kihasználva, a horvát kormány 12 000 forintért megvette, s a nagy értékű kollekciót átadta a zágrábi Egyetemi Könyvtárnak.

A magyar tudományosság hosszú évtizedek után újra „birtokba vette” a könyvnyelmuén elkótyavetyélt hagyatékot: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* címmel 1991-ben Klaniczay Tibor szerkesztésében megjelent egy korszakos könyv, amelyben Hauser Gábor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza és maga a szerkesztő összegezte a Zrínyi-kutatás eredményeit, s pontos képet adott a felbecsülhetetlen értékű könyvtár egykori és mostani állományáról. 731 részben meglevő, részben elveszett kötet könyvészeti leírását tették közzé, s ezzel megadták a további Zrínyi-kutatások kulcsát is.

A hála és az elismerés az öttagú munkaközösséget illeti meg: nélkülözhetetlen munkát adtak ki kezükből, s egyúttal pontot tettek a korábbi nemzedékek vétkes könnyelműségére is.

*

Nemegyszer álltam lebilincselve Madarász Viktor Zrínyi és Frangepán a bécs-újhelyi börtönben című festménye előtt a budapesti Nemzeti Galériában. Egy gazdag rézgyáros fia Párizsban 1864-ben festette meg ezt a történelmi tablót, és a francia főváros művészvilága és műbíráói azonnal felfigyeltek rá, aranyéremmel tüntették ki, ami nagy szó, mert a fény városát már akkor „vászonömeg” árasztotta el, módfelett nehéz volt az érvényesülés. A hazai elismerés azonban elmaradt, majd csak a két háború között és a második világháború után „fedezték fel” igazán, s a legnagyobbaknak kijáró magasságokba helyezték.

Nem mulasztottam el azt sem, hogy látogatásom előtt vagy után újra meg újra elolvassam Lyka Károly értékelését és leírását is. „A Zrínyi- és Frangepán-kép – írja – vasra verve, egy asztal mellett ülve mutatja a két halálra ítélt jó barátot. A kép bal sarkába csoportosította az ítélet végrehajtóit a két pappal, a kép jobb oldala felé helyezte a két elítéltet, szemben a nagy ablakkal, amelyen bőven árad be a világosság. Az elítéltek ezzel árnyékba kerültek, de ez az árnyék világos, átlátszó, arcuk jellemvonásait nem takarja el. Frangepán megadóan tekint kék szemével Zrínyire, akinek erőyes arca bátorítóan fordul barátja felé. Az ablak világos foltja s az alakok tompított színe itt ellentétbe van állítva, de az alakok testtartása és a padolat kockaköveinek merev vonalai is kontrasztot adnak. A művész itt méltóság-teljes apoteózist adta a nemzeti szabadságért vívott harc vértanúinak.”

A két horvát főurat, Frangepán Ferenc Kristóf grófot, a nagy hírű család utolsó sarját és Zrínyi Péter bánt, a költő és hadvezér öccsét Habsburg-ellenes összeesküvés vádjával 1671 áprilisában fejezték le Bécsújhelyen. Nem volt kegyelem: Madarász a két elítéltet a siralomházban ábrázolja, minden túlzott érzelmességgel, minden szónoki hév nélkül, tárgyilagos, de mégis emberi együttérzéssel. Lyka mondja is egy helyütt, hogy Madarász festménye „kevés beszédű, mint egy magyar közmondás”.

Alighanem Zrínyi Miklósnak, a költőnek példája bennük is fellobbantotta a szunyadó literális hajlamot. Már volt arról szó, hogy Zrínyi Péter lefordította horvátúra, Velencében pedig megjelentette bátyjának korszakos művét, a Szigeti veszedelmet. Frangepán Ferenc Kristóf szintén fordító és egyben költő is. A börtönben kezdte fordítani Molière *Georges Dandin* című színművét, feleségéhez pedig szerelmes verseket írt, a testi szeretkezés forró vágyával, szokatlan szókimondással. „...Talán nem is gondolt arra, hogy majd más is olvashatja azokat, s emiatt maradt meg az erotika füstölgő lávája minden sorában” – írja Herceg János *Leányvári leveleinek* egyikében.

Halálának 200. évfordulóján *Időt mulattató kertecske* címmel megjelentek szeledebb hangvételű versei, de ötven évvel később, az első világháború idején, napvilágot láttak erotikus költeményei is. A zágrábi Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia vezető emberei azonban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a

nemzeti hős nimbuszának árt az efféle szeméremsértő líra, s amilyen diszkréten csak lehetett, elkoboztatták ezt a költői hagyatékot. „...Frangepán Ferencet vérpadon tanulta meg látni a horvát köztudat. Hogy a hős is csak ember, sehol sem veszik szívesen tudomásul...” – állapítja meg Herceg János, nyilván hazai példákra is gondolva.

Még elképzelni sem tudom, hogy ezeknek ismeretében Madarász Viktor hogyan is festhette volna meg a két elítélt utolsó óráit? Megbirkózott-e volna azzal a felismeréssel, hogy legalább az egyik hős utolsó hónapjaiban és óráiban nem a hazájára gondolt elsősorban, hanem szeretett nőjére? Ha ilyesmire egyáltalán vállalkozik, képe jobb lett volna a mostaninál, vagy rosszabb? Nincs válasz ezekre a kérdésekre, ő alighanem nem is volt nyitott az erotikára, nyilvánosan semmi esetre sem...

*

Három évtizeddel a két híres Zrínyi, Miklós és Péter szerencsétlen, illetve erőszakos halála után a nevezetes család származásfájának két utolsó ága is letört: Zrínyi Ádám, a költő és hadvezér egyetlen fia 1691. augusztus 15-én, huszonnyolc éves korában elesett a véres szalánkeméni csatában, Zrínyi János, a horvát bán ugyancsak egyetlen fia pedig 1703. november 3-án, ötvenhárom éves korában, börtönben sýnylódva pusztult el, embertelen körülmények között. A Habsburgok fellélegezhetnek: velük kiveszett a dalmáciai Šubićokra visszavezethető, négyszáz éves múltra visszatekintő horvát–magyar família, amely különösen a XVI. és a XVII. században nagy szerepet vitt a katonai és a politikai életben, a magyar irodalom megteremtésében, a bécsi abszolutizmus elleni küzdelemben.

Zrínyi Ádám másfél éves volt, amikor a vadkan végzett apjával, Zrínyi János pedig huszonegy évesen vesztette el apját a vérpadon.

Mindkettőjük nevelését a bécsi udvar vette át, magához kívánta őket idomítani, mintegy igazolva ezúttal is, hogy „a birodalmi elemek idegenkedése, mint fenyegető felhő, ott borongott a Zrínyiek felett”. Zrínyi Ádámot egy ideig verte is hír, hogy osztrákká vált, elfelejtett magyarul, császári tisztként esett el. Takáts Sándor művelődéstörténész azonban a saját kezűleg, magyarul írt levelei alapján kimutatta, hogy ez az állítás közönséges koholmány: ő Zrínyiként élt és halt meg, s nem Löblként, anyja után, ahogy azt a fáma tartja.

A Zrínyi név egyébként a XVI. és a XVII. században úgy csengett, mint Hunyadié a XV.-ben. Érthető tehát, hogy a bécsi udvar maga mellé kívánta állítani, Zrínyi Ádámot, egy időben még azt is fontolgatta, hogy kinevezi az osztrák zászló alatt küzdő magyar csapatok főparancsnokává, de ettől elállt: a birodalmi érdekekre nézve túl veszélyes lépés lett volna még a magyar csapatok névleges függetlenítése is, de kockázatosnak tűnt az is, hogy a főparancsnoki tisztelet pont egy Zrínyire bízák. Ez a mostani középszerű ember, átlagos katona és politikus, de hát az ördög nem alszik. Hát nem éppen az ő apja volt az, aki sürgette az állandó és önálló magyar hadsereg megteremtését, miközben olyanokat is leírt, hogy „méreg és veszedelem fekszik a bécsi ígéretek alatt”.

A század legvéresebb csatájában, a szalánkeméniben. Zrínyi Ádám magyar zászlósúrként vett részt, saját, főleg horvátokból álló bandériuma élén, jöllehet a vicecolonellusi rang már születése pillanatától megillette őt.

A szelíd, dimbes-dombos szerémségi szőlőskertekben iszonyú öldöklés folyt: villogtak a kardok, csattogtak a csákányok, suhogtak a szekercék, süvítettek a harci bárdok. A szörnyű kavarodás kellős közepén, ahol már a pokol kapuja is megnyílt, keményen állta a sarat Zrínyi Ádám bandériuma, ő maga azonban reménytelen helyzetbe került: a török kilötte alóla a lovat, s minden oldalról rátámadt. Legkedvesebb kapitánya, Balogh Gáspár és két vitéz hadnagya, Tánczos János és Varga Pál sietett volna segítségére, de már késő volt. Egyik ádáz janicsár a jobbjaiban forgatott szablyájával mély nyaksebet ejtett rajta, baljával pedig, valahol a szíve táján, mellébe döfte jatagánját.

A bösz harci zajok, a vad csatakiáltások elnyelték Zrínyi Ádám halálhörgését.

Az ütközet után felkutatták holttestét, hazavitték, s a szentilonai családi sírboltban helyezték örök nyugalomra.

A csata kétszázadik évfordulója alkalmával, 1891-ben, az összecsapás színénélén gránit emlékművet emeltek a sok ezer elesettnek, köztük Zrínyi Ádámnak is, az utolsó Zrínyi-sarjnak.

Ez a hivatalos álláspont volt, jöllehet akkor még élt Zrínyi Péter bán fia, Zrínyi János. Ő azonban, ítélet nélkül, életfogytiglani rabságban szenvedett, s így a bécsi felfogás szerint nem is létezett. Azzal a koholt váddal vetették tömlöcbe – „hitvány gyanú” alapján, ahogy Takáts Sándor fogalmaz –, hogy a törökökkel és a kurucokkal paktált a Habsburgok ellen. Húsz évig sínylődött emberhez méltatlan körülmények között, s végül a grazi „börtön penészában veszté eszét és életét 1704-ben”.

Az utolsóinak mondott Zrínyi Ádám eleste után a magyar kamara a Zrínyi-családot kihaltnak nyilvánította, s vagyonát a kincstár részére lefoglalta. „Szegény bodogult férjem még el sincs temetve, a kamarai tisztviselők máris erőszakkal foglalnak mindent” – írta egyik levelében Zrínyi Ádám özvegye. A kesergés persze nem segített: a kincstár rátette kezét a hatalmas kiterjedésű Zrínyi-birtokok maradványaira.

Az Adriától a Muraközig terjedő „birodalom” ezzel végképp megszűnt, mint ahogy a család is, bécsi segédlettel, kiveszett, nem egészen méltó körülmények között.

Oda lett a vagyon, de a régi dicsőség még fénylik Ozalytól Szalánkeménig, él a történelemlönyvek és az irodalomtörténeti kötetek lapjain, népünk emlékezetében.

(2005)

IRODALOM

A Bibliotheka Zriniana története és állománya, szerk.: Klaniczay Tibor, Bp., 1991;
Acsády Ignác: *A magyar jobbágság története*, Bp., 1944;
Adriai tengernek Syrenaia, kiad. és utószó: Kovács Sándor Iván, Bp., 1980 (hasonmás);
Bene Sándor–Borián Gergely: *Zrínyi és a vadkan*, Bp., 1988;

Bethlen Miklós gróf önélet írása, bevezette és sajtó alá rendezte: Tolnai Gábor, Bp., 1955;
 Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, 1998;
 Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*, Bp., 1987;
 Dervarics Kálmán: *Gróf Zrínyi Miklós, a költő halála 1664-ben*. Történelmi cáfolat. Szombathely, 1881;
Enciklopedija Jugoslavije, I–VI., Zágráb, 1980–1990;
Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664, Bp., 1985;
 Herceg János: *Összegyűjtött esszék, tanulmányok*. Összegyűjtötte és az utószót írta: Pasztyik László, I–III., Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 1999–2004;
 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet, I–V.*, Bp., 1935–1936;
 Kovács Sándor Iván: *Zrínyi Miklós könyvtárában*, Új Tükör, 1979;
 Kovács Sándor Iván: *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979;
 Lyka Károly: *Nemzeti romantika*, Bp., 1982;
Magyarország történeti kronológiája, I–IV., főszerkesztő: Benda Kálmán, Bp., 1982–83;
Moje drago srce, bevezető: Budiša, Dražen, Zágráb, 1988 (Zrínyi Péter levele feleségéhez); Novaković, Đuro: Mađarska i hrvatska „Zrinijada”, Zágráb, 1967;
 Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós (a költő) 1620–1664.*, I–V., Bp., 1896–1902;
 Takáts Sándor: *Bajvívó magyarok*, Bp., 1979;
 Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok*, Bp., 1982;
 Újvári Zsuzsa: „Nagy két császár birodalmi között”, Bp., 1984;
 Várkonyi Ágnes, R.: *Katonamozgalmak, parasztlázadások Horvátországban*. In: Magyarország története, 1526–1686, főszerk.: Pach Zsigmond Pál, Bp., 1985;
 Zagorec-Csuka Judit: *A Zrínyiek nyomában*, Pilisvörösvár, 2003;
 Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*, kiad.: Kovács Sándor Iván–Bíró Péter. Bp., 1988;
 Zsámbéki László: *Magyar művelődéstörténeti kislexikon*, Bp., 1986.

MAGYAROK ÉS SZERBEK

OLTHATATLAN MÁGLYA A BALKÁN-FÉLSZIGETEN

A török a XIV. század második felében jelent meg Európában, a Balkán-félsziget legdélibb csücskében, az erősen hanyatló Bizánci Császárság területén, alig néhány évtizeddel a sorsdöntő rigómezei csata előtt.

Az eseményt az 1486-ban megjelent Thuróczy-krónika így írta le: „...Görögország súlyos belviszályok között hánykolódott. Két ura volt ugyanis a görögnek; nem azonos szülöktől származtak, mégis mindketten azt állították, hogy a császárság rokonságából valók, és megilleti őket az uralom joga. A görögök pedig egyformán szerették és követték őket: tetszésük szerint ki ezt, ki amazt, s így a bizonytalan címért polgárháborúban csatározva küzdöttek. És amikor az egyikük úgy látta, hogy pártja alulmarad, a bosszú vágyától vezérelve ügyének megsegítésére pénzzel és ígéretekkkel Ázsiából Görögországba hívta I. Amurát (I. Murád szultán – K. Z. megjegyzése) török császárt, a törököknek a császárság kezdete óta a harmadik uralkodóját (az oszmán dinasztia leghatalmasabb fejét). Nem is került nagy fáradságába, hogy rávegye a török császárt arra, amire már azelőtt is vágyva vágyott, és amin minden erejével fáradozott. A görög tehát hajókon átszállította őt és csapatait a Helléspontoszon Trákiába, azzal a feltétellel, hogy a háború befejezése után ismét visszaszállítja. Így vonult be a török nép Ázsiából Európába. A görögöknek ez a fonák tette olthatatlan máglyát lobbantott lángra Európa területén, azóta is állandóan lobog, és a mi földünkön is kisarjasztotta nyomorúságunk bőségesen tenyésző dudvái.”

A leírt esemény 1379-ben történt, amikor V. Ionnaes (János) bizánci császár I. Murád szultán segítségével szerezte vissza trónját a pártütő Andronikosztól. A török jelenlét azonban valamennyivel korábbi keletű, ők már 1357-ben megvetették lábukat a kontinensen, amikor a Helléspontosz, vagyis a Dardanellák keleti bejáratánál bevették Gallipoli nevű kikötővárost, azaz a Szép Várost.

A krónikaírónak eme apró pontatlanságát – az időben egymástól valamennyivel távolabbi események egybemosását – a történészek már régen tisztázták. A „török nép Ázsiából Európába” ennek folytán előbb özönlött be, de még így is vilámgyorsan, ékszerűen tört előre a Balkán-félszigeten, hatalma szinte napról napra gyarapodott, csakhogy a rigómezei sík eléréséhez nem tíz év kellett, mint ahogy azt a Thuróczy-krónika alapján le lehetett szűrni, hanem harminckettő.

Az a kép viszont, amit Thuróczy Bizánc belső állapotáról, politikai helyzetéről lefestett, hajszálpontos, s szinte képletszerűen alkalmazható a feudális anarchiába süllyedt korabeli balkáni államokra: Bulgáriára, Szerbiára, a havasalföldi román fejedelemségre, az önálló bosnyák államra, a középkori magyar állam keretébe tar-

tozó Horvátországra, de magára a Magyar Királyságra is, amely abban az időben, nagyhatalomként, meghatározó szerepet játszott ebben a térségben, Bizánccal és a Velencei Köztársasággal együtt. Az emlékezetes rigómezei csata előtt, Nagy Lajos halála után ugyanis az Orléans-i-, az Anjou- és a Luxemburgi-házból három trónkövetelő is jogot formált az utódlásra. A vetélkedés a két utóbbi dinasztia híveinek esetében véres leszámoláshoz is vezetett.

Ami oly jellemző volt Bizáncra és Magyarországra, hatványozottabban nyilvánult meg a Balkánon.

Dušan császár halálával (1355) a nagy középkori szerb állam részeire hullott: a tartományi uraságok csaknem teljesen független fejedelemségeire. A tartományurak közül kiemelkedett a három Balšić (Stratimir, Đurađ, Balša), Vuk Branković, Nikola Altonović és Lazar Hrebeljanović. Az utóbbi, Lázár fejedelem, aki megpróbálta újraegyesíteni a függetlenedett országrészeket, a délszláv népköltészetben császárként szerepel, amit a régebbi szerb történetírás kritikátlanul átvett, sok minden mással együtt, s így hozzájárult a kosovói mítosz megteremtéséhez, mintegy tudományos alapot adva neki.

Közvetlenül a török veszély előtt a délszlávok között is teljes volt a széthúzás, mindennapos jelenség a pártoskodás. Nem egy főúr lépett fel a szerb birodalom újraegyesítésének gondolatával, ami szabályszerűen párosult azzal az elképzeléssel, hogy az uralom joga egyedül őt illeti meg. A legképtelenebb érdekszövetségekben tömörültek, egymás ellen fordultak, úgyhogy teljes lett a zűrzavar, a fejtelenség, ami igen gyakran testvérháborúba torkollott.

A török ilyen állapotban találta a kis balkáni fejedelemségeket. A külső veszélyeztetettség tényét külön-külön még talán fel is ismerték, de korlátaik miatt képtelenek voltak együtt, szövetségesként fellépni ellene. A hatalomra törő, részérdekkel szolgálatában álló rendek, hűbéresek nem egy esetben a törökben látták a partnert, olykor a cinkost is. Úgy is mondhatnánk, hogy tragikusan nem vették észre, mi vár rájuk, hová vezet a szövetség a jövőbeli elnyomóval.

Hogy, hogy nem, a törökök nemcsak a zűrzavaros belső erőviszonyok másfajta elrendezésében mutatkoztak elfogadható szövetségesnek, hanem a külpolitikában is.

A független balkáni államok a hanyatló, már-már életképtelennek látszó Bizánctól váltak ki, illetve nyerték vissza korábbi államiságukat, de azért a nyugati római császárság erejétől, megerősödésétől még hosszú ideig tartaniuk kellett: ha ez bekövetkezik, a hatalom csápjait újra testükön érezhették volna. Erre azonban nem került sor, mert nyugati vetélytársai – főleg a gazdag olasz városállamok (Nápoly, Genova, Velence), meg hát a katolikus egyház, illetve a pápai állam – megakadályozták ebben. A török megjelenése is látszólag a balkáni államok malmára hajtotta a vizet: Bizánc védekezésre szorult.

Az elerőtlenedő Bizánc helyébe a XIV. század derekán a Magyar Királyság lépett, amely Nagy Lajos idején nagyhatalommá vált, birodalma a Balti-tengertől az Adriáig terjedt. Terjeszkedésének egyik iránya a Balkán-félsziget volt, meg hát az Adria is. Ennek egyik láncszeme a Morava és Drina közti Macsóí bántság létrehozása, a bosnyák–magyar szövetség megteremtése, az adriai városok, Zára (Zadar), Sebenico (Šibenik), Spalato (Split) bekebelezése, a raguzai (dubrovniki) köztársaság behódoltatása volt. Ennek az északról jövő veszélynek is erőteljes ideológiai

színezete volt: Nagy Lajos mint a katolicizmus védelmezője lépett fel az eretnek-
kek, a szakadárak, azaz a keleti egyház ellen. 1356. június 4-én keltezett levelében
így tájékoztatta VI. Ince pápát a tervezett szerbiai hadjáratáról: „...az egyház és a
hit védelmére Szerbországot, mely elődeimet és engem joggal illet meg, s melyet
most a szentegyház ellenségei, a lázadó szizmatikusok tartanak elfoglalva, köteles-
ségszerűen az igaz hitre akarom visszavezetni, s a régi viszonyt köztem és Szerbia
között visszaállítani.”

A letűnt Bizánc után tehát Magyarország lett az „ügyeletes” nagyhatalom a
Balkán-térségben, minden itteni és közeli államszervezet – a havasalföldi fejedele-
lemség, a három, majd két részre szakadt Bulgária, az ugyancsak több részre hul-
lott szerb birodalom, a bosnyák királyság – hivatalosan is elismerte függő viszo-
nyát a középkori magyar állammal szemben.

A töröknek, aki szintén az igaz hit nevében lépett fel, amint az később kiderült,
a nevető harmadik szerepe jutott.

Ezek után leszögezhetjük, hogy a balkáni államok esetleges szilárd katonai szövetsége mellett csak Nagy Lajos birodalma volt az a reális fegyveres és politikai erő, amely akár egymaga, akár a balkáni államok koalíciójának élén szembe tudott volna szállni a félhold terjeszkedő impériumával. A törökök azonban, az akkori napi politika szemszögéből ítélve, túl messze voltak, nem fenyegették közvetlenül a magyar állam érdekeit. Nagy Lajos király, Szakály Ferenc történész szavai szerint, „a szultánban nem mást, mint újabb balkáni osztozkodó partnert látott”, aki jelenlétével még jobban összebogozta az egyébként is gubancos balkáni uralmi viszonyokat. Azt, hogy a török képében a magyar középkori állam sírásója jelent meg, nem vette észre, de talán nem is számolhatott vele.

Annak sem volt reális alapja, hogy egy balkáni szövetség élére álljon. „Elképzelhetetlen lett volna – írja Kristó Gyula *Az Anjou-kor háborúi* című könyvében (1988) –, hogy Lajos egyenrangú félként szövetkezett volna Bosznia, Szerbia, Bulgária vagy Havasalföld uralkodójával. Irányukban csak a hűbéresi viszonyt látta számára egyedül elfogadhatónak. A balkáni államok pedig éppen ezt nem akarták. Sőt, a magyar befolyás elhárítása érdekében még arra is készek voltak, hogy a törökkel szövetkezzenek.”

Más szavakkal: a balkáni államok szemszögéből nézve a katolikus Magyarország éppúgy veszélyeztette függetlenségüket, önálló állami és egyházi (pravoszláv) létüket, mint az ugyancsak igazhitű mohamedán Törökország. Így aztán vállalniuk kellett a legnehezebbet, a kétfrontos harcot, mivel sem náluk, sem a szemben álló félnél nem vált ki olyan erős egyéniség, aki, túllépve az adott társadalmi viszonyok korlátain, elfogadható megoldást tudott volna adni.

Nagy Lajos korában történt meg egyébként az első magyar–török összeütközés is. A részleteket homály fedi, a csata színhelye sem ismert, de a Nagy Lajos által Mariazellbe (Ausztria), feleségének tartózkodási helyére, az ismert búcsúhelyre küldött ajándékai után ítélve a diadal a magyarokat illette.

Ez az általános helyzetkép a magyar–szerb kapcsolatok terén a gyakorlatban úgy festett, hogy nem sokkal a rigómezei ütközet előtt Lázár kenéz, miután némi lélegzethez jutott a török oldalon, igyekezett lerázni a magyar fennhatóságot. Ez a kísérlet 1387 és 1388 között történt, amikor Magyarországot, Nagy Lajos halála

után a feudális anarchia zűlesztette, s fegyveres harcok dúltak az utódlásért. Ebből a királygyilkossággal, a királyné megfojtásával, a nagyhatalmú bárók felnégyelésével, lefejezésével és egyéb véres eseményekkel terhes időszakból Zsigmond király került ki győztesen, az ellenpárt főemberei – Horváti János macsói bán, Horváti Pál zágrábi püspök, Palizsnai János vránai perjel és mások – először Bosznia-ba menekültek szövetségesükhöz, Tvrtko királyhoz, majd Szerbiában találtak menedéket Lázár kenéznél, aki szintén a Zsigmond elleni összeesküvés köréhez tartozott, s most oltalmat, támogatást nyújtott a felkelőknek. Része volt abban a döntésben is, hogy a magyar királyi trónra a nápolyi uralkodóház egyik tagját hívják meg. A rigómezei csata évében, 1389 elején, Zsigmond nagy haddal indult Lázár kenéz ellen, de az összecsapás elmaradt. Ifj. Garai Miklós macsói bán, Zsigmond király jobbkeze, a zendülés letörésében és az ország nyugalmanak helyreállításában, és egyúttal Lázár kenéz veje is volt, a vele folytatott megbeszélés során békés úton vetett véget az ellenségeskedésnek, miután a kenéz biztosította, hogy továbbra is a magyar király hűbéresének tekinti magát. A fordulat Zsigmond katonai fölényével magyarázható, de talán még nagyobb súllyal esett a latba, hogy a keletről érkező hírek szerint a török szultán nagy haddal készül Szerbia ellen.

Duşan császár egykori birodalmának másik örököse, Vuk Branković, aki a mai Macedónia s részben Kosovo területén uralkodott, mintha jobban felismerte volna, hogy honnan fenyegeti a nagyobb veszély, s ezért igyekezett minél jobb kapcsolatot teremteni Zsigmonddal. Thalóczy Lajos, aki Áldásy Antallal együtt közreadta a *Magyarország és Szerbia közti kapcsolatok középkori oklevéltárát*, a könyv előszavában, dubrovnikai forrásokra hivatkozva, azt állítja, hogy „Branković Vuk 1389-ben Zsigmond királynak ajánlatot tett a kosovói ütközet előtt, hogy kezére jutattja Rácországot. „Ez a sarkított megfogalmazás mintha megerősítené a szerb hősi énekek Vuk Branković-képét, mely szerint áruló volt, álnokul becsapta Lázár kenézt, mivelhogy nem jelent meg a rigómezei csatátéren. Vuk Branković neve a szerbek tudatában még ma is azonosul a hitszegő áruló fogalmával, ami részben a korábbi történelemtudomány bűne is, mert tényként fogadta el a hősköltemények állításait.

A személye köré font téveszme azonban nem felel meg a történelmi igazságnak. Vuk Branković reálpolitikus volt, független fejedelemként mindig jó viszonyban állt Lázár kenézzel (veje volt), s a rigómezei csatát is becsülettel végigküzdötte, sőt később is, jóllehet a szultán adófizető vazallusa lett, tovább folytatta a török elleni küzdelmet, s ezért I. Bajazid császár 1396-ban megfosztotta megmaradt hatalmától, s száműzte. Zsigmonddal egyébként a rigómezei csata után is fenntartotta a kapcsolatot, vele is ifj. Garai Miklós tárgyalt, aki mint tudjuk, szintén az akkor már megboldogult Lázár kenéz veje volt. Adatok híján csak találgatni lehet az egyezkedés tárgyát illetően, bár lehet, hogy Vuk Branković továbbra is Zsigmond-ban látta a törökellenes küzdelmek fő támaszát.

Amióta a török megvetette a lábát Európában, azaz az első település, a Gallipoli elfoglalása és a rigómezei csata közti három évtizedben a közös ellenállás megszervezése, a keresztény koalíció egybehozása állandóan napirenden volt valamilyen formában, de a legkülönbözőbb okok miatt, főleg a leküzdhetetlen önös érdekek és a török veszély majdhogynem teljes lebecsülése miatt szinte mindig zátonyra futott.

Az első jelentősebb kísérlet egy nagyhatalmi szövetség létrehozására irányult Bizánc és Magyarország között. 1365–66 telén V. Ionnaes bizánci császár hajóra szállt Konstantinápolyban, s a Fekete-tengeren át a Duna menti Vidinbe, illetve Bodonyba érkezett, ahol már várta az erdélyi vajda, és Budára kísérte. A krónikások feljegyezték, hogy ez volt az első eset, amikor egy bizánci császár nem a hadak élén vonult ki a fővárosból, hanem „csak” diplomáciai szándékkal, azaz hogy Nagy Lajos segítségét kérje a török ellen.

A két uralkodó találkozója teljes kudarccal végződött. A hivatalos érintkezések szigorú rendjének hínárjába keveredtek, saját nagyságuktól eltelve képtelenek voltak szót érteni egymással. „Lajos király – írja Kristó Gyula – elébe ment a bizánci uralkodónak, főemberei társaságában, nagy fényűzéssel, ugyanakkor a császárnak kijáró tisztelettel, fedetlen fővel, lóról leszállva köszöntötte. A rangjára sokat adó, bár Lajosnál jóval kisebb tényleges hatalommal rendelkező Ionnaes nem tisztelte meg meghajlásával a magyar királyt, nem vette le fejedőjét, lovon ülve maradt, dölyfösen viselkedett.”

A megsértett Lajos erre a tárgyalások során közölte vele, hogy csak akkor nyújt segítséget, ha Bizánc visszatér a katolikus rítusra, maga a császár pedig újra megkeresztelkedik. Olyan feltétel volt ez, amely teljesen lehetetlenné tette az érdemi tárgyalásokat.

A protokoll és az etikett győzelme volt ez a józan ész felett, meg hát az önteltség diadala is.

Lajos még abban az évben elutasította a törökkel egyébként gyakran paktáló Velencei Köztársaság segélykérését is, úgyhogy 1366-ban csírájában megszakadt egy hatékonynak mutakozó törökellenes koalíció megteremtése Magyarország, Bizánc és a Velencei Köztársaság között.

Az egyik legnagyobb elmulasztott alkalom volt ez a sok közül.

Röviddel később, 1372-ben Gergely pápa próbálta Lajost bevonni egy törökellenes szövetségbe. A magyar uralkodónak írt levelében így fogalmazott: „...a törökök Görög-, Oláh- és Rácország felett oly nagy győzelmeket arattak, hogy egész Rácország, Albánia, Achaja (Görögország neve saját ókori nyelvhasználatukban – K. Z. megjegyzése) és az athéni hercegség határáig mindent elfoglaltak”, majd felhívja Lajos királyt, szálljon szembe velük, és következő év október elsejére küldjön követeket a török elleni unió érdekében Thébába, egyúttal adjon minél előbb segítséget.

Ez a terv is kútba esett, többek között azért, mert a pápa sem volt hajlandó lemondani az egyházi adó egy részéről a török elleni hadjárat kiadásainak fedezésére.

A nagyhatalmak és a katolikus egyház tehetetlenséggel párosult érzéketlenségét és közönyét tapasztalva a hatalmában megerősödött Tvrtko bosnyák király vette kezébe a kezdeményezést: megpróbálta szövetségbe tömöríteni a kis balkáni államokat. Így kapcsolatba lépett a havasalföldi Radullal, a bolgár Stracimir Ivánnal (vidini cár Dél-Bulgáriában) és Sismannal (tirnovói cár Dél-Bulgáriában), Lázár kenézzel, Vuk Branković despotával, de ők sem tudtak felülemelkedni a saját szűk „állami” érdekeiken, hiszen egymástól legalább annyira tartottak, mint a töröktől.

Az oszmán források szerint Rigómezőn (Kosovo) a török hadsereg az egyesült keresztény hadakkal találta magát szemben. Ez azonban csak részben helytálló,

mert a bosnyák király által bizonytalan alapokra építetett „délszláv-pravoszláv” szövetség éppen a rigómezei csata előtt hullott szét, úgyhogy Lázár kenéz segítségére csak a másik szerb uralkodó, Vuk Branković sietett. Maga Tvrtko király sem jelent meg a csatatéren, bár jelentékeny, mintegy húszezer főnyi segédcsapatot küldött, Vlatko Vukovićnak, Dalmácia helytartójának parancsnoksága alatt.

Ugyancsak a török forrásokból származik az a híradás is, hogy a rigómezei csatában magyarok is részt vettek. Némely történész ennek alapján feltételezte, hogy ifj. Garai Miklós macsói bán lehetett az, aki néhány lovas bandériummal segítette apósát, Lázár kenézt. Erre azonban nincs bizonyíték, s nem is látszik valószínűnek, hogy Zsigmond egyik vezető híve katonai támogatást nyújthatott volna annak a szerb fejedelemnek, aki nyíltan támogatta a király ellenfeleit, s emiatt a rigómezei csata évében majdnem háborúba keveredett vele. A magyar részvételtől szóló értesüléseknek más forrásai voltak. Zsigmond király ellenfelei, mint tudjuk, legyőzésük után Boszniában, majd Szerbiában találtak menedéket, ott szervezkedtek tovább a két ország uralkodójának hathatós támogatásával. Nos, minden jel arra mutat, hogy Tvrtko bosnyák király a rigómezei sikra irányított segédcsapatainak egy részét éppen a „magyar lázadók” hívei képezték, akik valójában zömmel a horvát jobbagyság soraiból verbuválódtak. Az olasz okiratok szerint egyik zendülő, Palizsnai János vránai perjel, egy ideig horvát bán, személyesen is részt vett a csatában. Ez a körülmény viszont dr. Stjepan Antoljak horvát történésznek adott alkalmat, hogy a horvát részvétel adatai után kutasson. A rigómezei csata részletei annyira homályba vesznek, hogy még a legjelentéktelenebb tények is fontosnak látszanak. A legújabb kutatások azt mutatják, hogy csak feltételesen beszélhetünk „délszláv-pravoszláv” szövetségről. Tvrtko szélesebb alapokra épülő népi és keresztény összefogást hirdetett. Még a rigómezei „csonka koalíció” is ennek a törekvésnek a tükörképe. Egyrészt a bosnyák bogumilok, a katolikus dalmaták, horvátok, a „magyar lázadók” jelenléte, másrészt pedig az albán népesség számottevő részvétele jelzi ezt. Persze mindez nem változtat azon a tényen, hogy a rigómezei csatában a szerbség viselte a legnagyobb terhet, a nemzet színe-java vesztett oda.

S ott szakadt meg önálló állami létük is, onnantól kezdődik a csaknem ötszáz éves török rabság.

Az a körülmény, hogy a széles látókörű, becsvágyó bosnyák uralkodónak sem sikerült tető alá hozni a veszélyeztetett balkáni országok törökellenes koalícióját – akárcsak korábban a nagyhatalmaknak és a katolikus egyháznak –, azt mutatja, hogy az okokat mélyebben, a fennálló társadalmi rendben, a feudalizmus belső ellentmondásaiban kell keresnünk. A Balkánon a hűbéri intézmények valamelyest más formákban jelentkeztek, de alapvető gyengeségei itt is kiütköztek: a korábbi, az uralkodó, a lovagi király köré szerveződő központi hatalom itt is mindenütt szétesett, a helyébe az új hatalmi gócok sokasága lépett, melyeknek ereje a földtulajdon jogából sarjadt. Ennek hordozója a főnemesi család feje, az egyházat képviselő főpap, később pedig az önállósuló város gazdag polgárainak testülete, amely aztán igyekezett kiépíteni egy maga alá rendelt, zárt, önellátó világot. A földesúr helyezkedett el a piramis csúcán, szolgálatában állt a jobbagy meg a kiváltságosak rétege, a katonáskodó, hivatalnokoskodó familiárisok hada. Ezekre tá-

maszkodtak a főurak, amikor versenyre keltek, fegyverrel a kézben küzdöttek egymással, vagy pedig csoportokba szerveződve léptek fel a korona ellen, mégpedig a hatalom újrafelosztásának reményében.

A hadszervezés, a hadviselés módja is nagyrészt ehhez a rendszerhez igazodott. A külső veszélyeztetettség, a háború idején egy-egy ország hadereje tulajdonképpen a nagybirtokosok magánhadseregeiből állt össze, úgyhogy nemegyszer megtörtént, hogy mire nagy nehezen megérkeztek a gyülekezőhelyre, a török már a nyakukon volt.

Igazságtalanok lennénk a törökkel, ha fényes hadi sikereiket csak ellenségeik gyengeségével magyaráznánk. A dolog fordítottan is igaz: a törökök belső rendje sokkal hatékonyabb volt, egy ideig kizárta a feudális anarchia lehetőségét: társadalmi felépítésük szinte teljes mértékben a hódítások, a zsákmányolások, a más népek leigázásának és megadóztatásának szolgálatában állt.

A török feudalizmus – amelyet még katonai vagy állami feudalizmusnak neveznek –, úgyszólván nem ismerte a földtulajdont, a magánbirtoklást. A föld az állam monopóliuma volt, kincstárilag kezelték, az államot pedig a szultán testesítette meg, s így kezében végtelen, despotikusnak mondható hatalom összpontosult.

Az élet és a halál ura volt.

Az érdemes alattvalók vagy a kiszolgált katonák az állami földből, a „közösből” kaptak kisebb-nagyobb darabot, ennek jövedelme volt a szolgálat díja. Nem tulajdonosok lettek tehát, hanem haszonélvezők, mivelhogy a földet sem eladni, sem örökölni nem lehetett.

Az újabb hódításokkal újabb területek kerültek kiosztásra. Amíg tartott a terjeszkedés, az expanzió, ez a zsákmányoló, harácsoló, lényegében élősködő rendszer kitűnően működött: az államgépezet olajozottan funkcionált, a birodalom lakossága nem ismerte az éhezést, a katonaság fegyelmezetten szolgált Allahot és a szultánt, épültek a fényes középületek, utak, fürdők, virágzott a kultúra.

Az udvar fényűzésének, mértéktelen költekezésének, az ország viszonylagos jólétének az volt a titka, hogy a kincstár gyorsabban telt, mint ürült. A bajok a hódítások megszűnésével kezdtek jelentkezni, ekkor derült ki, hogy a rendszer tulajdonképpen fejlődésképtelen, konzerválja a viszonyokat, nem nyit utat az új jelenségeknek, így például akadályozza a tőkefelhalmozást, az ipari fejlődést. Ekkor derült ki az is, hogy a bajokon az üdvöztető hatásának mondott iszlám sem segíthet, de erről jobb volt nem beszélni, mert fővesztéssel járt.

Az aranykorban a jól működő rendszer egyik alapkövének a jól megszervezett hadsereg számított. Két részből álló, de mégis egy egészet alkotó reguláris armádia volt. Az egyiket, a könnyű- és nehézlovasságot a szpáhik alkották. Ők a hódoltsági területek bizonyos adónemeit kapták, de az ő soraikból kerültek ki az állami földek jövődöbéli haszonélvezői is: minél jobban kitűntek a harcmezőn, annál jobban jártak. A katonák, az alacsonyabb beosztásúak tímárbirtokot, a közép-rangúak Zíámet-birtokot, a csúcson álló katonai tisztségviselők pedig Hász-birtokot kaptak. Ezeknek jövedelme, miután kielégítették a kincstárt, őket illette meg.

A hadsereg másik, elit része előbb zsoldosokból állt, akiket a meghódított népek soraiból verbuváltak, majd I. Murad szultán megalapította a janicsárezredeket (jeni-cseri, azaz új sereg néven). Eleinte kizárólag keresztény szülők gyermekei-

ből állottak, akiket vagy tized alakjában szedtek a keresztény lakosoktól, vagy a háborúk alkalmával rabolták el őket. Kis-ázsiai törököknél nevelték őket hithű moszlimokká, majd kaszárnyaiban fegyelmelték s feltétlen engedelmességre nevelték őket. Valójában ők alkották a szultán testőrségét, vezérlete alatt mentek a háborúkba is.

A vérben szedett adózás egészen sajátos jegy volt a török birodalomnak és fegyveres erőinek.

A korabeli lovagi Európa állig felvértezett vitézei sokáig mélységesen lenézték a török hadsereget, hadviselésének módját, mint ahogy a török veszélyt is lebecsülték csaknem mindenütt. Mire észbe kaptak, már késő volt: a szeldzsukok és az oszmánok utódai világbirodalmat hoztak létre.

A török a XIV. század második felében katonailag és politikailag leigázta a Balkán-félsziget nagy részét, az ottani államokat hűbéreseivé tette. A módszer mindig ugyanaz volt: a kiszemelt országba a szedett-vedett csőcselékből összeállt portyázók törtek be, s rablásaikkal, kegyetlenkedéseikkel pánikot keltettek, kimerítették erejét. Végül nagy, döntő jellegű csatákban kiheverhetetlen veszteségeket mértek egy-egy népre, államra.

Ez történt 1371-ben a mocsaras Marica folyó mentén, ahol két macedóniai szerb tartomány ura, Vukašin Mrnjavčević király (Prizren, Szkopje és Prilep tartozott alá) és édestestvére, Uglješa Mrnjavčević, Serrai város (az Égei-Macedónia része, ma Görögország) uralkodója próbált – sikertelenül – szembeszállni a török áradattal: egyesült seregük csaknem egy szálig megsemmisült, ők is életüket veszítették. A két törpeállam a törökök vazallusa lett. Vukašin örökébe fia, Márkó lépett, aki, hűbéres lévén, a török oldalán harcolt, s csatlósként is esett el, de ettől függetlenül a szerb népköltészetben Kraljević Marko (Márkó királyfi) néven központi helyet kapott, benne testesült meg az ideális hős, a szerb nép csaknem minden kíváncsú erénye és szégyenlősen kimondott hibája is.

De ez történt 1389-ben Rigómezőn is (Kosovo Polje), amely – mint már volt róla szó –, a szerbek Mohácsa volt, állami nagylétük temetője. A rendkívül véres csatater rendkívüli események színhelye is. Miloš Obilićot, Lázár kenéz udvarának tagját (állítólag veje volt) árulással vádolták, mire ő, ártatlanságát bizonyítva, I. Murad császár sátrába lopózkodott, s egy kedvező pillanatban felkoncolta. Kardélre hányták, a veszített csatában foglyul ejtett Lázár kenézt pedig I. Murad szultán teteme előtt lefejezték.

Shakespeare tollára kíváncsú királydráma zajlott le tehát Rigómezőn, az önfeláldozó hősiesség és a kíméletlen bosszú mintaképe, ami aztán egy hitrege, egy mítosz forrása is lett. Egy Shakespeare-formátumú író helyett maga a szerb nép kollektív génusza teremtette meg a rigómezei hősköltészet koszorúját, mint ahogyan képes volt kihordania magából a csodálatos lírai (női) dalok füzérét is.

Európa ezeket a hagyományokat először Johann Gottfried Herder népköltészeti gyűjteményéből ismerte meg a XVIII. században (*Stimmen der Völker in Liedern*, 1778–79). Ebben jelent meg, Goethe fordításában, az Azzán aga feleségéről szóló népballada is, a Hasanaginica.

A németek feltárása nyomán a magyar irodalom is újra felfedezte a szerb és a horvát népköltészetet, mivelhogy a XVI. és a XVII. századi fordításokra kevesen

figyeltek fel. Kazinczy és Toldy, Vitkovics Mihály és Székács József és még sok más fordító munkássága révén vált közkinccsé.

A népköltészet hagyományai mélyen beidegződtek a szerb nép tudatába, sztereotípjai ma is hatnak és táplálják a délszláv nemzeti romantikát, az olykor hamisan is csengő felsőbbrendűség érzetet. Már Vuk Stefanović Karadžić is figyelmeztetett arra, hogy – példának okáért – két Miloš Obilićről kell beszélni: a való hősről és a mitológiai hősösről, aki állatóstól származik, vagy állatos nevelte fel, esetünkben egy kanca, s innen a neve is: Kobilic Miloš, azaz Kancafia Miklós.

A szerb népi epika tele van ilyen mitikus alakokkal, természetfeletti tulajdonságokkal felruházott személyekkel, útonállókból és betyárokból (hajdukokból) előléptetett törökverő hősökkel, akikről az énekmondók daloltak, a balkáni népek egyetlen lőszórhúrral felszerelt, kecskebőrrel fedett népi vonós hangszerének, a guzlicának a kíséretében.

A szerb történetírás hosszú ideig érvelt a szerb epika „tényeivel”, így aztán a múltból igen sok történelem nélküli „történelmi személy” lépett elő. Amikor a történelemtudomány álláspontja némileg megváltozott, az iskolákban hallottaknak csak részben lett foganatjuk, a mítoszok tovább éltek, hatottak, olykor szélsőséges magatartásra buzdítottak, gyűlöletet szítottak.

Ugy is mondhatnánk, hogy a szerb nép történelmi tudatát napjainkban is kétsíkú befolyás éri: az írott történelemtudomány, amely szintén nem mentes a mítoszoktól, és a szóbeli közlés útján terjedő történelem, amelynek még ma is fontos, majdhogynem kizárólagos forrása a népi epika, a nemzeti romantika megkövült bástyája.

Két párhuzamos történelemszemléletről beszélhetünk, két azonos gyökerű és egymásra ható irányzatról.

Még magyar származású hősök is benépesítik ezt a színes világot, úgymint Kralj Lauš (Lajos király), Kralj Vladislav (Jaggeló Ulászló), Banović Sekula (Székely János), Sibirjanin Janko (Hunyadi János), Mihailo Svilojević (Szilágyi Mihály), Petar Dojčin (Dóczy Péter), Kralj Matijaš (Mátyás király). Róluk szól Dávid Andrásnak az újvidéki Forum kiadásában megjelent könyve (*Délszláv epikus énekek, magyar történelmi hősök*, 1978).

Törökország balkáni és ázsiai terjeszkedésével szinte egy időben vált európai nagyhatalommá és a világ egyik legnagyobb impériumává.

A meghódított, ténylegesen a török fennhatóság alá tartozó balkáni államok azonban csak jóval később, több évtized múltán váltak formálisan is a török birodalom részévé: megszűnt független állami létük, szabályszerűen beolvasztották őket a birodalom közigazgatási rendjébe, a katonai feudalizmus rendszerébe.

Megalakították az oszmán állam megyei szintű közigazgatási egységeit, a szandzsákokat, amelyeknek élén egy lófarkos szandzsákbég állt. Ezeket országnyi nagyságú tartományokba tömörítették, az elájetekbe, amelyekből az egész birodalom területén több mint húsz volt. Ezeknek élén kétfarfarkos beglerbégek álltak, azaz a bégek bégjei. Ők olykor magas hivatali címeket is kaptak: vezírekké vagy pasákká váltak a szultán kegyéből, méltóságuk jele három lófark volt (a fővezír négy lófarkra volt jogosult, a szultán hétére).

Bulgária 1393-ban, Bizánc 1453-ban – ekkor vették be Konstantinápolyt s szűnt meg a császárság –, Szerbia 1459-ben, Bosznia 1463-ban lett közigazgatási-lag is (szandzsákokra és elájetekre osztva) a török birodalom része.

Az, ami a XIV. század utolsó harmadában helyi jellegű ügynek, majdhogynem ártatlan tüzesetnek, „kamaszkori csínynek” tűnt, az az elkövetkező időszakban már „olthatatlan máglya” lett. Azt, amit kisebb és nagyobb hatalmak, az ilyen vagy olyan egyházak nem tettek meg a maga idejében, azt később még nehezebben lehetett elérni. Jött, jött a török, egyre nagyobb számban és folytonosan zúdult Dél-kelet- és Közép-Európa térségeibe. „Pogány török a Moraván, Érkezik új haddal” – énekelte Arany János is.

A török portyázók már 1391-ben megjelentek az Al-Dunán, be-betörték a Temesközbe, a Szörényi bánságba, valamennyivel nyugatabbra pedig Szerémségbe is, a középkori magyar állam egyik leggazdagabb vidékére, amely főleg boráról volt messze földön híres.

De ez már egy folytatásos történet újabb fejezete...

(1989)

RÁKÓCZI ÉS A SZERBEK

A bécsi fogságból megszökött, majd fej- és jószágvesztésre ítélt II. Rákóczi Ferenc – odaadó társának, Bercsényi Miklósnak helyzetfeltáró jelentéseire s az országból sűrűn érkező és egyre kétségbeesettebb hangú hívásokra hallgatva – 1703. május 6-án a lengyelországi Brezán várából kiáltvánnyal fordult „a törvénytelen és szenvedhetetlen iga” alatt sínylődő néphez, és harcra szólította fel az ország minden „nemes és nemtelen” lakóját.

Betelt a pohár, végképp lépni kellett a Habsburg-uralom ellen, amelynek hadvezérei kiűzték ugyan a törököt az országból, de Magyarországot visszafoglalt és megszállt területként kezelték, s népét ugyanúgy nyomorgatták, fosztogatták, legálták, mintha ellenség lenne: a szultánnal paktáló rebelliseknek tekintették.

A huszonhét éves II. Rákóczi Ferencnek, egy „méltóságos familia” leszármazottjának vére egyszerűen nem válhatott vízzé: apja, I. Rákóczi Ferenc részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben, a felkelés fővezére lett; anyja, Zrínyi Ilona a munkácsi vár védelmében tűnt ki; mostohaapja, Thököly Imre, a törökkel paktálva, fegyveres felkelést indított 1678-ban I. Lipót ellen; apai nagyapja, II. Rákóczi György fejedelemként féltékenyen őrizte Erdély függetlenségét; anyai nagyapja, Zrínyi Péter bécsi vérpádon fejezte be életét; nagyanyja Báthori Zsófia, dédanyja Lorántffy Zsuzsanna volt.

Micsoda leszármazási rend, micsoda felmenő ági rokonság! Milyen színpompás galériája a magyar történelemnek!!! Ebből szinte természetesen következett, hogy az adott pillanatban ő is vállalta a történelmi küldetést: magától értetődően, veleszületett módon állt a népi felkelés élére. „Megkezdtém hazám felszabadításának művét, a saját magam és a nyomorult nép szenvedéseitől indítva” – írta le később emlékiratában.

Rákóczi 1703. június derekán érkezett a lengyel–magyar határra, ahol Esze Tamás, a népi kurucok vezére, a későbbi brigadéros várta talpasaival, rongyosaival, szegénylegényeivel – a szökött jobbágyokkal. Június 16-án lépett magyar földre, elfoglalta Munkács városát (a várat körülzártá), ami országos jeladás volt a szabadságharc megkezdésére. Ezrek, tízezrek álltak a „Pro libertate” feliratú zászlói alá, köztük nemesek és császári tisztek is szép számban voltak.

Bécset megdöbbsentette a népfelkelés támogatottsága, gyors sikere, amelyhez persze hozzájárult az is, hogy a császári hadak zömét lekötötte a spanyol trón öröklése miatt kirobbant francia–osztrák háború.

Rákóczi külpolitikai téren számított a francia rokonszenvre, az anyagi támogatásra, ami eleinte meg is történt: XIV. Lajos, a tündéri palotáiról, pompás díszkertjeiről is ismert Napkirály állta szavát.

Belpolitikai téren viszont, a nagy népi támogatás elnyerése mellett, az volt a legnagyobb gond, hogy maga mellé állítsa a szerb tömeget, amelyek akkor már – Arsenije Crnojević rigómezei sokadalmának 1691. évi letelepedése után – igen jelentős módon megváltoztatták és meghatározták Magyarország etnikai képét.

Betelepülésük, kisebb-nagyobb csoportokban, folyamatos volt az 1389. évi rigómezei (kosovói) csata után, a szerb középkori állam bukása és a török megszállás óta. Szerb előkelők érkeztek (Brankovićok, Jakšićok, Bakićok), és beépültek a rendi Magyarország rendszerébe, a királytól kapott birtokaikra nemegyszer szerb telepéseket hozattak (Becsére, Nagybecskerekre, Mitrovicára, Kupinovóra). Népkes kereskedőréteg szívárgott fel, s kézbe vette a magyarországi marha- és gabonakereskedelmet (cincárok, azaz arumunok vagy kucovlahok, macedónok, görögök). 1526, vagyis Mohács után már nem is az egyik államból a másikba vándoroltak, hanem a török birodalom területén változtattak lakhelyet. Északon eljutottak egészen Komáromig és Esztergomig, Keleten Nagyváradig és a Maros mentéig, Nyugaton pedig Sopronig. Vegyes balkáni népesség volt – a szerbek mellett bosnyákok, dalmátok, bunyevácok, azaz horvátok is –, de a köznyelv a rác gyűjtőnév alatt tartotta őket számon, a Rákóczi-korszak kezdete óta pedig általában vadrácként emlegették őket, mivelhogy balkáni harcmódorukkal váltak hírhedtté. „Jönnek a vadrákok, meneküljön, ki merre lát” – így rémülöztek hírük hallatán a magyar falvakban, mezővárosokban. Csaknem minden dokumentum is rác néven emlegeti őket (a Rasa, Rascia, Raška városnévből származik), de mi eltekintünk ettől a korhű elnevezéstől, mivel idővel gúnynévvé alakult át, sovíniszta érzületeket ébresztett és tükrözött, pedig az eredetileg tervezett cím, a Rákóczi és a rákok még betűrímes is lett volna. Helyet kell adnunk a belátásnak, tisztelnünk kell mások érzékenységét, elsősorban elvből, de azért is, hátha viszonzásra találunk...

A jövevények legnagyobb hulláma 1691-ben érkezett az országba, miután az osztrákok, a hozzájuk csatlakozott szerbekkel együtt súlyos vereséget szenvedtek Dél-Szerbiában. Ekkor, a törökök bosszújától tartva, 40 000 szerb család (mintegy 150 000–200 000 lélek), Arsenije Crnojević ipeki (Peć) pátriárka vezetésével (a szerb történetírás „velika bežanija” [nagy szaladás] néven tartja számon a menekülést), átkelt a Dunán, s ideiglenesen letelepedett Magyarországon, miután I. Lipót befogadta őket és kiváltságokat is biztosított számukra, az olcsó haderő reményében.

Maga a pátriárka Budán, majd Szentendrén telepedett le, amely szintiszta szerb telep volt, a közeli Ráckevével együtt. A szerb főpap, akárcsak népe, sokáig ideiglenesnek tartotta lakhelyét, erősen élt benne a remény, mint a többi letelepülőben is, hogy egykori hazájuk „őfelsége diadalmas fegyverei által rövidnap visszafoglaltatnak”, s ekkor visszatérhetnek ősi szálláshelyeikre.

A történelem szekerének rúdja azonban a várttal ellentétes irányba fordult – a jövevények véglegesen itt maradtak, a magyar–szerb viszony pedig rosszra fordult, s így konzerválódott évszázadokon át, s a feszültségektől a nyílt ellenségeskedésig terjedt.

Tekintettel arra, hogy a hegyi pásztorkodáshoz szokott szerb népesség nehezen illeszkedett be a földművelő és kézműves közösségekbe, szinte mindennaposak voltak az összetűzések a helyi, nyelvben és vallásban is eltérő lakossággal, a megyei hatóságokkal úgyszintén, amelyek a rendi törvényeket rájuk is alkalmazni kívánták, meg a földesurakkal, akik tőlük is megkövetelték a jobbágyi szolgáltatásokat. Ehhez még hozzátartozott az adófizetés kényszere meg a katonaság ellátása és elszállásolása. Ők azonban kivonták magukat e kötelezettségek alól, mondván, hogy kiváltságaiknál fogva ezek rájuk nem vonatkoznak. Az ellenkezés nemegyszer fegyveres összeütközésbe is torkollt.

A szerbek elégedetlensége nöttön-nőtt, mivelhogy Bécs messze volt, a megye és a földesúr pedig csak egy lépésnyire.

A feszültségek enyhítése helyett a bécsi udvar inkább a maga érdekeit tartotta szem előtt. Így 1694-ben I. Lipót a Duna–Tisza közére, a kipusztult Bácskában vont össze a szerbek egy részét, s a varasdi és a horvát–szlavón határőrvidék után megalakította a marosi és a tiszai grancsárezredek meg a dunai végvidéket is (titeli csajkások). Külön testként kezelte a már korábban letelepedett, a magyarországi rendbe úgy-ahogy beépült szerbeket és a frissen érkezett jövevényeket, akik egyébként is nehezen igazodtak el az osztrák–magyar ellentétek világában, a hatalom kettősségében. Kísérletet tett arra is, hogy a szerbek egyesítésének ügyével a maga malmára hajtsa a vizet: a vajdai jogkörrel is felruházott pátriárka mellé alvajdának (katonai parancsnoknak) saját, világi emberét nevezte ki, egy császári ezredet, Jovan Monasterliját, akinek ősei már a XV. században Macedóniából áttelepültek Észak-Magyarországra, Komáromba. Ő 1691 derekán a szerb menekültek soraiból verbuvált „rác milícia” élén (6400 gyalogos, 3600 lovas) részt vett Bádeni Lajos osztrák generális zászlaja alatt a győzelmes szalánkeméni csatában (itt esett el saját ezredének élén az utolsó Zrínyi: Zrínyi Ádám).

A császári udvar hagyományos ravaszsággal újra alkalmazta a már korábban is bevált bécsi praktikákat: azzal is éket kívánt verni a szerbek közé, hogy a megadott kiváltságokat csak az új jövevényekre alkalmazta, növelve ezzel az ellentétet a régi, már műveltebb, és az új, nagyrészt primitív bevándorlók között, akik haszonélvezői lettek annak az adottságnak, hogy a császárnak katonákra volt szüksége.

Egy más vonalon, a katolikus egyház hathatós támogatásával, nagy propagandát folytattak – úgy is mondhatnánk: *térítő munkát* fejtettek ki – annak érdekében, hogy a katolikus és a pravoszláv egyház között unió jöjjön létre. Az ilyen jellegű kísérletnek Erdélyben és Kárpátalján sikere volt: megalakult a rutén és a román görög katolikus egyház, viszont Dél-Magyarországon csak részleges eredmények születtek, mert a szerbek ellenállása nagyobb volt, a Rákóczi-szabadságharc előestéjén pedig Bécs már óvakodott attól, hogy katolizáló kísérletekkel, unionista mozgalmakkal kedvét rontsa a szerbeknek, Rákóczi karjaiba sodorja őket. Így a schismaticus ortodoxia megmaradt a népet összekötő alapszövetnek. A kísérlet tehát nem sikerült, de a tüske megmaradt, emléke ma is élénken él...

Az osztrák uralom, saját elővigyázatlansága folytán a XVII. és a XVIII. század fordulóján egyszeriben két sebzett, nemzeti önérzetében megsértett féllel találta magát szemben: egy újjal, a szerbbel, aki már átkozta a német álnokságot, de a magyarokkal és a törökökkel sem volt kibékülve, meg egy hagyományossal, a ma-

gyarral, aki már Zrínyi Miklós óta tudta, hogy „merény és veszedelem fekszik a bécsi ígéretek alatt...”

A magyarok nem voltak irigylésre méltó helyzetben: idegenekként éltek saját hazájukban, a török helyett az osztrákok ültek a nyakukra. Még az őket nyomorgató zsoldosok eltartására is kényszerítették őket. Leginkább azt sérelmezték, hogy a bécsi udvar kénye-kedve szerint területeket szakított le az ország testéről. Ezeket részben a saját uralma alá hajtotta, a háborús győzelmek jogán, másrészt pedig, uralmának fenntartása mellett, kiadta „albérletbe” azzal, hogy megalakította a dunai, tiszai és temesi határőrvidéket.

Ez nem kevesebbet jelentett, mint az állam szétdarabolását, a szuverenitás megcsönkítését. Persze ezt így is fel lehet fogni: ha az országot más szabadjára, akkor az a számlát is benyújtja; ha tehetetlen vagy, viseld a következményeket!

A határőrvidékek, a hadicélok örve alatt, sokáig idegen testként élkelődtek a déli megyékbe, amelyek egyébként is nehezen szabadultak a katonai közigazgatás alól. A kalocsai érsek csak nagy nehezen tudta érvényesíteni jogait a felszabadult Bácskában. Temesközben, amely valamivel tovább volt a török alatt, majd csak 1779-ben került sor Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegye visszaállítására. Még nehezebben ment a határőrség polgárosítása: csak a kiegyezés után ismer-te el Bécs, hogy ezek a területek is Magyarországhoz tartoznak, és kebeleztek be őket 1872 után.

Az újonnan felszabadított területekre egy időben tilos volt a magyarok betelepülése. Ez általános politika volt a Rákóczi-szabadságharc előtt is, után is. „Azon a megmászhatatlan nézetben vagyok – írta Savoyai Jenő a haditanácsnak –, hogy sem a jelen, sem bármely későbbi békekötés alkalmával nem szabad a Bánságot Magyarországra bekebelezni, hanem miként egy elkülönített tartományt öfelsége nevében kormányozni...”

Ilyen jogfosztott, alárendelt helyzetbe került a magyarság a török–osztrák háború, a felszabadulás után. Nem volt dicsekednivalója a szerbségnek sem. Ágyútelékként, olcsó fegyveres erőként kezelték, harmadrangú szerepkörbe taszították.

A két ellentétes érdekű fél a közeledés esélyét majdhogynem tálcán kapta a bécsi udvartól. Az ausztriai ház az önteltség egy pillanatában szem elől tévesztette saját érdekeit, így aztán egyszer csak azon kapta magát, hogy a magyarok mellett a szerbeket is maga ellen hangolta. A kialakult helyzetet Benda Kálmán történész így írta le a *Magyar–rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején* című tanulmányában: „Rákóczi az első pillanattól kezdve felismerte, hogy a Habsburgokkal szembeforduló magyar nemzeti küzdelmek elsődrendű érdeke, hogy a harcias rác határőröket maga mellé állítsa. Ha ez sikerül, több tízezer edzett katonával erősödik a függetlenségi harc tábor (ugyanannyival gyöngül az ellenség), a kuruc hadsereget nem fenyegeti hátbatámadás veszélye, biztosítja a hátszárny nyugalmát, s lehetővé teszi a közvetlen összeköttetést a török Portával – hiszen a határt a szerb grancsárezredek őrizték. Már 1698-ban, a Habsburg-ellenes összeesküvés első tervezgetései során kapcsolatot keresett tehát Crnojević Arzén pátriárkával. A legjobbkor: a szerbek ugyanis elégedetlenkedtek, főleg a már megtelepült részük, mert az udvar azt vitatta, hogy rájuk nem vonatkoznak a kiváltságok, s elrendelte, hogy fizessék a hadiadót, de azok megtagadták. Talán Crnojević arra is

rádöbrent, hogy a két nép ellenségeskedése nem vezethet jóra, s az itt élő szerbek érdeke a magyarokkal való együttműködést kívánja. Annyi bizonyos, hogy meg-egyezés jött létre köztük, mely szerint a rácok 40 000 katonával támogatják a Bécs-ellenes küzdelmet. Rákóczi – a későbbiekből visszakövetkeztetve – az 1690-es kiváltságok elismerését ígérhette.” (*Rákóczi-tanulmányok*, szerkesztette Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes, 1980)

Amikor a Rákóczi-féle szervezkedés felgöngyölítése során a magyar–szerb paktálás gyanúja felmerült, s részletei is kipattantak, Bécs módfelett megdöbrent a nem várt fejleményen. Azonnal belátta, hogy farkasvakság áldozata lett, s annyira megijedt, hogy azonnal visszanyerte tisztánlátását: az esetleges magyar–szerb szövetség a Habsburgok magyarországi uralmának akár a végét is jelenthetné! Persze nem nagy tudomány volt e társulás gyenge pontjait is előre látni.

A helyzet villámgyors felismerése és értékelése után következett a gyors cselekvés. Először is – némi ingadozás után – hozzáfogtak a felgyülemlett szerb sélrelmek sürgős orvoslásához.

A szerb pátriárkát – igen jó érzékkel – Bécsbe hívták (rendelték?), s ott is tartották kényszerű „vendégségben”, hogy szem előtt legyen, s egyúttal megteremték azt a helyzetet: ahol a pátriárka, ott a szerb nép is.

Az első pillanatban ugyan őt is hűtlenségi perbe akarták fogni, de ettől elálltak, mert a józan ész azt diktálta, hogy nem kell tovább feszíteni a húrt a harcias és tekintélytisztelő szerbekkel. Ellenkezőleg: a régi jó módszereket kell újra alkalmazni. Ezek most is beváltak: sok-sok ígérettel, de tényleges engedményekkel is maguk mellé állították a nagy tekintélyű egyházfőt, akinek a szava mindig döntően befolyásolta a szerbség cselekedeteit. A pátriárka megnyerése (megpuhítása, behódoltatása) azt jelentette, hogy a szerbség végképp a bécsi udvar befolyása alá került, a szerb fegyverek pedig a Habsburg Monarchia biztos támaszai lettek, mind a külső támadások, mind a belső zendülések ellen.

Azt kell mondanunk, hogy az osztrák császári diplomácia többet ígért, érvei meggyőzőbbek voltak, nagyobb erő állt mögötte, s győzött. Ez a körülmény három évszázadra meghatározta a szerbek hűségét a Habsburgokhoz, a magyar–szerb viszony mindenkori alakulását, úgy is mondhatnánk, hogy „természetes ellenségekké” váltak.

Nemegyszer hangzott el a megállapítás, hogy a szerbek a bécsi udvartól azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. Ebben sok igazság van: nemegyszer lettek áldozatai az udvari cselszövéseknek, bábként kezelték őket, de akárhogy forgatjuk is a dolgot, végül is mindig a győztesek oldalán találták magukat, a legvégén pedig, az első világháború után, a befogadó állam területével együtt csatlakoztak az alakuló délszláv államhoz.

Az albérllet átalakult főbérlétté...

A magyarországi szerbek egybekovácsolódásához, de a későbbi elszakadásuk előkészítéséhez – a maga idejében és a maga módján – Arsenije Crnojević is hozzájárult. Így egyházi hatalmát kiterjesztette minden ott élő szerbre: a korábban letelepedőkre és az új, a dél-szerbiai jövevényekre egyaránt. Megalapította és fejlesztette a görögkeleti püspökségek egész sorát. Horvátországtól Erdélyig, Szerémségtől Biharig (Károlyváros, Pakrac, Karlóca, Temesvár, Borosjenő, Versec, Mohács, Sziget, Szeged, Buda, Székesfehérvár, Nagyvárad, Eger). A kapott kivált-

ságokat valamennyiükre érvényesítette. Az ő idejében indult meg, utódai alatt pedig folytatódott a szláv elemek egységesülése, nemzetté válása, a déli országrészekben pedig – a szerb állam közvetlen szomszédságában – a szerb népesség kompakt tömeggé formálódott, s csak az idő kérdése lett, hogy mikor merül fel a határon innen és a határon túl lakó nép egyesülésének gondolata. Mindez persze nem történhetett meg a bécsi udvar önző birodalmi politikája nélkül.

És a magyar érdekekkel vajon ki foglalkozott, azokat ki képviselte? Elméletileg ez is Bécs dolga volt, mivelhogy az osztrák császár egyúttal a magyar királyi koronát is viselte. Meg az ott tisztségeket betöltő magyar urak ügye is, de ők inkább a maguk érvényesülésére gondoltak, a magyar nép felemelkedésével alig törődtek. A lényeges kérdésekben, a hatalmi kombinációkban a magyar nép érdeke a birodalmi érdek mögé szorult, parciálisnak minősült. A nagy válságok idején, a föggetlenségi törekvések és az önállósági kísérletek során nagyon meg lehetett érezni, hogy az országnak nincs önálló diplomáciája, saját hadserege. Mindent előlről kellett kezdeni, de befejezni már nem volt idő. A kudarcok sora a Rákóczi-szabadságharccal kezdődött és a Monarchia bukásával zárult, annak az államalakulatnak eltűnésével, amely képtelen volt a megújulásra, és amelynek előnytelen kötelékétől a magyarság többször is szabadulni próbált, olykor a fegyverek erejével is.

Hogy ez így történt, azért lehet a sorsot kárhozatni, a nagyhatalmi politikát átkozni, más népeket és országokat szidalmazni, de attól még marad „az önfia vágta sebek” ejtésének ténye, a bölcs és hatékony ön- és érdekvédelem hiánya, ami aztán oly sok keserűséget okozott Mohácstól Trianonig.

De kanyarodjunk talán vissza a Rákóczi-szabadságharc első egy-két évének eseményeihez, a magyar–szerb kapcsolatok alakulásához, amelyek éppen ebben az időközben, az ígéretes kezdetek után, a teljes romlásba dőltek!

A zászlót bontó Rákóczi Ferenc még azzal a meggyőződéssel lépett magyar földre, hogy a nem magyar lakosság is mellé fog állni, s ez a szlovákok és a románok esetében részben meg is történt. A szerbek pálfordulása azonban gyorsan bekövetkezett, és súlyos következményekkel járt: a módfelett sikeresnek indult szabadságharc a kétfrontos küzdelmek miatt egy-két év múltán megtorpant. Ehhez hozzájárult ugyan a beigért francia segély akadozása és a tapasztalatlanság is, de a legtöbb kárt az „oszd meg, és uralkodj” elv olajozott működése okozta.

Rákóczi, tudjuk, 1703. június derekán lépett magyar földre és indította meg a népfelkelést, s már augusztus elején látnia kellett, hogy számításába hiba csúszott: a szerbek nemcsak hogy nem álltak mellé, hanem teljes erejükkel ellene fordultak, a bécsi udvar és a színódus megegyezése értelmében.

A császári hadvezetés augusztus első napjaiban a bihari kurucok ellen már bevethette a dél-magyarországi, elsősorban a szegedi szerbeket, báró Johann Kyba ezredes, a szlavóniai bródi vár parancsnokának vezetésével. A rajtaütés félelmetes: kifosztott és felgyújtott falvak, kardélre hányt lakosság jelezte útjukat. Garázdálkodásuk azonban rövid életű volt: Bercsényi Miklós, az országos főgenerális már augusztus 6-án, a hajnali órákban bevette a Nagyvárad melletti Olaszin felállított, földsáncokkal megerősített táborukat, és szétugrasztotta őket, már azokat, akik valahogy életben maradtak. Ez a harcmodor – a rajtaütés és a visszacsapás – prototípusa lett a szerb–magyar összecsapásoknak.

Rákóczi megdöbbsent a hírek hallatán, de nem veszítette el a reményt. Eszmévilágának sarkalatos pontja volt a tolerancia, hitt a népek és felekezetek megbékélésében, összefogásában egy-egy jó ügy érdekében, a császári önkény azonos megítélésében. Alighanem ezzel magyarázható, hogy a lehető leggyorsabban, már augusztus 9-én, székelyhidi táborából nyílt levelet bocsátott ki „ezen megnyomordott magyar hazánkban lakozó vagy vitézkedő rác nemzet minden tisztjének, alattuk való rácságnak és helyeknek minden lakosinak”. Miután leszögezte, hogy a harcot „édes magyar hazánk régi dicsőséges szabadságának, törvényes igazságának felszabadítására és az elviselhetetlen, törvénytelen, kegyetlen igának kivetésére” indította el, így folytatta:

„Tudván azt, hogy ezen mindenkor fegyverhez szokott rác nemzet is országunk nem kevés bűjút, bosszúját szenvedte: azért, hogy ő is országunk régi dicsőséges szabadságában részesülhessen, akaránk ezen levelünk által tudtára adnunk, hogy minden időnap és halogatás nélkül fogjon fegyvert, kötelezze édes hazánk szolgálatára magát; mit ha elkövet, megígérjük igaz magyarságunkra, hogy fiúról fiúra, maradékról maradékra oly szabadságba lesznek, hogy sehol senkinek adót nem adnak; minden rác városok, amelyek most hazánk szabadsága mellett fegyvert fognak, valamint más hajdúvárosok, oly szabadsággal fognak élni, és egyedül csak fegyverükkel fogják hazájukat szolgálni. Ellenben pedig, ha édes magyar hazánk, egyszersmind maga szabadsága mellett is fel nem ül, sőt inkább ellenünk fegyvert fog: úgy amint már némely Váradra gyűlt rácok elkezdették vala: minden könyörületesség nélkül öletjük, vágatjuk, sőt az gyermekét is kardra hányatjuk, és Isten boldogítván fegyverünket, egészen kigyökerezzük a magyar hazából.”

A végén még nyomatékkal hozzáfűzte: mást nem is érdemelnek azok, „akik hazánk javát veszik, mégis ellenünk támadnak”.

Bercsényi Miklós, a kuruc hadak főgenerálisa is valamivel később levélben fordult Jovan Tekeli-Popovičhoz, a későbbi császári ezredeshez (a magyar források „szerb Tököli”-nek írják nevét), s figyelmezteti, hogy „az, aki vesztét keresi és inkább csúfja és jobbágya akar lenni a németnek, mintsem régi dicsőséges szabadságban élni”, az a „fegyver kegyetlenségének” vettetik alá.

Kuruc részről többször is kísérletet tettek jobb belátásra bírni a szerbeket. Itt ott némi ingadozás mutatkozott, így a bihari és a marosi szerbek egy része átpártolt a kurucokhoz. Jovan Monasterlija alvajda emberei is tárgyalásokba bocsátkoztak az 1703 őszén Bácskában tartózkodó Károlyi Sándor kuruc generálissal. 5000 főnyi sereg átállásáról folyt a szó, de hát az egyik kéz nem tudta, mit csinál a másik: az alvajda csapatait megtámadta egy másik csapattesthez tartozó kuruc egység, s máris kész volt a baj. Az esetről így emlékezik meg emlékirataiban Rákóczi Ferenc: „Kreutz tábornok veresége előtt a Duna partján lakó rácok, tudtom nélkül, hódoló követeket küldtek Károlyihoz. Az adott becsületszóra támaszkodva teljes biztonságban tértek haza, de azok a hadak, amelyek a nevezett tábornokot megverték, nem értesültek e lépésről, és ellenség módjára bántak velük. A felingerelt rácok fölpanaszolták, hogy nem tartották meg a nekik adott becsületszót, attól kezdve szilárdan ragaszkodtak az ellenséges párthoz, és ebben az elhatározásukban többé nem lehetett őket megrendíteni.”

Ehhez persze hozzájárult az is, hogy Savoyai Jenő, az osztrák haditanács elnöke szigorúan utasította a szerb határőrség vezérő társait, Löffelholcz tábornokot és Tekeli-Popović ezredet: mindenképpen vegyék elejét annak, hogy a szerbek megegyezzenek a magyarokkal! Aki Rákóczival tárgyal, azt azonnal végezzék ki, jószágait kobozzák el!

Amikor pedig a Bécsben diszkrétan fogva tartott Arsenije Crnojević (Črnojević, Csernojević, Csarnojević) szerb pátriárka 1703 őszén hűséget esküdött a császárnak, és teljes katonai támogatást ígért a rebellek elleni küzdelemben, minden eldőlt, beleértve a magyar szabadságharc ügyét is. Igaz, továbbra is voltak kísérletek megnyerésükre, Rákóczi csaknem minden évben szinte minden alkalommal próbálkozott szép szóval is, durva fenyegetésekkel is, de eredménytelenül. A pátriárka megkönyékezése is kudarcba fulladt.

A szerbség végképp a nagyhatalommá váló császárság, a merev abszolutizmus, a könyörtelen militarizmus mellé állt, amely minden eszközzel gátolta a magyarság alkotmányos jogait, függetlenségi törekvéseit. Ha ezeknek fegyverrel próbált érvényt szerezni, akkor a császári haderőnek és a határőrségnek, Savoyai Jenő megfogalmazása szerint, „tűzzel-vassal kellett fellépnie ezek ellen a hűtlen és esküszegő alattvalók ellen”.

A magyarok tehát alárendeltjei voltak mind az osztrák császárnak, mind a magyar királynak, ennek az utóbbinak még mostohái is, pártütő fiai.

I. Lipót egyesítette magában e két uralkodói címet, a szerbek azonban inkább a császárt tisztelték benne, a birodalom fejének esküdtek hűséget.

Ez idő tájt – 1703 vége felé, 1704 elején – a szorongatott Bécs nagy hasznát vette a szerb határőröknek, mivelhogy „egész Magyarország fegyvert fogott néppel volt tele”. Szolnok behódolt, Erdély csatlakozott Rákóczihoz, Károlyi Sándor kuruc generális a Csallóközből átkelt a Duna jegén, s megkezdte sikeres dunántúli hadjáratát. Katonái már Pozsonyot fenyegették, Bécs alatt portyáztak, s reális kilátás nyílt, hogy hadai egyesülnek a szintén Bécs felé vonuló francia–bajor sereggel.

Nos, egy ilyen szorult helyzetben siettek az osztrák császár segítségére a szerb granicsárok. Hátba támadták a kurucokat, hadtápterületeiket veszélyeztették. Pécs városát két álló napig dúlták. Többször is megtámadták a Duna–Tisza közét, s az ottani, virágzásnak indult mezővárosokat – Nagykőröst, Kiskunhalast, Ceglédet, Kecskemétet – kifosztották.

Az egykori balkáni rájanépek Szegeden gyülekeztek, s onnan csaptak le a kiválasztott célpontokra, mégpedig török módra, rajtaütésszerűen. Hajmeresztő kegyetlenséggel raboltak, gyújtogattak, gyilkoltak. A hadviselés, a hadijog minden szabályát felrúgták: a sebesülteket megölték, a foglyokat felkoncolták.

Szabályos balkáni bandaháborút folytattak, a fő cél a zsákmányejtés volt, a prédája, a harács.

Hornyik János, Kecskemét monográfusa egyik tanulmányában (*A rácok ellenforradalma*, Századok, 1868) „afféle kóborló, prédáló és marhahajtó nemzet”-nek írja le őket, akik „Kecskemét környékéről nyolcezer darab marhát raboltak el, a kecskemétiektől pedig még négy ezret”. Harcmódorukról elmondja még azt is, hogy „a városokra és falvakra rohanni, iszonyú zsákmányolást, gyilkolást, barmok falkástól való elhajtását, s tetszés szerint az erőszak minden nemét szabadon elkövetni merészelik és szokják...”

A szerb források enyhébben és megértőbben fogalmaznak. Elmondják, hogy a császár késett a zsolddal, fegyverben, lőszerben is hiányt szenvedtek, úgyhogy Jovan Monasterlija vicevajda nehezen tudta őket kordában tartani. Úgy segítettek magukon, ahogy tudtak: rablással és zsákmányejtéssel.

Egy másik forrásom, dr. Dragoslav Stranjaković történész azt írja a *Srbi i Rakocijev ustanak* (A szerbek és a Rákóczi-felkelés) című tanulmányában (Letopis Matice srpske, 1934, április–május), hogy „a szerbek, Jovan Monasterlija alvajda vezényletével hősiiesen küzdöttek Szegednél, Pécsnél, Kecskemétnél és másutt is. Olyan erőteljesen harcoltak, s olyan tevékenységet fejtettek ki, hogy már nevük kiajtása is rémületet keltett, a magyarok általában vadrácoknak nevezték őket”.

A leírások ellentétesek, de akármelyiket vesszük is alapul, a következmények súlyosak és tartósak voltak. A szabadságharc nyolc éve alatt a kölcsönös öldöklések magyarellenes és szerbellenes hangulatot keltettek, a szerbek és a magyarok tragikus népességfogyasztó háborúja a magyar–szerb viszony tartós romlásába torkollt.

A divide et impera elve tökéletesen működött, jobban már elképzelni sem lehet. A kicsik a nagyok játékszereivé váltak, az egyik jobban, mint a másik, de a következmények azonosak voltak, egyformán sújtotta a „vétkest” is, a „vétlent” is.

Rákóczi Ferenc 1704 tavaszán Soltnál (Pest megye) ütött táborn, azzal a szándékkal, hogy csatlakozik a dunántúli hadműveletekhez. Ott azonban időközben – néhány vereség után – megtorpant a kurucok lendülete. Rákóczi ekkor úgy döntött, hogy eláll eredeti tervétől, s Bácska irányába fordul, hogy megtorolja a szerb határőrök rablóportyáit, akik már annyi borsot törtek a kurucok orra alá. Tervéről még akkor sem mondott le, amikor április 17-én levelet kapott kedves hívétől, Bercsényi Miklóstól, aki ezekkel a szavakkal próbálta lebeszélni: „Hagyjon békét, Nagyságod, a rácoknak...” Rákóczi büntető hadjárata 1704. június 29-étől augusztus 13-áig tartott, azaz negvenöt napig. Így aztán akár villámháborúként is számantarthatjuk. De akkor sem járunk messze az igazságtól, ha büntető hadjáratnak minősítjük, mivelhogy a táborjáráshoz szép számban csatlakoztak azok a bosszúszomjas kecskeméti, halasi, nagykőrösi és ceglédi emberek, akik több ízben is szenvedő alanyai voltak a gránicsártámadásoknak, s úgy számították, hogy most elégtételt kaphatnak az őket ért veszteségeikért.

Egy kuruc huszárokból álló népesebb előőrs, gróf Esterházy Antalnak, a frissen átállt császári ezredesnek – Rákóczi újdonsült generálisának – a vezetésével, június 29-én Bátmonostornál termett, és hajmeresztő kegyetlenséggel legyilkolt minden útjába kerülő embert, belértve a helyi kolostor kalugyereit is. Ez a rajtaütés jeladás volt a császár oldalára állt bácskai szerbeknek, hogy menekülniük kell, ha kedves az életük. Futottak is, ki merre látott. Sokan Szerémségben kerestek menedéket, még többen pedig a török fennhatóság alá tartozó Temesközben.

A derékhad – a gyalogsággal megrakott szekereken – már július 7-én megjelent Bács omladékony falai alatt. Közeledtükét sűrű porfelhő jelezte, mint a sötét borulat a tavaszi vihart. Zömmel gyorsjáratú, könnyű vasalású kunsági szekereik voltak, hat-nyolc sukkosak. A rendkívül hosszú és mozgékony kocsisor naponta akár 75 kilométert is megtehetett. Néhány nagyobb útra alkalmatlan fakószekér is volt köztük, facsapokkal, fatengelyekkel, vasalatlan kerekekkel. Ezeket este locsolni

kellett, hogy megdagadjanak. A szerszámaikkal együtt útra kelő bognároknak valójában ezekkel volt a legtöbb gondjuk. Népünk találóan mondja: fakószekér, kenderhám, mind a kettő rossz szerszám.

A népes had megjelenése – mintegy négyezren lehettek – nagy fejtelenséget keltett a kis létszámú, alig száz főnyi várórség között. Ellentétes leírások maradtak fenn sorsukról: egyesek szerint szabad elvonulást kaptak, mások szerint felkoncolták őket. Nem tisztázódott az sem, hogy az osztrák várkapitány önként adta-e meg magát, vagy a legénység megkötözve adta át a kurucoknak.

Az sem világos, ki gyújtotta fel az ősi, középkori várat: a védők vagy a támadók (valószínűleg az utóbbiak). A tűz martaléka lett a templom – a nagy hőtől diribdarabra tört a harangja –, a zárda, amelynek lakói, a Drina mentéről érkező bosnyák ferencesek Vukováron találtak menedéket. Lángok hamvasztották el végül is csaknem az egész várost, a levegőben az égő emberhús bűze terjengett...

Nem volt kegyelem azok részére, akik nem menekültek el idejében.

„...Kezdtem lefelé vonulni a Duna mellett – írja emlékiratában Rákóczi Ferenc a bácskai hadjárat kezdetéről. – Bács parancsnoka, Fluck alezredes az első fenyegetésekre átadta az őrizetére bízott régi, fallal kerített várat, mert félt nemlétező tüzérsegeimtől. A rácok mindenfelé menekültek, a mieink vadászatot tartottak rájuk a mocsarakban, és rájuk gyújtották a nádasokat, ahová visszavonultak. Éreztem, hogy ez a vállalkozás nem nagy becsületet szerez nekem...”

Nem sokkal a szabadságharc leverése után (1711) Bél Mátyás 1735-ben keltezett megyetörténetében arról írt, hogy a középkori vár pusztulásnak indult: „Főképp a Rákóczi-háború idején, amikor a császári pártot kiváló hűséggel védelmező rácok miatt a mi Bácsunk minden lehető bajt kénytelen volt elviselni... egyszer felégették, többször elpusztították. Persze a mezővároshoz csatlakozó vár csalta oda majd a magyarokat, majd a németeket. Tehát a győzteseknek sűrű váltakozása marcangolta a szegény népet és mezővárost...” (*Bács-Kiskun megye múltjából. Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból*, 1982.). Öt nap múltán a szekeresek és a lovasok már Titel alatt voltak. A Duna mentén száguldtak szélviharként, nagyobb ellenállásba sehol sem ütköztek.

A továbbiakban is, sajnos, csak ellentmondásos forrásokra támaszkodhattam. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy Rákóczi bácskai hadjáratának sok fontos részlete homályban maradt. Még a helyi szerzők is, akikről pedig a legtöbb információt reméltem (Dudás Gyula: *A Tisza–Duna-köz története II. Rákóczi Ferenc korában*, A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, 1889; Lörinc Péter: *A kuruckor*, 1947), a helyi események tüzetesebb feltárása helyett általánoságokba bocsátkoztak. A régebbi szerzők közül Szentkláray Jenő könyve (*Száz év Dél-Magyarország újabb történelméből*, 1882), az újabbak közül pedig a már említett Benda Kálmán tanulmánya nyújtott biztosabb támpontot. Az utóbbi a következőket írja Rákóczi bácskai hadjáratáról: „Útja a Duna–Tisza-közi rác településeken haladt át. Bevette a bácsi erődöt, Titelnél megverte a rácok seregét, feldúlta Zentát, felégette a Duna és Tisza menti szerb telepeket, s 19-én Szeged alá érkezett, ahol hamarosan elfoglalta a rác palánkot. A hadjárat megtörte a bácskasági rácok erejét. Közülük sokan elesetek, a megmaradtak pedig részint a mocsarak közé húzódtak, részint családjukkal együtt átkeltek a Dunán, s török területre mene-

kültek, a temesvári pasa védelme alá.” (Két megjegyzés az idézethez: Rákóczi Szeged városát foglalta el, a facölöpökkel, sáncokkal, vizesárkokkal megerősített palánkot, azaz a várat ostrom alá vette, de csakhamar elállt ettől; a szerbek a Tiszán át menekültek a Temesközbe, nem pedig a Dunán át.)

A tűz martaléka lett Bács megye levéltára is.

Időzzünk el egy kissé annál a megállapításnál, hogy „Titelnél megverte a rácok seregét”! Ezzel a meghatározással találkozunk az akadémiai magyar történetben is: „A magyar sereg Titel alatt, Feketevíznél győzelmet aratott.” (Magyarország története, 1686–1790., II. kötet, 1989) A történeti események időrendi felsorolásában is ezt olvashatjuk: „1704. július 12. Rákóczi Feketevíznél (Bács vm.) legyőzi a szerb határőröket.” (*Magyarország történeti kronológiája*, II., 1982).

A megyei monográfia a kurucok és a granicsárok összecsapásának színhelyét valamivel északabbra helyezi: „Titeltől a kuruc had Szeged felé vonult, s a nyári hőség ellenére gyorsan haladt előre. Július 19-én már Martonosnál állott. Ellenség csak az úgynevezett Feketevíznél, Zenta és Martonos között mutatkozott. A diadalittas kurucok azonban szélvészféleg támadtak a szerbekre, akiket teljesen szétzavartak. Ötezer szerb elesett, ezerötven pedig vízbefúlt.” (*Bács-Bodrog vármegye*, II., 1909)

A feltüntetett szerb veszteség valószínűtlen, ha a két számból egy-egy nullát elveszünk, akkor is soknak tűnik. De még ennél is nagyobb gondom van a földrajzi névvel, a Feketevízzel; sem Titelnél, sem Zenta és Martonos között ilyen nem található. Nem hozta szóba a már idézett Bél Mátyás sem, pedig megyetörténetében külön fejezetben tárgyalja „a vidék vizeit”. Nem tesz róla említést Iványi István öt kötetes helytörténeti munkájában (*Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*, I–V., 1907–1909). Az egykori Hungarológia Intézet *Vajdaság helységeinek földrajzi nevei* című sorozatának idevágó köteteiben sem találtam rá (*Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára*, 1980; *Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára*, I–II., 1982; *Becse és környéke földrajzi neveinek adattára*, 1983). Találkoztam Cserna-barával, Fekete-mocsárral, Fekete-tóval, vagy egyszerűen csak Feketével (a fekete föld és a homokos talaj érintőhelyén), de Feketevízzel nem. Martonosnál, a Tiszánál van egy Feketepart, amely a löszbe ékelődő, fekete földű határrészt jelöli. Fényes Elek ugyan említ egyet, de az Veszprém közelében található. (*Magyarország geográfiai szótára*, 1851) Az újabkori szakmunkákban sincs hivatkozás a Feketevízre (Kiss Lajos: *Földrajzi neveink etimológiai szótára*, I–III., 1988; *Zenta monográfiája*, I., 2000; Hovány Lajos: *Vizeink nyomában*, 2002).

A földrajzi neveknek az a tulajdonsága, hogy szívósan ellenállnak az enyészetnek, ezért elsősorban félreértésre gyanakszom, esetleg nyelvbontásra.

Zavaromat csak fokozza az a körülmény, hogy a Feketevízről Rákóczi sem tesz említést emlékiratában. „Az egész menet alatt – írja –, miközben a Duna folyamát követtem Titelig és a Tisza mellett újra megérkeztem Szegedre, nem láttunk ellenséget: a rácok mind elmenekültek török földre. Hadaink mindenfelé barmokból nagy zsákmányt szereztek. De sokat szenvedtek a nagy nyári hőségtől, a nyolc és tizenkét órás meneteléstől az égő homokon és a vízhiánytól is... Csak a Tisza vízával olthatták égő szomjúságukat. Márpedig ez a fekete és sűrű víz büzlött a sár-

tól és a haltól, mellyel annyira telt volt, hogy nem lehetett mérni belőle anélkül, hogy halat ne fogott volna az ember...”

Rákóczi bácskai hadjárata tehát Szegeden fejeződött be: július 20-án foglalta el a várost, július 21-én a megerősített palánk ostromába kezdett, de augusztus 13-án elállt ettől, mert a szolnoki tüzéség késett, enélkül pedig nem ment semmire. Szergevel Gyöngyös felé vette útját.

„Már nagyon beteg voltam (malária támadta meg, váltólázban szenvedett – K. Z. megjegyzése) – írja emlékiratában –, amikor parancsot adtam a várhoz szorosan hozzáépült város megtámadására. Ez a város volt a Tisza mentén lakó rácok legbiztosabb menedéke. Rohammal bevettük, felprédáltuk, felégettük: ennél többet józan ésszel nem is remélhettem. Tüzéségem néhány napja késett, betegségem rosszabbodott...”

Rákóczi az elkövetkező években már nem tért vissza ezekre a mi tájainkra: országos gondok emésztették, a szabadságharc ügyét azokról a vidékekről próbálta előmozdítani, amelyek biztonságosabb hátteret, nagyobb népi támogatottságot nyújtottak neki. Így aztán akár pontot is tehetnénk vizsgálódásainkra, de néhány utalás, egy-két megjegyzés még ide kívánczik.

Délvidék nem tartozott a „Rákóczi-párti” térségek közé, itt a status quo, az adott állapotok egyensúlya uralkodott, amely azonban gyakran felborult, legtöbbször a grancsárok javára.

Napirenden voltak a kölcsönös ellenségeskedések, a kíméletlen portyázások, a kegyetlen visszacsapások. A szerb határőrök rajtaütésszerűen lecsaptak a Tizán-túlra és a Dunántúlra, de leginkább a Duna–Tisza közének magyar telepeit zaklatták, fosztogatták. Gyakori célpont volt Kecskemét, évente többször is. Az 1707. évi különösen emlékezetes maradt, amikor is április 3-án, az éjjeli órákban 2000 lovas és 1000 gyalogos támadt a városra, kifosztotta és felégette.

Rákóczi bácskai hadjárata során ejtett sebek még be sem gyógyultak, amikor 1704 telén, majd 1705 tavaszán és őszén Bottyán János lovas hadosztálya száguldott végig a Tisza mentén, és megtámadta a grancsár erősségeket és telepeket (Szabadka, Martonos, Kanizsa, Zenta). Kegyelem nem volt: a civileket felkoncolták, a grancsárok elestek; ha foglyul estek, kivégezték őket. Bottyán János így számolt be felettesének, gróf Esterházy Antalnak az 1705. évi, tavaszi hadjárata-ról: „Egész Bácsországot annyira megrabolták és égetéssel megpusztították, s marháikat mindenestől elhajtották, hogy annak semmiük nem maradt meg, az búzájuk is mind megégett...”

Egy évre rá, 1706-ban Bercsényi Miklós, a kuruc hadak főparancsnoka már figyelmeztette Szeged katonai előláróját, hogy Bácskába az utak járhatatlansága és a vidék teljes elvadultsága miatt ne küldjön katonákat, „mert ha csak Szintát, Szabadkát, Kanizsát fel nem veri, ott semmi sincs másutt; ha mélyebbre akar menni, két hétre is kenyeret vigyen...”.

A kurucvilág alatt a Délvidék teljesen elpusztult, minden a tűz martaléka lett, még a búzamezők is, a településeken kő kövön nem maradt... Helytörténetünk egyik nesztora, Steltzer Frigyes kiszácsi plébános (Iványi Iván történész egy ízben „a vármegye legavatottabb kutatója”-nak nevezte) így fogalmazott 1885-ben az Újvidék hetilap hasábjain: „S csakugyan csináltak itt annyi kárt és pusztulást, hogy

ezek valóságos tatárjárással versenyeznek, és azon kevés is elpusztult, ami a török kort még túlélte.”

A baj persze nem jár egyedül: az emberi veszteségeket módfelett növelte az 1704 és 1710 között dúlt pestisjárvány. Lényegesen több áldozata volt, mint a háborúnak: az ország csataterein 85 000 ember esett el, a fekete halál pedig 400 000-et tarolt le, úgyhogy az egyébként gyér népességű Bácska is egyre fogyatkozott.

Rákóczi ugyan nem tért vissza a Délvidékre, de a magyar–szerb viszony rendezetlenségét, nyomasztó batyuját – bármerre is tartott – magával cipelte. A legtöbbször szálla volt a szemében, olykor megakadt a torkán is, néha pedig csak beszakadt a körme alá, s kellemetlen gyulladást okozott.

Kínos ügy volt, a későbbiek ismeretében pedig azt is mondhatjuk, minduntalan visszatérő.

Rákóczinak ennél persze nagyobb gondjai is voltak, így a francia anyagi és erkölcsi támogatás el-elmaradása 1705-től kezdve. „Régóta úgy tekintenek, mint kifacsart citromra, melynek héját el kell dobni” – panaszkolta egy helyütt.

A legnagyobb bajok közé tartozott, hogy az erőforrások elapadásával akadozott a hadseregépítés is. Rákóczi két szolgájával lépte át a magyarországi határt, ahol egy-kétszáz kaszával, villával, karddal felfegyverzett paraszt várta. Két-három esztendő alatt a maroknyi csapat 75 000 főnyi népi hadsereggé nőtte ki magát, amely többször is sikeresen szembeszállt a fekete-sárga ármádiával. Az idő azonban nekik dolgozott: erejük nőttön-nőtt, Rákóczié pedig csökkent, mert a lelkesedés már nem elég hajtóerő. A kialakult erőviszonyt a fejedelem így magyarázta: „És bár a magyarok száma meghaladta az ellenségét, fegyver, ló és tisztek dolgában mindig alatta maradt.”

Meg aztán a rendi Magyarország képviselői majd csak az 1708. évi sárospataki országgyűlésen találtak magukban annyi erőt, hogy biztosítsák a jobbágyot: ha a szabadságharc végéig harcol, maga és családja számára örökös szabadságot nyer. Ezzel a lépéssel azonban elkéstek, a katonaság szóródását már nem lehetett megállítani...

Az előző évben, 1707-ben is, néhány igazán fontos esemény történt. Ezek – a szabadságharc vezetőinek reménysége szerint – meghozhatták volna az annyira várt fordulatot: áprilisban a marosvásárhelyi erdélyi országgyűlés kimondta elszakadását a Habsburg-háztól, s uralkodójává II. Rákóczi Ferencet tette. Nem sokkal később, május 1-jén, az ónodi országgyűlés is megfosztotta a Habsburgokat a magyarországi tróntól. A két országrész tehát újra egymásra talált és szövetséget kötött, hogy „az Austriai Ház által megbántott szabadságaikat és törvényeiket” helyreállítsa.

1707 tavaszán még egy sokat ígérő (déliabos, légvárakra épülő?) esemény volt kialakulóban: Nagy Péter orosz cár követeket küldött Rákóczihoz, s felajánlotta neki a lengyel trónt (?). Ha az ő támogatásával a szabad királyválasztáson bizalmat kap, szövetséget ajánl neki és segítséget is, hogy a szerbeket a kurucok oldalára állítsa (!?). Három kisebb-nagyobb nép rovására szötte nagyhatalmi hálóját.

A lengyel témát mellőzve, azt mondhatom, hogy a kurucok kapva kaptak az utóbbi lehetőségen. Az volt a kérésük, hogy a szerbek „vagy tegyék le a fegyvert,

vagy álljanak a mi oldalunkra”. Mindkét változatot jónak ítélték, mivelhogy „nagy és jó segedelemnek számít a rácok lecsendesítése”.

Rákóczi azon nyomban utasította jó hívét és megbízhatóbb munkatársát, Ráday Pál kancelláriai igazgatót, hogy fogalmazzon meg egy újabb, szerbekhez intézett kiáltványt, amelyet ő majd aláírásával hitelesít.

Ebben a fejedelem közölte, hogy már eddig is több pátensben felajánlotta a fegyveres szövetséget és azt, hogy a magyar királyok idején élvezett, de az ausztriai ház uralomra jutásával elvesztett régi szabadságjogokat visszaállítja. A császáriak most mindent ígérnek nekik, hogy folytassák a harcot a magyarok ellen, a háború végeztével azonban újra szolgaságra vetik majd őket. Bár eddigi ajánlatait nem fogadták el, most még egyszer hozzájuk fordul, és biztosítja számukra a szabad despotaválasztást; a szabad letelepedést az ország azon részein, amelyeket régen is bírtak, s ahol jelenleg is laknak; tisztjeiket maguk közül választják; szabad kereskedést az ország egész területén; a háborítatlan vallásszabadságot; egy későbbi szabadságlevélben egyéb kiváltságokat is.

A titkos tárgyalások során például felmerült egy nagyobb terület átengedésének kérdése (a Száva és a Dráva között), s ezzel egyidejűleg a társult ország státusának esetleges elnyerése is, de erről nyilvánosan nem esett szó. Az ilyenkor szinte szokásos fenyegetés azonban bekerült a kiáltvány szövegébe: „Ha most nem térnek meg a fejedelem és hazájuk hűségére, az országból való kiűzetés vár rájuk.”

Talán mondanom sem kell, hogy egy adott pillanatban, amikor a cárnak nem volt érdekében, hogy ujjat húzzon a Habsburg-császársággal, az egyezkedés nyomban kútba esett, követe Bécsben még le is tagadta az egyezséget, a szerbek pedig nem is vették tudomásul, hogy a bátyuska a hátuk mögött egyezkedik a kurucokkal.

Az események ezután már kérlelhetetlenül sodródtak a végkifejlet felé.

A kurucok 1708-ban súlyos vereséget szenvedtek Trencsénél, maga Rákóczi is megsebesült. 1709-ben Esterházy Antal tábornok feladta a Dunántúlt. Ez év őszén a sivataggá vált Bácska is végképp a császáriak kezére került. 1710-ben sorra behódoltak a felvidéki várak: Érsekújvár, Sárospatak, Krasznahorka, Bártfa, Eperjes. Pálffy János tábornagy, a császári sereg új parancsnoka béketárgyalásokat kezd a kurucok főparancsnokával, Károlyi Sándorral, aki ezt Rákóczi beleegyezésével tette. Azt már csak kísérőjelenséggént említem, hogy XI. Kelemen pápa 1707 óta szinte minden évben – 1708-ban, 1709-ben és 1711-ben – felszólította a papságot, hogy ne támogassa Rákóczit. Csak tetézte a bajokat, hogy a pestis 1710-ben érte el csúcspontját.

Rákóczi időközben, rosszat sejtve, leváltotta Károlyi Sándort a főparancsnoki posztról, de a lejtőn ekkor már nem lehetett megállni: Károlyi 12 000 fős seregével letette a fegyvert a majtényi síkon.

Így is fogalmazhatnánk: Mohács után, Világos előtt. A sort akár folytatni is lehetne: a „dicsőséges vereségek”-nek se vége, se hossza.

Rákóczi útja most már Párizson át Rodostóba vezetett, onnan pedig az örökkévalóságba, a legendák világába. Egyrészt fényes és daliás figurája egybeolvadt Dózsa és Kossuth alakjával, másrészt pedig a népi hitvilág hőse lett, aki majd, ha a csikók lófoggal ellenek, visszatér, s leveri a németet.

A béketárgyalások során fűt-fát ígértek neki, de ő a vagyon, a jólét helyett a száműzetést választotta. Ezzel módfelett megnövekedett erkölcsi súlya, szavai hitelen csengenek: „...minden cselekedetem célja kizárólag a szabadság szeretete volt és az a vágy, hogy hazámat az idegen járom alól felszabadítsam...”

(2003)

NEMZETISÉGI ÖSSZECSAPÁSOK AZ ALVIDÉKEN

A márciusi „fénylő fordulat” felgyorsuló eseményei után Kossuth Lajos még világosabban látta, hogy ő, aki a politikusok közül eddig is a legjobban ismerte fel a sajtó, a nyilvánosság szerepét a közvélemény formálásában, most már végképp nem maradhat újság – napilap! – nélkül, ezért barátaival, küzdőtársaival hozzáfogott egy nézeteit hűen tolmácsoló közlöny kiadásának megszervezéséhez. A készülő lap előfizetési felhívásában írja, hogy „politicám iránya semmi helyzetben sem fog változni soha. Mert ez az irány az igazság, a népjog, a nemzeti önállás, s nemzeti szabadságnak iránya. Hírlapom ezen iránynak lesz orgánuma”.

Az induló újság, igen jellemzően, a *Kossuth Hírlapja* nevet vette fel, mintegy jelezve, hogy családi neve, amely már régtől fogva fogalommal vált, de az idő tájt is mágikus erővel sugárzott, valóságos zászlóvá alakult, amely alá egy ország népe sereglett, mágnesként vonzva. A cím másik összetevője pedig ellenállhatatlanul emlékeztetett a *Pesti Hírlapra*, az első igazi magyar politikai napilapra, amelyet főleg Kossuth tolla teremtett meg (216 lángoló, érvelő vezércikket írt), s ahonnan a visszafogottabb, a kevésbé Habsburg-ellenes vonal hívei végül is kiszorították.

A *Kossuth Hírlapjának* első száma 1848. július 1-jén, szombaton jelent meg, az utolsó pedig december 31-én, amikor az Országos Honvédelmi Bizottmány Debrecenbe tette át székhelyét, Windischgrätz pedig január 5-én az osztrák sereg élén bevonult a kiűrtett Budára és Pestre.

Több mint 5000 példányban jelent meg (4214 példányt a pesti főpostán adtak fel a vidéki előfizetőknek, a többi, kb. 1000 példány pedig a fővárosban kelt el, részben szabad eladásban), azaz villámgyorsan az ország legolvasottabb újságjainak élvonalába tornázta fel magát (csak a magyar kormány 1848. június 8-án indított hivatalos lapjának, a *Közlönynek* volt valamivel nagyobb példányszáma). „Egymás kezéből vették a kaputos emberek” – áll az egyik korabeli tudósításban.

A *Kossuth Hírlapja* azonban nemcsak korának egyik legolvasottabb újságja volt hanem versenytárs nélkül a legbefolyásosabb is: féléves megjelenése során a nemzeti önvédelemre való felkészítés, majd a szabadságharc elsőprő erejű eszközévé vált, jóval megelőzve valamennyi egykorú sajtószervert.

Kíváló szerkesztői gárdája, munkatársi köre és sokszínű, országos kiterjedésű tudósítói hálózata volt. A redakció élén Bajza József, a költő, író és kritikus állt, megcáfolva a literátorok korábbi gyakorlatát: a *Kossuth Hírlapja*, nyilván névadójának hatására, kifejezetten politikai napilap volt, természetéből következőleg a szépirodalom nem is kapott helyet hasábjain. Őt a *Közlöny* szerkesztésére is felkérték, de választása a megjelenés előtt álló *Kossuth Hírlapjára* esett. Az írók közül, a

főszerkesztő mellett, a belső munkatársak közé tartozott Ábrányi Emil, az azonos nevű, jóval ismertebb, már a szabadságharc után született költő Ábrányi Emil nagybátyja, Garay János, a szabadságharcnak Petőfi mellett az egyik legtermékenyebb lírikusa, P. Szathmáry Károly, az alig tizenhét éves író és újságíró, aki majd a századvég egyik legtermékenyebb auktora lesz, s emléket állít 1848 küzdelmeinek. Az újságírók közül munkatársai közé tartozott Gyurmán Adolf, aki egyúttal a *Közlöny* főszerkesztője is volt, meg több ismert pesti ügyvéd (Matisz Pál, a Shakespeare-fordító, Dobrossy István, Táncsics védője, Stuller Ferenc, Kossuth titkára).

A lap sokoldalú hírszolgálatáról a levelezők népes tábora gondoskodott, számkutát, beleértve a belső munkatársakat is, mintegy ötven-hatvan főre becsüli a sajtótörténet.

A tudósítók zömmel felkért, beszervezett írástudók voltak, rendszerint a megyei szolgálatban levő értelmiségiek sorából kerültek ki: jogászokból, számvevőkből, árvaszéki ülnökökből, törvényszéki gyakornokokból. Nem ment ritkaságszámba azonban az önkéntes jelentkező sem. Ők belső kényszerből, a szolgálat igényétől áthatva ragadtak tollat. Kilétüket napjainkban már roppant nehéz megfejtetni, még azokét is, akik teljes nevükkel írták alá információjukat, bár identitásuk felfedezésére külön gondunk volt. Ugyanis az ő korrespondenciájukat vettük számba, s közlünk, illetve idézünk is belőlük jó néhányat. Azokéból, akik a forrongó Bácska és Bánát eseményeiről tájékoztatták az ország népét, próbálták azokat megérteni s meg is magyarázni a közvéleménynek.

Ez nem volt könnyű feladat, a már ellenőrizhetetlen események sodrában sokszor még egy víznéző asszony sem tudott volna eligazodni, hát még egy közönséges halandó!

Az idő tájt már kialakultak a szekértáborok, a frontvonalak: a szerb–magyar ellentét fegyveres összeütközésbe torkollt.

Miért következett ez be?

Közrejátszhatott ebben a tolerancia szinte teljes hiánya, a történelmi tapasztalat deficitje, a tárgyalási készség nagy-nagy mínusza, a kölcsönös meg nem értés és gyanúsítgatás, a nemzeti fölény és a nemzeti kizárólagosság, a belső és külső szélsőséges erők bomlasztó ereje. Ez mind-mind oda hatott, hogy az ellentétek kibékíthetetlenekké váltak.

Eleinte nem volt reménytelen az ügy. Márciusban még arról lehetett hallani, hogy „a szerbek elismerik a magyar nemzetet és a magyar nyelv diplomatikai méltóságát”, de Újvidéken még leszögezték azt is: „kívánjuk, hogy saját nemzetiségünk is elismertessék, valamint nyelvünk szabad használata belügyeinkben és tanácskozásainkban törvényileg biztosítsák”.

Április elején a szerb követeléseket Aleksandar Kostić, Újvidék aljegyzője díszmagyar öltözetben magyarul adta elő az országgyűlésben, az hajlott is teljesítésükre, kivéve a szerbek nemzetként való elismerését. Đorđe Stratimirović, a liberális szerb politikus másnap megismételte a követelést, de Kossuth kertelés nélkül elutasította, mondván, hogy „Magyarországon egyetlen politikai nemzet létezhet, a magyar”. Erre Stratimirovićnak is megkeményedett a hangja, s azt találta mondani, hogy „akkor jogainkat máshol (Bécsben?) fogjuk keresni”. Kossuth azal vágott vissza, hogy akkor „döntsön köztünk a kard”.

A tárgyalások megszakadása után a szélsőséges erők vették át a szót: a karlócai szerb nemzeti gyűlés április derekán már úgy döntött, hogy közvetlenül az uralkodóhoz fordul egy Magyarországból kiharított Szerb Vajdaság megalakítása ügyében, április végén pedig a nemzetiségi mozgalmak zavargásokba torkolltak, sőt, Nagykikinda utcáin vér is folyt.

Ez már nem incidens, hanem a dél-magyarországi „kis háború” előszele volt.

Stratimirović ugyanis június 3-án fegyverbe szólította a szerbeket, s ezzel a tárgyalások megegyezés, a kompromisszum – jóllehet még ezután is voltak erre kísérletek – esélye végképp a minimumra csökkent. Elkezdődött a megerősített táborok kiépítése Karlócánál (15 000 fegyverforgató emberrel), a Római-sáncoknál (Temerin közelében, 6000), Szenttamásnál, a Titeli-fennsíkón, Perlasznál (3000), Alibunárnál, Vračev gajnál (Varázsliget). Személyi állományuk zömét a gyengébb katonai erőt képviselő népfelkelők – az akkori szóhasználat szerint a rácok – alkották, de ezeket a jó képességű határőrök és csajkások, továbbá a fanatikus szerviánok (Szerbiából érkező önkéntesek) egészítették ki, ezek az utóbbiak egyre nagyobb számban.

A magyar kormány a sorkatonaságra támaszkodott, számuk mintegy 10 000 volt, ami talán elég is lett volna a nyílt felkelés letörésére, ha nem lett volna ingadozás mind a kormány, mind a császári tisztek részéről a határozott fegyveres fellépés célszerűségének megítélésében.

Az év derekán már a megbízható nemzetőrség is számottevő erőt képviselt, táborukat Verbásznál, Óbecsénél, Törökbecsénél, Nagybecskerekénél (Écskánál) alakították ki. Fontos, az egész szabadságharc ideje alatt működőképes hadiközpont a Pétervárad-i erő.

Ekkorra azonban, 1848 közepén, végképp bekövetkezett a lehető legtragikusabb fejlemény: a nemzetiségi alapokon kiélezett háborúskodás, a türelmetlenség térhódítása, a gyűlölet féktelen szítása.

Kossuth elég későn ismerte fel, hogy olyan országban, amelynek csak a kisebbség fele volt a magyar, nem sokra lehet menni azzal a hajlíthatatlan állásponttal, hogy „én soha, de soha a magyar Szent Korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyar, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, kik más nyelven beszélnek, de egy nemzetnél több itt nincsen”.

Napilapjának előfizetési felhívásában is leszögezte: „Engem a más nyelvű honlakosok népessége elnyomásának szándékáról hiába vádol a rosszakarát, vádját egész életem meghazudtolja; de minden merénynak (értsd: merényletnek) igen is, örökké ellene leszek, mely Magyarországból akár német, akár szláv, akár illyr, akár szerb országot szeretne gyártani, vagy az országot illyr tartományokra darabolni.”

Kossuth tehát 1848-ban azt próbálta megakadályozni, ami 1918-ban mégis oly brutálisan bekövetkezett. Nem biztos, hogy megfelelő módon cselekedett, mint ahogy utódai sem sáfárkodtak jól, ha már az „eredmény” az ország szétdarabolása lett. Az egyik legnagyobb kérdés az, hogy célravezető-e megtagadni másoktól azt, amit magunknak követelünk: az önálló nemzeti létre való jogot. Persze, az elmúlt nyolcvan év alatt ez az ellenkező előjellel sem történt meg: a kisebbségi sorba süllyedt magyarság sem kapta meg azokat a jogosultságokat, illetékességeket, amelyeket annak idején a szerbség olyan nagy hévvel, fegyverrel a kézben megkövetelt magának.

Vajon a mindenkori többség valóban képtelen megérteni a kisebbségi igényeket, elfogadni a másságot? Nem valószínű, hogy (csak) erről van szó. Inkább beszélhetünk a jogegyenlőség elutasításáról, a politikai kultúra és a civilizáció hiányáról.

Amikor *Kossuth Hírlapjának* első számai megjelentek, akkorra már beállt az az állapot, amelyet népünk így ír le: két éles kard nem fér el egy hüvelyben.

Következzenek most a helyzetjelentések, a haditudósítások vagy azoknak részei a lángba borult, hadszíntérre változott Délvidékről, a kíméletlen, olykor megdöbbentően kegyetlen nemzetiségi összetűzésekről, amelyeknek kiváltó okairól, megannyi részletéről még manapság sincs megnyugtató képe a két ország történelemtudományának!

*

VÁLOGATÁS KOSSUTH HÍRLAPJÁBÓL

1848. július 2.

BÁCSBÓL, JÚNIUS VÉGÉN. Az illír mozgalmakkal semmiképp sem tudunk tisztába jöni, naponként kellemetlenebb hírek virradunk, miben létéről még annak sem lehet tiszta ismerete, ki azt folytonosan szemeivel kíséri... E hét elején vet-tük azon parancsot, melynek következtében a községbeli nemzetőröknek egy része kisebb s nagyobb csoportokban leszállítatik Ókér vidékére; a leutazók mint tapasztaltuk, vidám lelkesedéssel sietnek a beütések meggátlására, s Temerin és Csurog környékén levő római sáncokban tanyázó illír csapatoknak – a sorkatonasággal egyesülve – amennyire lehetséges, szépszerivel leendő szétosztatására...

BÁCSBÓL, JÚNIUS 25. Az alsó vidéken levő táborba Bácsmegye nemzetőrei nagy részben leszállítvák, a szomszéd megyéink minden órában vártnak. Tegnapelőtt Biharból egy csapat érkezett.

A táborozó nemzetőrök között a múlt szerdán egy kis zaj támadott, néhányan felkiáltottak: „jönnek a szervánusok”, erre az egész tömeg fegyvert ragadott, a puskák pattogtak, végre kisült, hogy az egész helytelen katonásdi játék volt... Sokan mondják, hogy e hét az egészet el fogja dönteni. Hisszük, hogy illír testvéreink kibékülendnek.

BÁCSBÓL, JÚNIUS 26-ÁN. Újvidéken és Piroson a rácok és a magyarok között véres összeütközések történtek. Az elveszettek száma még nem tudatik, de bizonyos az, hogy a rácok közül többen veszték el, mint magyarjaink közül. A pirosi illír lelkészt egy mészáros lőtte agyon...

A *Kossuth Hírlapjának* második számában egyszerre három helyszíni tudósítás is megjelent a zendülő-zavargó Bácskából. Mind a hármat a szegedi származású megyei beamter, Viktor Géza írta alá. Nem sokáig találkoztunk nevével a lap ha-

sábjain: nemzetőrként elesett a Szenttamás alatti csatározásokban. A soron következő írás is az ő tollából való.

Az újságból idézett szövegek előtt egyébként kiemelten közöljük a megjelenés dátumát, a szöveg elején pedig a tudósítás keletkezésének időpontját, úgy, ahogy az újságban is napvilágot láttak.

A terminológiai zűrzavar elosztatása végett még egyszer közöljük, hogy a rákok, a népfelkelők alatt az őshonos bácskai és bánáti szerb lakosság értendő, a táborőrök alatt a katonai szolgálatot teljesítő szerbség, a szerviánok alatt pedig a Szerbiából beszívárgó „önkéntes szabads csapatok” tagjai. Tudósítónk az illírek alatt feltehetően az itteni, délről jövő szerbséget és horvátságot érti (Dalmácia, Bosznia, Kosovo).

*

Július 9.

BÁCS-BODROG, JÚNIUS 29. Nincs messze a pillanat, mely sorsunk felett határozand, bölcsen van átfontolva Hrabovszky altábornagy s vezérkara tanácsában, miként az első ütközetben a magyarnak kiszámított bizonyossággal mindenáron győzni kell, mert lét vagy nem lét fölött gördülend a kocka. Ezért halasztatik az eldöntő csata, míg a tábor kiegészítve s harcilag rendezve megtámadására kelhet. A karlovici (karlócai) harccsal szerencsés előjáték volt a nagy drámához, e kis győzelem is megrendíté a nagy hősokeket, s lehangoló nemcsak a rác tábor vitézi hánykodásait, de a környékbeli pártolok elbizott reményálmait is...

BECSKEREK, JÚLIUS 1. Mitől mind eddig rettegénk, az egész iszonyatosságában bekövetkezett! ... a német- és az illír-bánsági ezredben csak azok tűzték ki a pártütés zászlóját, kik a rác fajhoz tartoznak; a német, magyar, tót és román ajkú lakosok pedig, kivéve azokat, kik talán erőltetve vonszoltattak elleneink táborába, hívek maradván királyuk, az új alkotmányhoz... Az itteni katonaságunknak a legszigorúbban megtiltaték mindaddig támadólag fellépni, míg a lázadok határainkon túl nem hágnak. Az efféle fellépés, fél rendszabály, sírját ássa meg ama 40 000 hű végörnek, kik még most szívvéröket készek érettség feláldozni; vagy pedig azt eszkozlendik, hogy ugyanannyi erővel fog elleneink tábora szaporíttatni. Azt várja a minisztérium, hogy a még most 4–5000 főre rugó zsványok száma 20 000-re nőjön? Vagy tán azt, hogy még Olaszhonból is visszatérjenek hasonló gondolkodású rác rokonaik, bennünket egyesült erővel semmivé teendő? Nem lehet nem keserűnek lennünk borzasztó helyzetünk érzetében, bár mi mélyen tiszteljük miniszterünket...

Báró Hrabovszky János altábornagyot, Pétervárad főhadparancsnokát nyugtalanság töltötte el a szerb felkelők egyre erősödő karlócai tábora miatt, amely a dunai erődtámaszt is közvetlenül veszélyeztette. Lépéseket tett a tábor békés úton történő felszámolására, de a tárgyalásokra kiküldött tiszteket a szerb vezetés még csak nem is fogadta (a császári udvar ekkorra már támogatásáról biztosította őket). Hogy

szavainak nyomatékot adjon, június 12-én 1100 főnyi karhatalmi egységet irányított Karlócára, amiről a felkelők, a császári tisztek révén, idejében értesültek. Az erődemonstrációra kiküldött katonákat tűz fogadta: szabályos ütközet alakult ki.

Ez volt a szabadságharc első csatája!

A katonaság nagy veszteségeket okozva az insurgenseknek (itt: a szerb fegyveres felkelőknek), behatolt és lángba borította a várost, de csekély létszámuk miatt még az éj beállta előtt visszavonult Pétervárad sáncai mögé. A szerbség elkeseredett a nagy veszteségek láttán, de fennén hirdették győzelmüket. „A fegyveres akció tehát semmilyen hasznot nem hozott – írja Kedves Gyula hadtörténész –, nem a béke megőrzését szolgálta (ami Hrabovszky szándéka volt), hanem még jobban elmélyítette a szerb–magyar ellentétet.”

Hrabovszky altábornagyot egyébként 1848 júliusában budai főhadparancsnokká nevezték ki. 1849 januárjában meghódolt az osztrákok előtt, de mégis haditörvényszék elé állították, s előbb halálra, majd tízévi várbörtönre ítélték.

Az első becskerei tudósítás a „végőrök” közti forrongásról ad híradást. Magyarország határőrvidékén egyébként a németbánsági, a szerbbánsági és a románbánsági határőrezred és a titeli zászlóalj (csajkások) állomásozott. A péterváradi ezred a horvát határőrvidék része volt.

*

Július 18.

ÓBECSE, JÚLIUS 16. A szenttamási sáncok közt levő lázadó sereg tegnapelőtt vizsgálódásképpen táborunk által bolygattatott. Ostrom nem történt; az ellenség erős, gyakorlott, ágyúik jók s messzevivők. Szenttamás mintegy 8000 lélekből álló többnyire rác község. A magyar lakosok a csatornától nem messze eső mély iszapos éren keresztül menekültek táborunk felé, s ettől fedeztetve széledtek el a szomszéd magyar községekbe. A lázadók, kedvező helyzetök mellett, állomásukat haditudományilag megerősítették, bevétele erőfeszítésbe kerülend... A szomszédos rác lakosok csoportosan hordják nekik az edelt, puskaport, s egyéb készleteket... Tegnap az adai görögkeleti esperest fogták el, nyolcad magával, kinél magánál 400 töltes volt, mint a szenttamási lázadók táborába akart vinni (szerkesztőségi megjegyzés: hadi törvényszéket neki azonnal!), ma ismét több eleséges szekereket fogtak el huszárijaink... A szomszédbeli, sőt becei lakosok szemtelensége annyira ment, hogy házaikból lőnek ki az utcán elmenőkre. Tegnap Eder tábornokra lőttek...

Az, amit a névtelen tudósító úgy ír le, hogy a szenttamási tábor „vizsgálódásképpen táborunk által bolygattatott”, valójában a szenttamási tábor első „ostroma” volt (még néhány következik majd). „A magyar hadvezetés – írja a már idézett Kedves Gyula hadtörténész – a Bácskában vonta össze erejének nagyobb részét, s itt készítette elő támadását, aminek első mozzanataként a szerbek előretolt bástyáját, Szenttamást akarta elfoglalni. Minden különösebb felderítés és előkészület nélkül július 14-én indította el a rendelkezésére állóhoz képest aránytalanul kis erővel a hadműveletet... Röviden szólva szégyenletes kudarc érte a kormánycsa-

patokat, s kiderült, hogy a főparancsnok úgy kezdett nagy hangon bejelentett hadjáratához, hogy fogalma sem volt a terepviszonyokról, az erődítések állapotáról és az ellenség erejéről.”

Egy másik hadtörténész, a kissé elfelejtett, Szabadkán szolgálatot teljesítő Olchváry Ödön, aki megírta és 1901-ben ki is adta a függetlenségi harc délvidéki katonai történetét, így fogalmazta meg a szenttamási kudarcok következményét: „a szerbek bizvást elmondhatják, hogy Szenttamás védőseregét az ellenfél növelte föl”.

A csapatok parancsnoka Friedrich Eder vezérőrnagy, az eszéki vár korábbi parancsnoka volt, de nem sokkal később átpártolt a császáriakhoz.

*

Július 21.

VERSECI CSATA. Július 11-iki Isteni győzelmünk sokkal jelentékenyebb volt, mint első tudósításunkba előadatott. Értesítőnk szeged–verseci útjában hosszú sor szekerekkel találkozott, melyeken 160 rab vala, kik részint az ütközetben fogságba kerültek, részint szökésükben az isbistyei kapitány által feltartóztattak, s 300 nemzetőrünk kíséretében, huszárok és dzsidások előlovaglása mellett, Temesvárra vitettek. Köztük 120 szervianus... Versecre érkezésem után nem sokára a halottak eltemetésével megbízott megyei tiszt jelentette, hogy az eltemetettek száma a 200-at már meghaladja, s még sok hever a mezőn, 300-ra számítjuk az elesetteket... A győzelem nyereségeihez öt ágyú, három zászló, sok fegyver, két szekér lőszer tartozik. De legnagyobb diadal az erkölcsi hatás. Ez ütközet Temes és Krassó megyék egész szélét, Torontálnak keleti alrészét a veszélytől megmentette...

Samarjay Károly, akit személyesen Bajza József főszerkesztő kért fel, hogy legyen a lap torontáli levelezője, két tudósításban is beszámolt a győzelmes verseci csatáról: július 16-án és július 21-én, ebből az utóbbiból – a helyszíni jelentésből – közlünk szemelvényeket. A 26 éves patvarista az idő tájt a beodrai Karátsonyi-uradalom ügyésze, Karátsonyi László főispán titkára, s egyúttal költő is, Petőfi baráti körének tagja, három verseskötvet szerzője. Későbbi tudósításait is idézni fogjuk.

A verseci csata egyébként az első nagyobb összeütközés a szerb felkelők és a sorkatonaság között. Július 11-én a fehértemplomi táborból 2200 határőr, mintegy 1000 felkelő és 500 szervian hat ágyúval indult Versec bevételére.

Blamberg dzsidás ezredes parancsnoksága alatt mintegy 1200 főt számláló védősereg, köztük több huszár- és dzsidásszázad (hosszú nyelű, kétélű, hegyes végű lándzsával felszerelt lovasság) és négy ágyúból álló üteg. A csata rövid ideig tartott: az aradi tüzérek sikeres sortüze után az előrenyomuló felkelősereget a közeli szederfákertben rejtőző dzsidás- és huszárszázadok jobbról is, balról is megtámadták, soraikat kegyetlenül megriktították, és megfutamították őket. Amit a lovasság elmulasztott, azzal a gyalogsági szuronyroham végzett...

A nyert csatával a bánáti hadi helyzet kedvezőre fordult, de az előnyt Friedrich Blomberg cs. kir. ezredes nem aknáztta ki (később szembefordult a magyar szabadságharcra), s ami még rosszabb, a magyar hadvezetés sem figyelt fel a kínálkozó alkalomra a felkelők katonai felszámolására.

A verseci csata, a nagy létszámú szerbiai szabadcsapatok részvétele miatt, a napnál is világosabban megmutatta, hogy az 1848 nyarán zajló összeütközés már nem egyszerűen a magyarok és a szerbek között dúló polgárháború, hanem szabályos külső beavatkozás is: egy ország szuverenitása elleni durva támadás. A szerbiának a magasztos nemzeti célokat hangoztatva szivárogtak be Magyarország területére, de végül is fosztogatásairól és kegyetlenkedéseiről váltak hírhedtté. Ezért is írja Samarjay tudósításában, hogy „a rabló szerbiánoknak katonáink parancsot nem adtak”.

*

Július 22.

ADA, JÚLIUS 15. Ada és Mohol közel szomszéd helységek Bács vármegyének Torontállal határos szélén. A mostani szerb lázadásban e két helységnek is jutottak szerepek, melyek azonban nem nyílt csatatéren, hanem csak otthon a helységben, házilag lőnek bevégezve akképpen, hogy a moholi lázadó rácok egy része elvérzett, a megmaradt rész pedig megfutamodott.

Adai tudósítónk levelében részletesen leírja az igen érdekes összeütközést: tegnap reggel két moholi esküdt jött segítségért az adai nemzetőr-kapitányhoz, Karácson Sándorhoz: előadván siralmas állapotukat, miként a moholi rácok szám szerint négyszer annyian, mint a többi összes lakosság, ezeket végképp kiirtani szándékoznak. Borzasztó fenyegetődzések között fegyverkeznek immár ezek ellen. Az adai kapitány azonnal megtevé a szükséges rendeletet, 80 puskást és 120 kaszást vezetve a helyszínére... Előbb a dolgot szép szerével kívánta elintézni... a moholi rácok készeknek nyilatkoztak fegyvereiket azonnal lerakni... Délután egy óra tájban, midőn már a fegyvereket a községházán lerakattak, s a szerződés már az aláírásig elkészült, a községházának ellenében levő rác pópa házából a kün ácsorgó magyar népre irányzott lövés történt... a tanácsházban ülő pópa pedig egy kis pisztolyt zsebéből kihúzáván, azt egy adai esküdtre kisüté, de szerencsére elhibázta... a magyar sereg... megritkítván a rácokat, végre tökéletes szaladásra kényszeríte ezeket. Ekkor a községházát vették a mieink ostrom alá, a bennlevő rácok a már halomra rakott fegyverekkel kifelé, a magyarok pedig befelé tüzeltek, míg a 3 óráig tartó szakadatlan tüzelés után, a bennlevő rácok mindannyian elvéreztek; beveretvén az ajtók, a ház négy szobájában és konyhájában 47-en, a padláson 5-en, az udvaron 1, a kéményben pedig 2-ten találtatván, ezeket a magyarok szintén lelődözték. Az istállóban, a csatatéren halva 2, ezeken kívül a közeli udvarokban és kertekben 3-an maradtak...

Most már végképp bekövetkezett a tömeges atrocitások ideje is. Eddig az újság az egyéni kilengések egyedi eseteiről számolt be (ezekről a vérgőzös, a bestialitás határát súroló eseményekről nem is szívesen idéztünk).

Persze csak idő kérdése volt, hogy a pattanásig feszült légkörben, az olykor mesterségesen is szított nemzetiségi ellentétek mikor fognak kiterjedni, lángra lobbanni: mikor szabadul el a pokol?

A moholi zavargás egyoldalú vérfürdőbe torkollt. A tízezer főnyi, vegyesen lakott települést a főutca – a gránic – osztotta magyar és szerb részre (a második világháború után Testvériség-egység utca volt). Ha a legények közül valaki átmerészkedett a szomszédos territóriumra, annak rendszerint késelés lett a vége. De ez csak ártatlan virtus volt ahhoz képest, ami július 14-én történt: az egyik falurész a másik ellen fogott fegyvert, az egyik utca puskával, szuronnal kontrázott a másiknak, az egykor békésnek mondott szomszédok féktelen dühvel rontottak egymásnak, s ezt tette a szomszédos mezőváros nemzetőrsége is. Nem kétséges, hogy ebben az esetben – még egyszer: ebben az esetben – ki húzta a rövidebbet: a névtelen adai tudósító ugyanis közli azt is, hogy „a magyarok közül egy sem esett halva”.

A levelező kilétét homály fedi, de a név szerint is említett Karácson Sándorról (1818–1898) vannak némi ismereteink. A becsei származású gyógyszerész 1848-ban az adai nemzetőrség szervezője volt, százados parancsnoka. Világosnál tette le a fegyvert, közlegényként besorozták az osztrák seregbe, kiszabadulása után pedig haláláig patikus volt Zomborban.

*

Július 23.

SZABADKA, JÚLIUS 18-ÁN ESTE 9 ÓRAKOR. Sietve írom e sorokat, s azon reményben, hogy soraim tartalmuk, s ennek újdonsága miatt érdekesek leendnek. Az ókéri tábor Verbász alá szállítatott, innen vasárnap a szabadkai, 300 főből álló zászlóalj Futakra parancsoltatott, mert hírül vették a parancsnokok, hogy a rá-cok Cserevicsről Futakra szándékoznak beütni. Seregünk este ért Futakra, s már éjjel riadó által fegyverre szólíttatott... a mintegy 800 főből álló rác csoport ellen ... Vitézül puskáztak, s az ellenséget megszalasztva, üzőbe is vették. A lázadók közül 50, mások szerint 80 esett el ... Azt mondják, hogy az útmelletti kenderföldeden is van elég halott ... E hírrel előre jönnek Scultety városi építész, Mikó könyvkötő és Woroniecki herceg, ki a katonaságból kilépve a szabadkai nemzetőröknél tesz szolgálatot ... Woronieckit vállainkon s zeneszóval vittük szállására ...

A futaki dunai átkelő védelmére kirendelt szabadkai nemzetőrökhöz Mieczyslaw Woroniecki lengyel herceg lovasosztaga is csatlakozott. Ő császári ulánus hadnagyként Eszéken szolgált, ahol délceg alakjával, hullámos fürtű, gesztenyeszínű hajával, ápolt bajszával a bálak és szalonok dédelgetett alakja volt. De nemcsak a táncparketten tűnt ki, hanem forradalmi magatartásával is: amikor ezredét a forrongó Bácskába, Szabadkára vezényelték, kilépett a hadseregből, és a nemzetőrséghez csatlakozott. A kéthetes Duna menti szolgálat után hazatérő tisztet „éljen a mi lengyelünk” felkiáltással fogadták, talán azért is, mert jegyben járt egy helybeli földbirtokos, Vermes Fábián leányával.

Később alezredesi rangban a Lengyel Légión I. ulánusezredének parancsnoka lett. Osztrák fogságban esett, s mint egykori, esküjét megszegő osztrák tisztet hadbíróság elé állították, halálra ítélték. 1849. október 20-án bitófa alá állították, s a német Peter Gironnal és a francia Abancourt Károllyal együtt kivégezték.

Síremléke a Kerepesi temetőben áll, a magyar történelmi emlékezet pedig a szabadságharc nagy lengyel alakjai, Bem, Dembinszky és Wysocki tábornokok között tartja számon.

*

Július 26.

A CSATATÉRRŐL. Bechtold fővezér f. hónap 18-káról ekként tudósít: *14-én és 15-én Földvárnál az ütközet egész nap tartott. 16-án az ellenség részéről megtámadás nem történt. 17-én Földvárnak teljes birtokában voltunk, akkor éjjelre kirendelém előőreimet. A föld itt olyan fekvésű, hogy a lázadók a római sáncokból észrevétlen annyira előrenyomulhatnak, hogy előőreinket ágyúlövésekkel megtámadták, és három óráig tartó, 3, 6 sőt 12 fontos ágyúból tett lövöldözésekkel a mi tüzéreinket a működésre teljesen képtelenné tévék. Így a csatárláncnak, ágyúival együtt, a legsebesebben vissza kelle magát húznia ... Az ellenség ez alatt baromi kegyetlenséget tanúsított, rabolt, gyilkolt, gyújtott, s még a csecsemőknek sem kegyelmezett, a sebesülteket pedig megcsonkította ...*

Azon körülmény, miszerint Földvár a több ezer fegyveres lázadótól megszállott római sáncoktól alig fekszik 1400 lépésnyire, azon határozatot tétetve velem, hogy Földvárt elhagyjam, s előőreimet Óbecse és Földvár közé húzzam ... Részemről nagyon sajnálom, hogy az ellenség magát hozzáférhetetlen mocsarak között besáncoltatván vele nyílt téren nem végezhettem ...

A magyar kormány júniusban (végre!) egységes parancsnokság alá helyezte a bácskai hadszíntérre irányított katonai egységeket, s főparancsnokká báró Philipp (Fülöp) Bechtold altábornagyot, a kassai hadosztály parancsnokát nevezte ki. A lap az ő hivatalos jelentéséből közölt szemelvényeket.

A döntés tükrözte az akkori állapotokat, ugyanis a cs. kir. hadsereg Magyarországon tartózkodó része akkor még a magyar hadügyminisztérium fennhatósága alá tartozott. A tisztek egy része azonban nem akart harcolni a császári sereg és szövetségesei ellen, mindenképpen szabadulni akart a magyarországi egységekből.

Az altábornagy szereplését ezzel a mondással lehetne jellemezni: nemakarásnak nyögés a vége. Tapintatosabb megfogalmazás szerint „kevés szerencsével” irányította a hadműveleteket. Sorozatos kudarcai miatt már augusztusban beadta lemondását, s azon melegében a császáriak oldalára pártolt...

Bácsföldvárt, mint mondta is, azért adta fel, mert „alig fekszik 1400 lépésnyire” a Római-sáncokhoz, azaz túl közel van az ellenséghez. A felkelők nagyon jól látták, hogy ha Bechtold támadólag lép fel a bácsföldvári szakaszon, a Római-sáncok nyílt szárnyán, akkor nagyon gyorsan egyesülhet a pétervárad helyőrséggel, s máris összeomlik az egész védelmi rendszer, elesik a megerősített Szenttamás is. Ezért védték Bácsföldvár térségét, s a város elfoglalása után azt meg is erősítették.

Bácsföldvárnál is az történt, mint Szenttamásnál: a parancsnokságnak fogalma sem volt a terepi viszonyokról, az erődítmények állapotáról, az ellenség szándékáról és erejéről.

Bechtold altábornagy csak ímmel-ámmal irányította a hadműveleteket. Ez hamarosan, Szenttamás második ostrománál a napnál is világosabban kitűnt...

*

Augusztus 17.

SZEGED, AUGUSZTUS 11. Szolnokról, hol a rendes járásból kijött gőzösök késedelme miatt rostokoltam 700 hevesi maradék nemzetőr társammal, csak ma indulunk reggeli 7 órakor Óbecsére. Csak most kezdek tehát tudósításaimat, és pedig egy párbeszéddel, melyet tegnap este a királyhágón-túli II. oláh határőrezred egyik altisztével vittem véghez. Nevezetesen voltak azon kérdései, hogy a magyarok választottak-e új királyt, és kit? Hogy azon 100 000 orosz, mely a moldva–magyar határnál ... ácsorog, kinek parancsára jönnek majd be az országba, ha nem Ferdinánd császárára? ... Az orosz nem ellenség, mert hiszen a császár rokona a cárnak.

...Értelmes emberrel volt dolgom ... csak tényősmerete volt tévedő ... szavai újabban bizonyítják a neutrális erőnek rendszeresen vitt bujtogatását ügyünk ellen. Az oláhok újabb parancs szerint Szegedről tovább nem mennek. Tán nem bízhatni hozzájuk?

A SZEGEDRŐL ÓBECSÉRE MENŐ GŐZÖSÖN, AUGUSZTUS 11-ÉN. Ma reggel Szegedről írt soraimat a következő érdekes adatokkal toldom meg: a gőzösön velem együtt utazó P. H. törökbecsei főszolgabíró szívességéből láttam az eredeti rác nyelven írt levelet, amelynek magyar fordítása így hangzik: „A sajkás katonaság főbiztossága a törökbecsei községnek! Folyó évi július 7-ről szóló leveleket, melyben Önök az iránt esedeznek, hogy a nálunk fogva tartott két magyart ... bocsássuk szabadon ... megkaptuk ... Urak! Nem akarjuk, nem bocsáthatjuk ki e két embert addig, míg töletek az idegen nemzetország el nem távolíttatik, s a város nekünk át nem adatik ... mert tudjátok meg ti urak, kivált ki magyarománok (magyarokkal együttműködő szerbek – K. Z. megjegyzése), hogy oly kínokat fogtok kiállni, minőkről a spanyol inquisitio sem emlékezik, és kő nem fog maradni kövön a mi ágyúinktól ... visszük hozzátok a szervián hajdúkat, kik félelmet nem ismernek.

Hogyha pedig bosszútokat tovább is folytatni fogjátok, tudjátok meg, hogy nemcsak rabjaink, hanem többi ellenségeink is kínozva fognak kivégeztetni ...”

A tudósító nyomban kommentárt is fűz a levélhez: „...Ők nyilatkoztatnak és viselnek ellenünk irtó hadjáratot, és ránk fogják, hogy mi tagadjuk meg minden nem magyartól a kikiáltott szabadság, testvériség és egyenlőség elveit minden más nyelvű ellenében; ők nyúzzák és fűrészelik az aratás közben elfogott jámbor magyart és németet, ők szegezik a csecsemőt a kapuhoz, húzzák karóba az anyát, ők irtanak éppen a fegyvertelen jámbor szegénység között, hol ellenállástól nincs mit félniök ... Hol a depravatio (depraváció = romlottság) ily fokot ért, ott kétségbe kell esni ily népesség humánus pacificatioja (pacificáció = lecsendesítés, a lázadás fegyveres elfojtása, az ellenállás végleges letörése), és ha ez sikerül, annak állandósága felől.”

Mindkét tudósítást egy „behozatali” szerző, a szerkesztőség által felkért levelező írta: a 23 éves Görgey István, ügyvéd, a pesti Földváry-féle zászlóalj önkéntes közvitéze. Ő édesöccse, Görgey Artúrnak, a későbbi honvédtábornoknak, aki az idő tájt őrnagyként a Duna–Tisza közén alakuló nemzetőrcsapatok főparancsnoka volt Szolnokon. Nem sokáig maradt Bácskában, augusztus végén bátyja segédtsíjtje lett, hadnagyi rangban. A világosi fegyverletétel után – ekkor már százados – közlegényként beosztották az egyik császári ezredbe. 1853-ban pénzért kiváltotta magát, folytatta ügyvédi gyakorlatát, Budapest egyik közjegyzőjeként tevékenykedett. Emlékeit, többkötetnyi munkájában, sok-sok dokumentummal jelentette meg, de azért mégiscsak szigorú kritikával használható forrása a szabadságharcnak (1848 és 1849-ből, I–III. , 1885–88).

A P. H.-val jelölt törökbecsei szolgabíró a szláv származású Parcsetics Hugó, aki sok borsot tört a felkelők orra alá, ezért fenyegető hangú üzenetet is kapott: „Bennünket élve ne várjon.” Különösen orroltak rá, mert lefoglalta a pancsovai Petar Špirta három hajóját, amelyen élelmet szállítottak a felkelőknek.

A Magyarországról érkező nemzetőröket bizalmatlanul fogadta Bácska és Torontál szerb lakossága, mozgalmukat féltették tőlük. Parcsetics Hugó főszolgabíró írja egyik jelentésében, hogy az emberek „...kaszákkal, villákkal, puskákkal felfegyverezve csődültek a Tisza partján össze az örök átkelését meggátolandó”. A szerb akciók megakadályozására létrehozott egységek végül maguk is „kilengéseket követtek el az óhitű községekben”, rajtaütöttek a tanyákon, fosztogattak, raboltak. „...A tolnai nemzeti őrsereg, kinek legszentebb hivatása a rendet fenntartani és fenntartatni, maga bontotta azt fel...”

Mit lehetne még mondani a két tudósításban foglaltak kapcsán? Talán annyit, hogy a kor embere iszonyattal nézte a balkáni hadviselési szokások és hagyományok elterjedését a déli országrészekben. A szerviai szabadcsapatok, Szekfű Gyula történész megfogalmazása szerint, „török módra gyilkoltak, raboltak, gyűjtögtattak, az obligát fejlevágás is divatos még náluk”.

A döbbenet megbénította az embereket, vagy éppen revansra tüzelte őket. Tulajdonképpen újra az asztalhoz kellett volna ülni, s mindent előlről kezdeni. Erre azonban nem volt sem erő, sem idő.

Maradt a bizalmatlanság, a türelmetlenség, a kölcsönös vádaskodás és visszacsapás, a gyilkos szavak és tettek hatalma.

Úgy tűnik, hogy még nem volt elég, közben várt rájuk a teljes csőd, az összeomlás és a kiábrándulás. Amikor a győztes azt kapta jutalmul, amit a vesztes büntetésül.

*

Augusztus 26.

SZENTTAMÁSI CSATA, AUGUSZTUS 19-ÉN. Mióta a rác faj dühöng, a magyarok ily rosszul sikerült ütközete, mint ez, nem volt. A megtámadás kevéssel négy óra előtt kezdetett meg ... a Sándor ezredbeli gyalogosoknak egyik osztálya már egészen felvonult a sáncok tetejére ... A derék vitézek, ha az őket fedező honvédek

egyik zászlóalja fél ágyúteleppel, s a pesti nemzetőröknek egy része gyalázatosan meg nem futamodik és segítségükre jó, a rácoknak délnyugati sáncait tán be is vették volna ... de látva elgyengülésüket, visszavonultak.

A katonaság az ütközet után zúgolódott, miért nem folytatik a megtámadás, miután az ellenség ereje már meggyengült...

*

Augusztus 29.

AZ AUGUSZTUS 19-IKI SZENTTAMÁSI ÜTKÖZETRŐL újabban érkezett levél következő pótló s kiegészítő részleteket hozott: ... A Sándor nevű gyalogezred, mely magát legvitézesebbül viselte, s lelkes ezredese, Bakonyi vezérlete alatt ötször kapott fel a sáncokra, hatodszor magába a városba is betört, de a szükséges segedelem elmaradása miatt ... visszavonulni kénytelenítetett ... Az egész operációról itt az a közvélemény, hogy ügyetlen volt ... Bakonyinak jó idején segedelem nem küldetett ... noha 12 000 ember tétlenül állott. Déli 12 órakor visszavonuló parancsoltatott Verbász felé, de erről sem Bakonyinak, sem a repülő hídnak nem adatott hír. Így Bakonyi ezredes három óráig csupán egyedül vitte a csatát, Mihálik pedig a hidat elvesztette...

*

Augusztus 30.

ÓKÉR, AUGUSZTUS 19-ÉN. A csatából jövők, s e sorokat még véres kézzel írom ... 5 óra 5 perckor tüzeltek a mi ágyúink először; mintegy ezer lépés távolságról, de a rácok nem feleltek, előre nyomultunk tehát vagy kétszáz lépéssel, s ágyúink újra bömbölnek ... s a rácok még se felelnek ... ismét előrenyomulunk vagy háromszáz lépéssel, ágyúink durrogtak, de már ekkor a rácok is elkezdik a nótát, s pedig oly hatalmasan, hogy mindjárt a második lövésük Fiáth huszár főhadnagyot leteríti, egy 3 fontos golyó keresztcsontját találta, mikor bekötöztetett és kocsira tetetik, nevetett. Honnét van, hogy ezen fiatal hős nekem már tegnap mint bizonyosat állítá, hogy ő ma meg fog halni (örömmel tudósíthatjuk a közönséget, újabb értesülés nyomán, hogy a derék hős életben és sebe javulás útján van. A szerk.) ... Az ostromnak eredménye tehát: részünkről tetemes veszteség, s azután általános retiráda, vagy igazán bevallva: egy becsületes kudarc ...

*

Augusztus 31.

A HADÜGYMINISZTERIUM B. BECHTOLD, a mozgó had főparancsnokától következő tudósítást vett ... Reggel öt óra felé a szenttamási síkságra érkezve ... az ágyútelepeket előre rendelve, a helységet erősen ágyúztattam ... Báró Bakonyi ezredes ... vitéz csapata hősie tartása dacára az előrenyomuló túlerő miatt a

*célzott sikert nem nyerheté el ... összeszedvén holtainkat és sebesültjeinket, sereg-
gemmel, mely nyolc óráig folytonosan tartó csatában kifáradt, Verbászra vonul-
tam ... Az egész sereg tántoríthatatlan bátorságát, dicsérettel kell említenem, mely
minden rendeletemet a legnagyobb lelkesedéssel pontosan teljesítette...*

Szenttamás második sikertelen ostroma óriási felháborodást váltott ki ország-
szerte. Augusztus első felében az ország katonai vezetői az összes mozgósítható
sorkatonaságot a Bácskába irányították, s ezzel Bechtold altábornagy csapatait je-
lentősen megerősítették. A csaknem 30 000 főnyi hadseregből 16 000-et vetettek
be Szenttamás ellen, amelyet 7000 felkelő védett. Bechtold főparancsnok „árulás-
sal felérő hanyagsága” miatt (Szekfü Gyula történész fogalmazása) a jelentős
számbeli fölényrel rendelkező magyar sereg támadása csúfos kudarcba fulladt, s
mintegy „egri hőökké” avatta a felkelőket.

Néhány szót a szóba került személyekről:

– Bechtold főparancsnok, aki már Bácsföldvárnál is szégyenletesen leégett,
végképp bebizonyította tehetetlenségét. A képviselőházban is elhangzott nyílt vá-
dak után sürgősen beadta lemondását, s elegánsan átállt a császári oldalra;

– Báró Bakonyi Sándor cs. kir. ezredes kivont karddal, katonái élén rohamozta
meg a sáncokat, behatolt a városba is, de a tartalék bevetésének elmaradása miatt
egyedül maradt, és visszavonult. Később ezredével csatlakozott a honvédséghez,
tábornokként a bácskai hadtest parancsnoka lett, de az osztrákok előrenyomulása
után, december 13-án lemondott;

– Mihalik János alezredes, hadmérnök főleg erődítési munkákat végzett a Dél-
vidéken. A szabadságharc leverése után vízimérnök, ő építette Európa első beton-
zsilipjét, a bezdánit; ennek egy része még ma is szolgálja a közlekedést;

– Fiáth Pompejus, az olasz származású, 24 éves főhadnagy, a Galíciából ha-
zatéró Lenkey-féle század tisztje, augusztus 25-én Écskán belehalt sérülésébe.

*

Augusztus 26.

*TEMESVÁR, AUGUSZTUS 21-ÉN. Fehértemplomról érkezett Tormási Kálmán
temesmegyei szolgabíró, ki tegnapelőtt hősieks küzdésben vett részt, körülménye-
sebben tudósított a történekekről. Tormási maga is két lövést kapott, az egyik kalap-
ját lyukasztotta át, a másik lábszárát érte ... a fehértemplomi rácok a berohant
szerviánokhoz csatlakoztak, s ők gyilkoltak legdühösebben. A németvárosiak ... az
ott levő temesmegyei nemzetörök segítségével oly elszántsággal védték családaiikat
és tűzhelyeiket, mint hajdan a carthagóiak ... Tizenhárom óra hosszat küzdöttek a
torlaszok között, csak este felé verettek ki a rácok ... Maderspach és Skublics ka-
pitányokat nagy dicsérettel emelte ki a főszolgabíró...*

Fehértemplom olyan szálka volt a felkelők szemében, mint Szenttamás a ma-
gyar hadvezetés számára. Már júliusban fenyegető üzeneteket küldözgettek, s a
várost megadásra szólították fel, majd többször is megkísérelték bevételeét. Ezért

Samarjay Károly tudósítása csak egy epizódja az augusztus 19-e és 31-e között zajló ostromnak.

Fehértemplom hősi védelmét Maderspach Ferenc reaktivált császári tiszt irányította – előbb őrnagy, majd alezredesi rangban –, így augusztus 19-én is, amikor „délután két órakor – írja Olchváry Ödön történész – újból egyesíté a vitéz polgárságot és nemzetőrséget, s tömör csapatokkal egymás után több rohamot intézett a szerb városrészben dülő szerviánok ellen. Félórai véres harc után Kničanin csapatai kiszorultak a városból”.

A város német és román lakossága egy emberként állt ki a magyar szabadságharc mellett, helytállásuknak Herczeg Ferenc állított méltó emléket a *Hét sváb* című regényében. Ebben többször is emlegeti „a rettenthetetlen bátorságú”, „az oroszlánszívű” Maderspach Ferencet. 1849 elején, Bánát kiürítése során, a többi sebesülten együtt szekerezett a farkasordító hidegben Szeged felé, de a tüdőgyulladás menet közben, Zsombolyán végzett vele.

A szláv származású Skublics Rafael a verseci nemzetőrség parancsnoka. Decemberben, az alibunári felkelő tábor bevétele során hősi halált halt.

Stevan Šupljikac a szerb felkelők vajdája volt. Kinevezése – Stratimirović mellőzésével – azt mutatta, hogy a bécsi udvar döntő befolyáshoz jutott a szerb mozgalom irányításában. Ő egyébként a cs. kir. tábornokok rangját viselte, s erre sokkal büszkébb volt, mint a felkelők által adományozott vojvoda címre.

*

Szeptember 5.

ÖRVENDETES HÍR. Nagybecskerek, szeptember 2-án, déli 12 órakor. *Seregeink Perlasznál nagyszerűen győztek. Még az éjjel kivonult Kiss ezredes, seregével együtt Écskára, s ma reggel 4 1/2 órakor a perlaszi táborba levő ellenséget megtámadta. Két óra hosszáig tartott az ostrom, mely után az ellenség tábora egy rohanással bevétellett. Részünkről az elesetek száma csak néhány emberből áll, ellenben, mint a sáncokban saját szemeimmel láttam, az ellenségből máris 80–90 halottat számlálhatni. Borzasztó látni egy ily csatahelyet, miképp fekszenek a sáncokban bent elterülve az elesettek, többnyire granicsárok, néhány izmos szervián is van közöttük. Sebesülteket a mieink közül mintegy 12-t tudok, köztük a 10. honvédsázlóalj derék őrnagyát, Szemere Pált, megsebesítve szemléltem: hasa alsó részében kapott kettős golyólövést. A sebe azonban, mint mondják, nem halálos ... a sáncok bevétele után megfutott ellenséget még most is, déli 12 órakor, Perlasz felé üldözik ... az elfogottak száma eddig nem sok, de valószínűleg szaporodni fog ... A sáncok bevételénél katonaságunk általában lelkesen viselé magát ... E csatát leginkább az okozta, hogy ezen magyar hadseregben nagy volt már a harcvágy, mondhatni, dühösek voltak a lázadók ellen, azért, most általános kívánságuk szerint meg is történt az ütközet s – a diadal.*

*

Szeptember 7.

ÖRÖMHÍREK AZ ALVIDÉKRŐL. Tegnap reggel következő falragaszokat lehetett olvasni a főváros utcáin: A hadügyminisztériumhoz Kiss ezredes úrtól következő tudósítás érkezett. Nagybecskerek, szeptember 3-án. Tegnapi rövid tudósításom folytán jelentem, hogy az elsáncolt perlaszi táborn háromórai ostrom után elfoglalván, az ellenség tüzei hőiesen elszánt seregem által mindnyájan leszuronyoztattak. Kik az ellenállók közül meg nem ölettek, futásnak eredtek és ez hihetően meg fogja rettenteni a határőrvidékieket.

Két egyfontos, öt háromfontos és két hatfontos ágyún kívü egy bombaágyú (mózsarágyú – K. Z. megjegyzése) és tetemes mennyiségű lőszer foglaltatott le ... az elfoglalt ágyúk közül hatból egy telepet alakítok ...

Különös dicsérettel említem az ostromló gyalogság parancsnokát, Vettert, a Mihály nevű ezred alezredesét, úgyszintén tábornoki tisztemet, Kohlmannt, az 52. számú magyar ezred kapitányát ... Az elsáncolt tábor bevétele után hadamnak egy részével Perlasz felé nyomultam, mely helységet a rác népességtől elhagyatva találtam. A többi lakosság fejeir zászlóval jött élembe ... A helység a pusztítástól megkíméltetett ...

Szeptember 7.

A HADÜGYMINISZTERIUM a következő tudósítást vette 1848. szeptember 3-án Nagybecskerekéről, Hadik Gusztávtól, a tiszántúli nemzetőrség parancsnokától: Kedves kötelességemnek ismerem bejelenteni, hogy a parancsnokságom alá tartozó, herceg Woroniecki-féle két pesti önkéntes vadász-század, a bihari nemzetőrök és aradi tüzei ... a tegnapi perlaszi csatában oly kitűnő bátorságot és komoly elszántságot tanúsítottak, amely a legnagyobb dicséretre érdemes ... Herceg Woroniecki lováról leszállván, seregét személyesen vezette ostromba ... Kiss Pál, a Mihály ezredbeli kapitány saját példája által annyira buzdította a tökéletlenül felfegyverzett derék bihari nemzetőröket, hogy ők az ellenséget egy sűrű erdőből és nádasból kiűzvé, legjobb sikerrel még az ostromban is részt vettek ... Számosabban tüntették ki magokat, kiknek neveit legközelebb leszen bejelenteni szerencsém.

*

Szeptember 9.

PERLASZ, SZEPTEMBER 2. Majdnem két óráig tartott mindkét félről az ágyúkkal, s kartácsokkal tüzelés, minek nagy hatása reánk nézve ugyan nem volt, de annál hatályosabb volt ez azon percekben, midőn a Woroniecki-féle újjonszületett dicső vadászcsapat a legelőül támadta meg a sáncokat ... minden képzeletet fölülhalad a golyózápör sűvöltése: látni s hallani kell azt. Meghült mindenkinben a vér ... bár az ellenség bizton löhetett árkaiból reánk, mégis vetélkedve rohant csapatunk a gazok sáncaiba ... dicső vezérünk Woroniecki herceg ... mindig közöttünk villogtat-

ta kardját, s őt ki ne követné, ha az ördögökkel a pokolba is kellene szembeszállnunk. Nehéz Károly, a magyar önkéntes roham-vadászcsapat fővadásza.

*

Perlasz, szeptember 9.

KATONASÁGUNK kivétel nélkül dicséretesen viselte magát ... alig állván összesen 1400 főből, a rácok 7000 főnyi táborát mégis a legfényesebben meggyőzték, úgyhogy nekik 260-nál is több, nekünk csak 7 halottunk és mintegy 30 sebesültünk van...

Estve a főparancsnok valódi diadalmenettel tért vissza Nagybecskerekre. Az egész nap fegyverben állott nemzetőrség fölállítva, zenével fogadta a győztes sereget. A nép bámulva az ágyúkat, alig akará hinni, hogy azok rablóktól vetettek el, kiáltották: „hiszen ezek császári királyi ágyúk!” Fájdalom, hogy azok!!!

Szeptember 13.

NAGYBESCKEREK, SZEPTEMBER 7. Egy szemtanútól, ki a perlaszi ütközetben maga is részt vett, a következő érdekes levelet vettük: ...A látvány, melyet a sáncok bevétel után mutattak, kebelrázó és rendítően nagyszerű volt. A sátrak és a középponton álló két ház, többnyire nádfedezetén pusztító tűz nyargalt végig, s a még pár órával az előtt népes tábor elhagyottan, füstölgő üszkőkben, félig elégett élelmiszerek- és ruházatokban mutatá föl maradványait. A romlás ezen a téren és lenn a réten, mintha itt isten bosszúálló anyala járt volna, holt testek rémítően csonkított törzsei hevertek. Itt egy természetes rác teste nyúlt el megsülve, a kínos halál vonaglásai között összezsugorodott kezekkel és felhúzott lábbal, másutt egy csoport feküdt, kétségbeesett küzdésük közt egymásra hullva, golyók és kard által ejtett tatóngó sebeiket tárva fel a szemlélőnek. Ezek között van a tüzéség vezére, továbbá egy torontáli szökött írnok, ki Kikindán méltó halálát elkerülve, azt itt lelé föl. Drakulics főparancsnok, egész seregével, szeke-ekkel megfutott ... A hosszabb tudósítást Riczkó Károly, a bihari nemzetőrség őrnagya írta alá.

A Kossuth Hírlapjának egy nagyszerű újságírói teljesítményére hívjuk fel a figyelmet: a perlaszi győzelemről egy gyors hírt közölt a kor gyakorlatát meghazudtoló frissességgel, két hivatalos hadijelentésből idézett, kiegészítette ezeket a Közönlöny híryanagának átvételével, majd a csata két részvevőjének helyszíni benyomásaival járta körül, méltatta a történeteket.

Kifogástalan professzionalizmus másfél századdal ezelőtt!

A gyors hírt régi ismerősünk, Samarjay Károly, a lap torontáli haditudósítója írta, sajátos újságírói bravúrral: kiment az aznapi esemény színhelyére, azon nyomban megírta a látottakat, hallottakat, eljuttatta a temesvár–pesti gyorsjáratú postavonal kikindai vagy szegedi állomáshelyére, úgyhogy a lap a szeptember 2-i eseményről a szeptember 5-i számában már beszámolhatott. Ma, amikor a közönség a világ

minden tájáról helyszíni közvetítés útján szerezhethet tudomást az eseményekről, nem tűnik túl gyorsnak ez a mostani közlés, pedig az volt, mégpedig a javából.

A hivatalos jelentések szerzői maguk a parancsnokok: Kiss Ernő – akkor ezredes, később altábornagy, aradi vértanú –, a perlaszi csata formális hőse és Riczkó Károly őrnagy, a csatatéren kitűnt bihari nemzetőrök parancsnoka. Ő később ezredesként, hadosztályparancsnokként hősi halált halt Erdélyben 1849 februárjában.

Riczkó Károly mellett még egy közvetlen részvevő is tudósította a *Kossuth Hírlapját*: Nehéz Károly. Ő Pesten jogot végzett, a Woroniecki-féle vadászszászlóalj közvitéze (különlegesen kiképzett lövészek voltak). Századosként fejezte be a háborút, az ötvenes évektől hivatalnokoskodott, újságíróskodott.

A perlaszi tábor ostromának és szétverésének sok ismert és kevésbé ismert részvevője volt.

Szemere Pál, a híres család egyik ágának leszármazottja császári vértés főhadnagy volt, de 1844-ben leszerelt, s átvette a családi birtok vezetését. Amikor az Országgyűlés 1848 nyarán tíz honvédszászlóalj felállítását határozta el, s felhívta a tényleges és a nyugdíjas tiszteket a jelentkezésre, az elsőik között tett eleget, s őrnagyi rangban a 10. zászlóalj parancsnoka lett. Egységét Nagybecskerekre rendelték, onnan került a katonai erők összevonása után Perlaszra. Rohamozó zászlóaljának élén, kivont karddal a kezében, mindjárt az ütközet elején több súlyos lövés érte. Az orvosok az écskai kastélyban küzdöttek életéért, de hiába: szeptember 8-án meghalt.

Kiss Ernő jobbkeze, vezérkari tisztje, a perlaszi támadás tervének elkészítője Vetter Antal cs. kir. alezredes volt. Német anyanyelvű, anyja magyar. A szabadságharc egyik legképzettebb katonája, a perlaszi csata után ezredessé, hadosztályparancsnokká léptették elő. Szeptemberben már tábornok, a honvéd vezérkar szervezője és parancsnoka, Kossuth fő katonai tanácsadója. A bukás után emigrált. Az olaszországi Turinban a Magyar Légión szervezője és főfelügyelője, Angliában tanár egy katonai intézetben. A kiegyezés után hazatért.

Az ugyancsak német származású Kohlmann József a cs. kir. 52. gyalogezred kapitányaként csatlakozott a szabadságharchoz, s vett részt a perlaszi csatában, személyes bátorságával is kitűnve. Októberben már ezredes, a bánági helyőrségi hadosztály parancsnoka. Az összeomlás után elhagyta az országot, áttért a muzulmán hitre, s ezredes lett a török hadseregben. A krími háború idején Fejzi pasa néven tábornok.

Kiss Pál százados – a későbbi honvédtábornok – a bihari nemzetőrök szervezője volt, élükön vett részt az ütközetben. Utána őrnaggyá nevezték ki, s Damjanich Jánostól átvette a híres 9. zászlóalj, a „vörös sipkások” parancsnokságát. Pétervárad utolsó parancsnoka volt, Komárom védőivel szinte egy időben tette le a fegyvert, s az őrséggel együtt szabad elvonulást kapott. Jósika Miklós szavai szerint „a forradalom legtisztább, legférfiasabb jellemeinek egyike”.

Pavle Drakulić határőr hadnagy volt, a perlaszi tábor ezredesként vezette. Nem várta be a döntő rohamot (emiatt később árulással vádolták), híveivel Titel és Pancsova irányába szekerezett.

Néhány szót magáról a csatáról: ez volt eleddig a legfényesebb hadisiker a bánági részekben. A győzelem Vetter Antalt, a szabadságharc egyik legképzettebb tisztjét dicséri. Az összevont haderő 3000 gyalogosból, 700 lovasból és 10 ágyú-

ból állt. Reggel ötkor lendültek támadásba a mintegy 4000 fővel és 12 löveggel védett sáncok ellen. A tüzéségi előkészület során a tábor mintegy 500 nádkunyhója pillanatok alatt lángot fogott, s pánikszerű fejetlenséget okozott. A csatát végül is a gyalogos szuronyroham döntötte el, viszonylag rövid idő alatt: a zászlóaljok zárt rendben, a Vetter-féle utasítások szigorú betartásával morzsolgáltak fel az ellenséget.

A perlaszi győzelem végül is teljesen kiaknázatlan maradt. Ha Kiss Ernő a lovasság élén nem a kiürített Perlaszra vonul be, hanem a menekülők után veti magát, akkor alighanem eldőlhetett volna Bánát sorsa, talán még a szerbiai szabadcsapatok is megfutamodtak volna. (Ők egyébként is erősen elégedetlenkedtek, mert sem a megígért négy ezüstkrajcáros zsoldot, sem a fejadagjukat nem kapták meg rendszeresen. Ez fél font kenyérből, fél font húsból és egy meszely – négy deci – borból állt.)

A szerb források is alátámasztják ezt a feltevést. Vasilije Krestić történész szerint „a még nagyobb vereség csak Kiss Ernő ügyetlensége miatt volt elkerülhető”. Ha Kiss nem habozik, a siker még nagyobb lehetett volna, így viszont csak „nagy szégyen volt, súlyosabb következmény nélkül”.

Ezzel szemben a magyar források arról szólnak, hogy „a perlaszi diadal egészen felfrissíté a nemzet lelkét”.

Még egy kis tájtörténeti adalék: A most közölt tudósítások egyikében tájegységünk Alvidék néven szerepel. Előfordult még Végvidék, Alsó-Vidék, Délmagyarország alakban is. Viszont sehol sem történik említés a napjainkban újra divatba jövő Délvidékről.

Ez megerősíti azt, amit eddig is tudtunk: a Magyarországtól elszakított „lentségi” részeket csak 1918–1920 után kezdte Délvidéknek nevezni a magyarországi nyelvhasználat.

*

Szeptember 14.

ÉRTESÍTÉS E LAPOK OLVASÓIHOZ. Mai naptól kezdve többé nem vagyok miniszter. Mai naptól kezdve nem szorítják kezeimet a miniszteri kollégialitás béklyói. Kiszabadultam az udvari cselszövények fojtó gőz köréből.

Egyheti pihenést kérek. Hadd szedjem kissé össze roncsolt erőmet. E kis pihenés után ismét journalistának, hírlapírónak vallom magamat ... A jövő héttől kezdve tehát az olvasó e lapokban közvetlenül az én politikám szellemével s folytonos dolgozataimmal találkozandik. Pest, 1848. szeptember 13-án. Kossuth Lajos.

Szeptember 11-én a császárhű Josip Jelačić altábornagy, horvát bán főerege (mintegy 30–35 000 ember) Varasdánál, Perlaknál és Légrádnál átkelt a Dráván, s megindult a rebellis Buda és Pest ellen. A Batthyány-kormány benyújtotta lemondását, Kossuth is miniszterség nélkül maradt, de a hírlapírásból, néhány gyűjtő, mozgósító cikk kivételével, mégsem lett semmi, hiszen az események úgy hozták, hogy minden korábbinál fontosabb szerepet vállalt a fegyveres függetlenségi harc megszervezésében.

Szeptember 16-án megalakult az Országos Honvédelmi Bizottmány (október 8-án az országgyűlés már a végrehajtó hatalom gyakorlását is rábízta, Kossuthot pedig elnökévé nevezte ki). Ő már szeptember 22-én hazahívta a külföldön állomásozó magyar csapatokat, szeptember 24-én pedig alföldi toborzózútra indult (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Szolnok), s még aznap újságjában drámai erejű felhívással fordult a magyar néphez: „Fel hát fegyverre, szegény, elárvult, de bátor magyar nép! Kaszára, kapára, kinek mi je van!”

Az események tehát megrendítő fordulatot vettek, s ezzel a délvidéki hadszíntér egy csapásra másodlagossá vált: eltörpült a Jelačić-féle veszély mellett, hiszen az altábornagy szeptember 24-én már bevonult Székesfehérvárra.

Jelačić dicstelen hadjáratának részletei jobban köztudottak, s már ezért is vizsztatérhetünk eredeti fonalunkhoz: a kevésbé ismert „lentségi” események további hírlapi ismertetéséhez s azok boncolásához, szereplőinek bemutatásához.

*

Szeptember 26.

A SZENTTAMÁSI CSATA, 1848. SZEPTEMBER 21-ÉN. Az azelőtti napokon történt hadi és csatatéri vizsgálatok után megindult a verbászi táborból a mozgó sereg estve 10 órakor, és éjjeltájban rendeltetési helyén csatarendben felállítatott. Még virradat előtt megkezdődött az ágyúzás, mely kis szüneteket kivéve ... délutáni 3 óráig szüntelen folytatott.

Az ágyútelep vezényleti, dacára az azelőtti napon tett demonstrációnak... mi szerint a tisztikar... a csatában, mely ő felsége világos akarata ellen van, részt nem vesz. De a köztiszteletben álló hadügyminiszter... erélyes föllépése által... kötelességüket teljesíték, úgyhogy már a csata kezdetén... Szenttamás kilenc helyen felgyulladt...

A háromszoros, sőt vízzel ellátott sáncok két ízben ostromoltattak... a sereg szinte 11 órát tűzben volt, a muníció pedig fogyni kezdett... jobbnak találtatott, hogy ... visszavonuljon. Mire a sereg a legjobb rendben, még csak le sem hangolva a verbászi táborba, azon határozattal vonult vissza, hogy az ostromot, újólág, pihent erővel megkezdhesse...

...Ki Magyarhon első hadügyminiszterét a csatatéren úgy látta mint én, láthatta ennek komoly elszántságát, láthatta, mily egykedvűséggel állott és járt a halált súvöltő ágyúgolyók között, benyargalta a csatateret, s személyes bátor megjelenése által lelkesítette a sereget... Jeney József, hadügyminiszteri segéd.

Szenttamás harmadik ostroma is teljes kudarccal végződött, bár ezt a kissé szervilisnek tűnő haditudósító (minisztériumi tollnok?), Jeney József – korábban nemesi kisbirtokos, most főhadnagyként a hadügyminiszter segédtisztje – nem közli köntörfalazás nélkül a nyilvánossággal. No, de ne bántsuk az embert, hiszen a bukás után, mint őrnagy, ő is az aradi katonai bíróság elé került, s hatévi várfogságra ítéltetett. 1850-ben azonban már kegyelmet kapott, s visszament Szatmárnémetibe gazdálkodni.

Mészáros Lázár, az első magyar felelős kormány hadügyminiszterének parancsnoksága alatt az idő tájt 16 000 katoná állt, ebből 9000 gyalogos és 1500 lovas vett részt az ostromban. A védők mintegy 5000-en voltak, de az ostromgyűrű hézagosa miatt 3000 főnyi Sajkás-vidéki határőr erősíthette meg a védelmet, így aztán ez a kísérlet is kudarcba fulladt. Kossuth a maga szokimondásával azzal vádolta Mészáros, hogy a „...slendriánja vészbe döntötte a hazát”. Mészáros emlékiratában közli, hogy „collega urától, Kossuthtól, s annak befolyása alatt szerkesztett híres Kossuth Hírlapjától pedig azzal is vádoltatott, hogy szerintök Rajacsics, Jellasics és mások kevesebb kárt okoztak, mint Mészáros tétlensége”.

A Jelačić előrenyomulásának árnyékában lezajlott csata valóban nem öregbítette a katonailag egyébként kiválóan képzett Mészáros hírnevét (a császári seregben úgy tartották nyilván, mint az egyik legtehetségesebb fiatal törzstisztet). Az itteni kudarc ellenére a szabadságharc egyik legnagyobb katonai tekintélye volt, ez eléggé közismert tény. Ezért most itt arról ejtünk néhány szót, hogy apja pacséri közbirtokos volt, ő maga pedig gyermekkorának egy részét Bajmokon és Szabadkán töltötte. Ez utóbbiról írja naplójában: „bunyevác lakosai kitűnőleg városnak, míg mások vállvónítva csak Szabadkának nevezik”.

Érdeklődését azonban nemcsak a hadtudományok kötötték le, tanulmányozta a korszerű gazdálkodást, erre ösztönözte leveleiben Pacséron élő bátyját is. Értekezéseket írt a szederfa ültetéséről, a selyembogár-tenyésztésről, a svájci tehenészetéről, a lótényesztésről. Kiváló gyümölcskertész is volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1845-ben levelező tagjává választotta.

Számkivetetten halt meg, az oxfordi grófság egyik falusi temetőjében pihen. Síremlékének utolsó mondata így hangzik: „E követ emeli szomorodott szívű barátja, Lady Langdall.”

Az idézett szövegben nem történt említés Petar Bigáról, a szenttamási védelem parancsnokáról, a szerb Dobó Istvánról. Ettől függetlenül ezt meg kell tennünk, így kívánja a tisztesség. Ő is természetesen császári tiszt volt. Egy likai határőr-család sarja, aki 37 éves korában megtagadta az engedelmességet, amikor egysége a magyar hadügyminisztérium hatásköre alá került. Csatlakozott a felkelőkhöz, s kapitányként került a szenttamási tábor élére. Mind a három támadás idején ő irányította a védelmet, mégpedig sikeresen, így aztán az egyik legnépszerűbb szerb tiszt lett, Stratimirović és Šupljikac mellett. A szabadságharc bukása után folytatta sikeres pályáját, s osztrák tábornokként ment nyugdíjba 1866-ban.

Sokáig szálla maradt a hadvezetés szemében, de a közvélemény szívében is. Ezt a szálkát majd csak 1849 tavaszán húzta ki Perczel Mór honvédtábornok, csapatainak élén. A visszacsapás kemény, s túl kegyetlen is volt. Vukovics Sebő igazságügyi miniszter, a déli országrészek főkormánybiztosa írja visszaemlékezésében: „Keresztül mentünk a híres Szenttamáson is. Ez legfeldúltabb volt, még a házak előtti akácfák is elporzsolva setétlettek a fekete házfalak előtt. A templomok felgyújtva, kiprédálva, ablaktalanul és ajtótlán tátongtak leütött tornyaikkal a sírcsendű láthatáron. Szenttamáson egy élő lelket sem láttunk. Néhol a ház falaiból bágyadtan egy macska kívánszorgott. Messze a városon innen és túl a gazdag termésű földek szántatlanul burjánzottak...”

PEST SZEPTEMBER 26. Szerkesztő úr! Hiszem, hogy becses lapjában áldoz helyet igénytelen szavaimnak. E szavak saját és szerb nemzetem egy, bár igen csekély, de rendületlen töredékének érzelmeit, gondolkodását tolmácsolják ... Szegény szerb nemzetünknek sok gyalázatos gyermeke van ... ki nem gondolván a nép szabadságával, az ausztriai zsarnokság béréncévé aljasult, hogy annak ördögi győzelmével osztozhasson a gyalázatos koncon ... Szerbek! Mi a szabadság ellen harcolunk ... Seregeljünk össze józan vezérünk, Athanaczkovics Plató körül ... Ki közülük először fordul el undorral az istentelen Rajacsics főcsábítótól ... az teszen legtöbbet a szerb nemzet becsületéért. Theodorovics Anastáz.

A szentendrei pópa felhívása pusztába kiáltott szó maradt valóban, mint ahogy írja is, csak a szerbség elenyésző töredékének véleményét tükrözte. Egy hónap múlva már megalakult a Szerb Vajdaság központi polgári kormányzószerve, a főodbor, a szeparatista törekvések kifejezője, amelyben – láss csodát! – a Monarchia integritását óvó udvar befolyása érvényesült. Micsoda kétszínűség, micsoda álnok képmutatás! S a játék tovább folyt: december 15-én Ferenc József császár nyílt parancsban megerősítette tisztségében Rajačić pátriárkát és Šupljikac vajdát, a béke helyreállítása után pedig „nemzeti beligazgatást” ígért a magyarországi szerbeknek (nem önálló jogokkal felruházott területi autonómiát!).

A szövegben említett, zombori születésű Platon Atanacković előbb budai, majd bácsi püspök volt, s azok közé a kevésszámú főpapok közé tartozott, akik ellenezték Rajačić udvarbarát politikáját. A Matica srpska első nyolc tiszteletbeli tagjának egyike, 1842-ben, majd 1864-től haláláig elnöke is volt. Gazdag könyvtárát az intézményre hagyta. A Matica srpska székháza előtt álló mellszoborcsoport egyik alakja őt ábrázolja.

*

Október 31.

TÖRÖKBECSE. A lapunk 100. számában már említve volt csatáról (két Becse körüli csatározásokról – K. Z. megjegyzése), érdekesnek tartjuk, egyik tudósítónk levele után, még a következőket emelni ki ... A felkelők Franyován egy utcaszeglet mögé vontatták ágyúikat, mígnem 50-ven Ferdinánd-husár onnan is elkergette őket. Ez alkalommal az üzőbe vett ellenség tetemes veszteségeket szenvedett, csak ott a helyszínen 200-nál többet ástak el, sokat magukkal vittek és a Tiszába hányták ... A mieink részéről elkövetett rablásokra nézve meg kell jegyeznünk, hogy embereink ezt bosszúból tették, mert a magukkal nem vihetett poggyászuikat meg az ellenség foglalta le ... Máskor gyorsabban fogom önöket tudósítani a történetekről, addig isten velük. Szabó Zsigmond, önkéntes nemzetőr (szegedi illetékességű hivatalnok, 1849 júliusától kezdve főhadnagy – K. Z. megjegyzése).

*

November 9.

ÓBECSE, OKTÓBER 25-ÉN. A becsei és törökbecsei harcok során a katonai fegyelmet nem tűrő suhancok sokat rágalmazták a szilárd jellemű Domianicsot (Damjanichot – K. Z. megjegyzése), a 3. honvéd zászlóalj alezredesét, csak azért, mert neve ics. Én részemről az ellenkezőről győződtem meg: mert míg ypsilonos magyarjaink megsziadják a magyart, hogy meri ütni a rácot, ki éppen azelőtt Törökbecsén beteg feleségét és 6 éves gyermekét kegyetlenül meggyilkolá, addig az említett alezredes így biztatá a katonákat: „Fiaim! Mindenik közületek rabol, öl annyi fegyveres rácot, amennyit lehet, s a rátok lövöldöző hitszegő rácokéból Franyován 4 házat gyűjt. Értitek?”, „Értjük, uram, gyűjtünk tizet” – lőn a felelet ... Erélyes tettei őt e honban eléggé megismertetik. De csak rosszul esik mégis, ha ily derék hazafit is minden ok nélkül gyanúsítanak ...

Óbecsét és Törökbecsét a felkelők részéről jól összehangolt támadás érte október 13-án. A Tisza két szemközti partján fekvő, azonos nevű település segítségével Damjanich János sietett vörös sipkás zászlóaljával, s bár a felkelők létszámfölényben voltak, kiverte őket innen is, onnan is. A felkelők akkor már, a változásokat tükrözve, a „cs. kir. osztrák–szerb hadtesthez” tartoztak.

A harcok végképp eldurvultak, fittyet hányva a hadviselés szabályaira: a hadifogoly ritkaság volt, a civileket halomra gyilkolták, utcákat, falvakat gyújtottak fel. Az, ami már hónapok óta folyik, kimeríti a genocídium fogalmát: a két szemben álló népesség és fegyveres erő kölcsönösen irtja egymást.

Egyik tudósító közli, hogy a „vitézek minden nap ebéd után a postánál ... összegyülekezve ... olvastatják maguknak a Kossuth Hírlapját, hogy mi újság?”.

Van benne bőven leírás a kegyetlenkedésekről, az indulatok féktelenségéről, az ösztönök elszabadulásáról. Idézésük kétélű fegyver, sok-sok magyarázatot kíván...

*

November 16.

NAGYBECSKEREK, NOVEMBER 12. Damjanich alezredes folyó hó 9-én a Légerdorfnál táborozó ellenséget megtámadta, szétverte és Lagerdorfot elfoglalta ... A 9-ik honvédzászlóalj oly derék, hogy mindegyik veres sapkás egy-egy kitűnő hős ... különösen meg kell említeni ... Rózsa Sándort is, kinek fegyvere által 12 ellenség esett el ... csapatjának egy rekvizíciója is volt, mely alkalommal 1800 juhot, 402 darab szarvasmarhát, 53 lovat, 63 sertést és más különféle tárgyakat foglaltak le...

1848 novemberében a harcok súlypontja Bácskából ismét átkerült Bánátba. Ennek egyik mutatója a lagerdorfi (Temesőr, Temessztrázsa, Straža) tábor felszámolása, az ottani védők felkoncolása, majd megtörtént az ennél sokkal jelentősebb tomaseváci sánctábor bevétele. Ezt követte a dicstelen pancsovai ütközet, amely Kiss Ernő parancsnoki posztjának elvesztésébe került.

A csaták változatlan heveséssel, kegyetlenkedéssel folytak, sok-sok polgári áldozatot is követelve. A lagerdorfi csatában „a kelepcebe került szerbek között nagy mészárlást rendeztek – írja Kedves Gyula történész –, az 1200 védőből 673-

an estek áldozatul, s 70 fogoly és 2 ágyú növelte még veszteségüket. A magyar veszteség 30 ember volt. Vetter tábornok azonban megrótt a köztudottan szerb származású Damjanichot a csapatai által elkövetett kegyetlenkedésért, aki ezt rendkívül zokon vette. Nem érezte felelősnek magát, miután a jóval nagyobb szerb kegyetlenkedések viszonzását látta csak az esetben, mindenestre a két kitűnő katonára viszonya megromlott...”.

Damjanich még életében legendás alakká vált, a „szabadságharc oroszlánja”, „a honvédség legvitézesebb tábornoka” – ilyen jelzőkkel illették. Katonái, a „veres-sipkások”, a „fehértollasok” és más egységek honvédei tűzbe mentek érte. „Damjanich a vezérünk, / A pokoltól sem félünk” – harsogták ütközet előtt és után. Boszniai származású szerb volt, a horvátországi Krajínában határőrösködött, majd császári tiszt lett belőle. Ellentétben a honvédségben szolgálatot teljesítő aulikus, a Habsburgokkal megegyezést kereső katonatisztek többségével, ő közismert volt dinasztiaellenességéről, testestül-lelkestül republikánusnak vallotta magát, Kossuth függetlenségi politikájának rendíthetetlen híve. Nagy támasza volt a hadseregben, olyannyira élvezte bizalmát, hogy 1849 áprilisában őt nevezte ki hadügyminiszterré. Fajtájának magyarellenességét, balkáni harcmódorát mélységesen fájalta és elítélte. A tizenhárom aradi vértanú egyikeként fejezte be életét. A két háború közötti Stanojević-féle lexikon szócikke a szerb nép ellenségének, vérszopójának nevezi, a háború utáni Jugoszláv Enciklopédia néhány sorában az életrajzi adatait közli, minősítés nélkül.

Damjanich János mellett még 14 szerb származású törzstisztje volt a magyar honvédségnek. Ezredesi rendfokozatot Bobich János ért el, alezredesként Damaszkín György, Herkalović András, Milutinovich Mihály, Stojakovich Péter és Zákó István szolgált, őrnagyi fokozatban pedig Csernovics György, Damaszkín István, Driska Szilárd, Jovanovich Miklós, Raić Konstantin, Stojanich Miklós és Vukovich Mihály fejezték be a szabadságharcot. De több mint száz szerb származású tagja volt a főtiszti karnak is, a közhonvédek között pedig 1200–1500 főre tehetjük a szerbek számát (Bona Gábor történész adatai).

A *Kossuth Hírlapja* már korábban is közölt információkat Rózsa Sándorról, így helyt adott a szegediek véleményének, mely szerint őt „csak függve szeretnék a városban látni”.

Kossuth egyébként országos toborzókörútja során, 1848. október 3-án, Hódmezővásárhelyen írta alá a betyár „bűnbocsánati hirdetményét”, és azt Jókai Mór vitte el a zsvánnyal kapcsolatban álló ember címére. A pásztornépekből, lókötlőkből és egyéb mihasznákból verbuválódott, mintegy 150–200 főnyi szabadcsapatot Damjanich ezredébe osztották be, mivel csak neki nem volt kifogása az ebadtár ellen. A tűzkeresztségen a lagerdorfi (sztrázsa) ütközetben estek át. Sajátos harcmódoruknak csakhamar híre kelt, s félelmet keltett: karikás ostorukkal rántották le a lovasokat a lóról. A népi emlékezet szerint „féderes ostoruk volt, hullott a hús a nyomukban”. Nem kímélték a szerb felkelők falvait: raboltak, harácsoltak, gyűjtögettek. „Annyi gonosztettet követtek el – írja Vetter Antal tábornok emlékezéseiben –, hogy kénytelen voltam visszahívásukat a hadügyminisztertől erőlyesen követelni.” Az év végéig már felszámolták az egységet: aki maradni akart, beosztották valamelyik honvédszázadba, akinek pedig „elvásta a fogát a háború”, visszavonult téli rejtékhelyére.

Arany János 1849 tavaszán már így énekelt: „Rózsa Sándor, Rózsa Sándor, / Hová lettél? / Megvagy-e még, harcolsz-e még / Vagy elestél?”

*

December 12.

BÁCSBÓL. OMOROVICA, DECEMBER 5-ÉN. A gyalázatos camarillának (kamarilla = az uralkodó politikáját a háttérből irányító titkos tanácsosok köre) undok kígyója nálunk törzsökös magyar helységben felütötte fejét. A vidéken leginkább selypítéséről ismeretes János József babkáros (rendszerint szlovák nemzetiségű, vásznat és rövidárut kínáló vándorkereskedő – K. Z. megjegyzése) népiünetet azzal hitegeté, hogy a nagyurak az ujoncokat azért szedik, miszerint az által a magyarok erejét mindinkább elgyengítvén, a győzelem részükre biztosíthassék, hogy miként merik a magyarok a rácsokat megtámadni, midőn ők a király emberei ... Figyelmeztetünk mindenkit az ilyen jómadarakra ...

Szép Ferenc szabadkai polgártársunk egy „Honunk állapota” című fél-fél ivnyi röpiet bocsájt ki időnként. Ellene nem lehet szólásunk. Benne veszélyes állapotunkat magyarázza és tudatja a harctéri híreket. Szép Ferenc, ha már fellépett a térre, tegye azt: indíton meg Szabadkáról egy időszak lapot, oly nagy közönségű város, mint Szabadka, illő, hogy bírjon egy lappal.

A tudósítás aláírója, az általunk ismeretlen Nyári Mihály mintha egy kicsit eltolozta volna azt a veszélyt, amely a pösztítő tót atyafi részéről fenyegette az országot, ezért inkább írásának második részére figyeljünk fel: az első itteni magyar újság megjelenéséről és a szerkesztőjéről ad híradást. A szabadságharc gerjesztette információéhség hozta létre (1848. november 3.), s annak bukásával tűnt el (1849. január 5.). Egyetlen példánya maradt fenn: a december 15-i számra százharminc évi lappangás után Magyar László szabadkai levéltáros bukkant rá a budapesti Országos Levéltárban. „Elszigetelten áll, minden folytatás nélkül” – írja a negyvennyolcas újságról Iványi István, Szabadka monográfusa. Valóban, az utána következő magyar újság majd csak 1871-ben jelent meg, *Bácska* címmel, Radits György gimnáziumi tanár kiadásában és szerkesztésében.

*

December 28.

„AZ ISTEN S A HAZA SZENT NEVÉBEN, ti Magyarhon dicső népe, testvéreink, keljetek fel tömegben, roppantná növekedett hadseregünk segítségtekkel tízannyi ellenséget kiirthat, amennyi ellene tört.

Fel kaszára, villára ...”

Kossuth Lajos a róla elnevezett, kiadásában megjelenő lapban is közzétette a csaknem egyoldalas terjedelmű, gyűjtő hangú felhívását Magyarország népéhez. Általános felkelésre szólította őket, az esetleges hadirokkantaknak pedig 10 hold

földet ígért. Néhány soros idézetünk ebből való. A sajtótörténeti kutatók egyébként kimutatták, hogy a lapban negvenkilenc cikke jelent meg, tizennégy aláírás nélkül.

A *Kossuth Hírlapja* néhány nap múlva megszűnt létezni (1848. július 1. –1848. december 31.). Fél évet élt, fél évvel a szabadságharc bukása előtt múlt ki. Azaz pontosan felölelte azt az időszakot, amikor az Alvidéken a legnagyobb heveséssel dúltak a nemzetiségi harcok.

Nos, az akkor keletkezett tudósításokba, helyszíni jelentésekbe ad némi betekintést válogatásunk. Az így kirajzolódott kép nem nyújt valami vigasztaló látványt, bár az ilyesfélét nem is lehetett elvárni.

Zord és kegyetlen idők voltak azok, fél világ összefogott a magyar szabadságharc ellen...

IRODALOM

A magyar sajtó története, 1848–1892. I–II., szerkesztette: Kosáry Domokos és Németh G. Béla, 1985

Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban*, 1987

Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*, 1988

Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III.*, 1998–99

Hegedűs János: *Kiss Ernő, az aradi vértanú hős emléke*. Nagybecskerek, 1906

Jókai Mór: *Emlékezések*. Napló 1848–49-ből, 1980

Kalapis Zoltán: „Negyvennyolcnak nagy idejében”, 1998

Kedves Gyula: *A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédsapátok kivonásáig* (A szabadságharc katonai története, szerk.: Bona Gábor, 1998)

Krestić, Vasilije: *Srpski vojni logor kod Perleza u 1848. godini*, 1961

Lebl, Arpad (Löbl Árpád, Lőrinc Péter): *Revolucionarni pokret u Vojvodini 1848–1849*. Novi Sad, 1960

Magyar történet (Hóman Bálint és Szekfű Gyula), I–V. , 1935–36

Magyarország története, 1848–1890, főszerkesztő: Kovács Endre, szerkesztő: Katus László, I–II. , 1979

Magyarország történeti kronológiája, I–IV., főszerkesztő Benda Kálmán, 1982–83

Mészáros Lázár: *külföldi levelei és életirata*, 1867

Nemeskürty István: „Kik érted haltak, Szent Világsszabadság!”, A negyvennyolcas honvédsereg katonaforradalmairai, 1977

Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848–49-ben a Délvidéken*, 1901

Perović, Radosav: *Građa za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini*

Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalomban Magyarországon*, 1980

Szerbek és magyarok a Duna mentén, tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok történetéből, I–II. , 1983, 1987

Thim József: *A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története, I–III.*, 1930–1940

Varsányi Péter István: *A karlócai ütközet*. Hadtörténeti Közlemények, 1980., 3.

Varsányi Péter István: „Kárpátoktól le az Al-Dunáig ...” Nemzetiségi tanulmányok 1848-ból. Szombathely, 1995

Vukovics Sebő: *visszaemlékezései 1849-re*, 1982

(2002)

NÉVMUTATÓ

- Abancourt Károly 151
Ábrányi Emil 144
Acha esztergomi érsek 45, 46
Adalbert, Szent 7, 20
Adalbert püspök, Szent 9, 14, 15, 23
Ágnes királyné 53
Ajtony vezér 18, 19, 22–24, 36
Áldásy Antal 120
Almarius veszprémi püspök 46
Altonović, Nikola 118
Andronikosz 117
Angelo, péterváradai apátsági helytartó 64
I. András (Endre) 36
II. András (Endre) 50
III. András 53
András, Szent (remete) 29
Anonymus (Névtelen Jegyző) 48
Antoljak, Stjepan dr. 122
Apuleius, Lucius 70
Aquila János 55, 88–90, 92, 94
Arany János 172
Arisztaiosz 73
Árpád fejedelem 7, 8, 15
Árpád-házi uralkodócsalád 82
Asztrik (Anasztáz), kalocsai érsek 14,
16, 18, 20, 22, 23
Atanacković, Platon 169

Babics, Nikola 100
Bács (Schweitzer) Gyula 28
Bádeni Lajos 86, 129
I. Bajazid szultán 120
Bajza József 40, 143, 149
Bakić-család 128

Bakócz Tamás 76
Bakonyi Sándor 155, 156
Bálint Sándor 55
Balogh Gáspár 113
Balšić, Balša 118
Balšić, Đurađ 118
Balšić, Stratimir 118
Bánfi Miklós 75
Banović Sekula = Székely János 125
Barabás Miklós 40
Baratin, Luka 41
I. Bartolomaios, konstantinápolyi
pátriárka 31, 43
Báthori György 74
Báthori Miklós 62, 67, 70, 71, 73, 74
Báthori Zsófia 127
Batthyányné Lobkovitz-Popper Éva 104
Batu kán 55
Beatrix királyné 59, 74
Bechtold, Philipp 152, 155, 156
I. Béla 36
IV. Béla 30, 63
Beleknegini 9
Bél Mátyás 68, 72, 137, 138
Bem József 152
Bencze Lajos 27
Benczúr Gyula 11, 14
Benda Kálmán 46, 130, 137
Benedek, Szent (remete) 29
Bercsényi Miklós 127, 132, 134, 136, 139
Berend T. Iván 37
Beriszló (Berisavljević) család 74
Beroaldo, id. Filippo 70, 74
Berzsenyi Dániel 8

- Bethlen Gábor 109
 Bethlen Miklós 97, 103
 Biga, Petar 168
 Blamberg Friedrich 149
 Bobić, Bernardo 56
 Bobich János 171
 Bogyay Tamás 93
 Bona Gábor 171
 Bonfini, Antonio 54, 84
 Borgia, Cezare 74
 Borgia, Lukrécia 74
 Borgia, Rodrigex = VI. Sándor pápa 62
 Bori Imre 104
 Boronkai István 73
 Borsos Miklós 17
 Botond, kalandozó vezér 48
 Bottyán János 139
 Bölcs Leó 37
 Branković-család 128
 Brankovics György 74
 Branković, Vuk 118, 120–122
 Bratin Luka 41
 Brodarics István 76
 Bröse, W. 35
 Budiša, dr. Dražen 109
 Bulcsú, kalandozó vezér 48
 Buljovčić, Petar 39

 Caesar, Julius 84
 Cato, Marcus Porcius 73
 Celtis, Konrad 70, 71
 Cicero, Marcus Tullius 67, 71
 II. Cívakodó Henrik 15
 Čorak, Željka 46, 50
 Corvin János 59, 60–62, 82
 Crnojević, III. Arsenije 128, 130, 131, 135
 Czech János 70

 Csanád vezér 22–25
 Csánki Dezső 79
 Csernovics György 171
 Csezmicski János = Janus Pannonius
 Csuka János 42
 Damaszkín György 171
 Damaszkín István 41, 171
 Damjanich János 158, 165, 170, 171
 I. Dárius 67
 Dávid András 125
 Deanović, Ana 46, 50
 Dembinszki Henrik 152
 Divald Kornél 82, 83
 Dobó István 168
 Dobrossy István 144
 Dojčin, Petar = Dóczi Péter 125
 Domonkos esztergomi érsek 23
 Dózsa György 72, 141
 Drágffy Bertalan 67
 Drakulić, Pavle 164, 165
 Driska Szilárd 171
 Dudás Gyula 137
 Duh cseh pap 46, 50
 Duranci, Bela 40
 Dušan cár 118, 120

 Eder, Friedrich 148, 149
 Erdődy család 99
 Erdődy Imre 100
 Erzsébet, Szent, Árpád-házi 40, 41, 51
 Esze Tamás 127
 Esterházy Antal 136, 139, 141
 Eszéki István 74
 Evlija Cselebi 102

 Fábián, bácsi (kalocsai) érsek 45, 46
 Fajsz fejedelem 8, 48
 Fancsika királyi káplán 46
 Farkas Attila 35
 Farkas Bálint 74
 Fejes Benedek 75
 Felicián esztergomi érsek 45, 50
 Fényes Elek 138
 Ferdinánd császár 153
 I. Ferenc 33
 Festetics György 101
 Fiáth Pompejus 155, 156
 Fraknói Vilmos 69
 Frangepán-család 97, 99

- Frangepán Ferenc Kristóf 107, 108, 111, 112
 Frangepán György 70, 72, 74
 Frangepán Katalin (Zrinyi Péter felesége) 99, 104
- Galád vezér 19
 Galeotto, Marzio 64
 Ifj. Garai Miklós 120, 122
 Garay János 144
 Gašić, Emerik 79, 80
 Gašić, Emil 86
 Gellért, Szent 18, 23–26, 29, 40
 Geréb Péter 74
 Gerecze Péter 80
 Gerendai Antal 158
 Gerevich Tibor 52
 Gergely, Szent (nüsszai) 70
 XI. Gergely pápa 121
 Géza fejedelem 7, 8, 10, 12, 14, 15, 20, 22, 92, 93
 I. Géza király 30, 93, 94
 Giron, Peter 151
 Gizella királyné 15, 17, 20, 23, 40, 41, 51
 Goethe, Johann Wolfgang 124
 Görgey Artúr 154
 Görgey István 154
 Gráb somogyi ispán 45, 46
 Grassalkovich Antal 34
 Gubec, Matija 100
 Gut-Kelend nemzetség 79
- Györffy György 14, 20, 30, 36, 46, 48, 55, 79
 György, Szent 90
 Gyula, erdélyi törzsfő 19, 22, 36
 Gyula nádorispán 45, 46
 Gyurmán Adolf 144
- Habsburgok 100, 103, 112, 113, 131, 140, 141, 143
 Hadik András 34
 Hadik Gusztáv 163
 Hadik Gyula 42
 Handó György 70
- Hartvik püspök 30
 Hasanaginica 124
 Hauser Gábor 110
 Hellészpontosz 67
 Henrik 16
 IV. Henrik 49
 Henszlmann Imre 65, 68, 69, 80
 Herceg János 112, 112
 Herczeg Ferenc 162
 Herkalovics András 171
 Hieronymus (Szent Jeromos) 70
 Hierotheos 43
 Hóman Bálint 46
 Hopp Lajos 131
 Horatius, Flaceus Quintus 72
 Hornyik János 135
 Horváti János 120
 Horváti Pál 120
 Horvay János 158
 Hovány Lajos 138
 Hrabovszky János 147, 148
 Hrebeljanović, Lazar 118
 Hunyadiak 73, 112
- Ibrányi Ferenc 25
 Ilkus Márton 73
 Ilona (Lepa Jelena) horvát királyné 49, 56
 Imre herceg 29
 Imre, Szent 15, 40, 41, 51
 VI. Ince pápa 119
 VIII. Ince pápa 62
 V. Ionnaes (János) 117, 121
 I. István 5, 7, 8, 12–24, 26–31, 33–45, 48, 51, 53, 55, 68, 79, 80
 István, Szent lásd: I. István
 Iványi István 138, 139, 172
- Jagelló-ház 59, 62
 Jakšić család 128
 III. János = Janus Pannonius
 János József 172
 János, Szent, keresztelő 19
 Janus Pannonius 54, 60–62, 70, 72–74, 84

- Jelačić, Josip 166–168
 Jelekh (Hülek) 8
 Jeney József 167
 Jókai Mór 171
 Jósika Miklós 165
 Jovanovich Miklós 171
 Jutocsa, Árpád fejedelem fia 8
- Kalász Elek 64
 Kallós Ede 42
 Kálmáncsehi Domonkos 67, 74
 Kaloša, Jože 91
 Kanyaró Ferenc 110
 Karaman, Ljuba 83
 Kara Musztafa 86
 Karácson Sándor 150, 151
 Karadžić, Vuk Stefanović 125
 Karátsonyi László 149
 Kardos Tibor 109
 Károlyi Sándor 134, 135, 141
 Károly Róbert (I. Károly) 68
 Kasić, Bartol 85
 Kazinczy Ferenc 125
 Kedves Gyula 148, 170
 XI. Kelemen pápa 141
 Kiss Ernő 162, 163, 165, 166, 170
 Kiss József 67
 Kiss Lajos 78, 138
 Kiss Pál 163, 165
 Klaniczay Tibor 110
 Knićanin, Stevan 161, 162
 Kobilić, Miloš = Obilić Miloš
 Kohlmann József (Fejzi pasa) 163, 165
 Komersteiner, Ivan 51
 Koppány nemzetségszű 7, 10, 15, 19, 22, 30
 Kossuth Lajos 100, 141, 143–146, 157, 158, 165–168, 170–173
 Kostić, Aleksandar 144
 Kovács József 88
 Kovács Sándor Iván 109, 110
 Kovács Sándor V. 73, 75
 Kozma József 28
 Kozma veszprémi püspök 45, 46
 Könyves Kálmán 30
- Köpeczi Béla 131
 Kralj Lauš = I. Lajos, Nagy
 Kralj Matijaš = I. Mátyás (Corvin)
 Krestić, Vasilije 166
 Kreutz tábornok 134
 Kristó Gyula 93, 94, 119, 121
 Küréne 73
 Kyba, Johann 132
- Lady Langdall 168
 I. Lajos, Nagy 125
 II. Lajos 32, 60, 76
 XII. Lajos francia király 72
 XIV. Lajos francia király 128
 I. László 5, 15, 23, 28–30, 32, 36, 38, 40–42, 45–56, 90, 92, 93
 László Gyula 20, 55, 92
 László, Szent, lásd: I. László
 Lázár kenéz 119–122, 124
 Lél (Lehel), kalandozó vezér 48
 Levente, Árpád fejedelem fia 8
 I. Lipót 42, 127–129, 135
 II. Lipót 101
 Lippert József 35
 Löbl Mária Zsófia 104
 Löffelholcz tábornok 135
 Lorántffy Zsuzsanna 127
 Lőrinc pap (Mészáros Lőrinc) 72
 Lőrinc Péter 137
 Lucanus, Marcus Annaeus 73
 Lukács atya 31
 Lyka Károly 111
 Lyra, Nicolaus de 70
- Machiavelli, Niccolo 74
 Madarász Viktor 111, 112
 Maderspach Ferenc 156, 162
 Magister Petrus = Váradi Péter 61
 Magyar László 172
 Majláth Béla 110
 Malvezzi 109
 Márchiai Jakab 83
 Mária Terézia 32–34
 Margit, Szent, Árpád-házi 40, 41, 51
 Márkó királyfi (Kraljević Marko) 124

- Marosi Ernő 80
 Maróthy János 80, 83–85
 Ifj. Maróti János 80
 Maróti Mátyás 84
 Maróti Mihály 79
 Martialis, Marcus Valerius 72
 Martinić, Ivo 27, 33
 Marulić-Marulus, Marko
 Matisz Pál 144
 I. Mátyás (Corvin) 54, 59–62, 64, 73,
 74, 76, 109, 110, 125
 Mauritius, Szent (Mór) 79
 Melek Ahmed basa 102
 Mészáros Lázár 158, 168
 Mihalik János 155, 156
 Mikó 151
 Milutinovich Mihály 171
 Molière, Jean-Baptiste 111
 Monasterlija, Jovan 129, 134, 136
 Monok István 110
 Móre Péter 75
 Mózes 70
 Mrnjavčević, Uglješa 124
 Mrnjavčević, Vukašin 124
 I. Murád 117, 123, 124

 Nádasdy Ferenc 108
 Nagy Lajos 89, 118, 119, 121
 Nagylucsei Fodor István 74
 I. Nagy Péter 140
 Nagy Sándor 40
 Nehéz Károly 164, 165
 Nemanja, Stevan 43
 Németh Mátyás 39, 66, 81, 107, 159,
 160, 161

 Nyári Mihály 172

 Obilić, Miloš 124, 125
 Oláh Miklós 64
 Olchváry Ödön 149, 162
 Orlov, Aleksej 33, 34
 Orlovsky Géza 110
 Ótos András 51
 III. Ottó császár 16
 Ottó, Szent István korán elhunyt fia 15

 Paka vadász 103
 Palizsnai János 120, 122
 Pállfy János 141
 Pál, Szent 79, 90
 Parcsetics Hugó 154
 Patay László 40
 Pauler Gyula 46
 Perczel Mór 168
 Persius, Flaccus Aulus 72
 Péter nádorispán 46
 Petőfi Sándor 144, 149
 Pirooska (Iréne) bizánci császárné 55
 Pistacchio, Vincenzo 71
 Polgár Antal 74
 Poszeidon 73
 Pray György 33, 34
 Prcela, Frano 28
 Próteusz 73
 Pulszky Ferenc 110

 Querfurti Brunó 9, 22, 23

 Ráday Pál 141
 Radits György 172
 Radocsay Dénes 89, 90
 Rados Jenő 82
 Radul, havasalföldi vajda 121
 Raić, Konstantin 171
 Rajačić, Josip 168, 169
 I. Rákóczi Ferenc 127
 II. Rákóczi Ferenc 67, 97, 100, 104,
 127–129, 131–142
 II. Rákóczi György 127
 Randelj, Petar Marija 27, 33, 35
 Riczko Károly 164, 165
 Rokay Péter 79, 84, 93
 Rómer Flóris 89
 Róth Miksa 40
 Rózsa Sándor 170–172

 I. Salamon 47, 92–94
 Samarjay Károly 149, 150, 162, 164
 VI. Sándor pápa 62, 64, 71–74
 Sarolt, Szent István anyja 9, 10, 15,
 36, 43
 Savoyai Jenő 89, 130, 135

- Scultety 151
 Sebestyén-Radla, esztergomi érsek 23, 24
 Semenyi Miklós 74
 Shakespeare 124, 144
 Sibirjanin Janko = Hunyadi János 125
 Simor János 35
 Sisman János 121
 IV. Sixtus pápa 61
 Škorčević, Antun 47
 Skublics Rafael 156, 162
 Špirta, Petar 154
 Stanišić, Stevan 40
 Stelé, Francé 93
 Stelzer Frigyes 139
 Stojakovich Péter 171
 Stracimir, Ivan 121
 Stranjaković, Dragoslav dr. 136
 Stratimirović, Đorđe 144, 145, 161, 162, 168
 Stuller Ferenc 144
 Šubićak 112
 Šupljikac, Stevan 162, 168, 169
 Svilojević, Mihajlo = Szilágyi Mihály 125

 Szabó László 82
 Szabó Zsigmond 169
 Szakály Ferenc 119
 Szász Gyula 101
 Szathmáry Károly, P. 144
 Széchy család 99
 Széchy Mária 104
 Székács József 125
 Székely Sámuel 73
 Szekfü Gyula 154, 156
 Szemere Pál 162, 165
 Szentkláray Jenő 137
 Szent Száva (Sveti Sava) 55
 Szép Ferenc 172
 Szilágyi Mihály 125
 II. Szilveszter pápa 14, 16, 30
 Sztojanich Miklós 171

 Tacitus, Publius Cornelius 109
 Takáts Sándor 112, 113

 Taksony fejedelem 7, 8
 Tamás és Bálint, bibliafordítók (Huszita biblia) 83
 Tanara, Vincenzo 110
 Tánczos János 113
 Tarkatzus fejedelem 8
 Tekeli-Popović, Jovan 134, 135
 Temesvári Pelbárt 54
 Teodorović, Anastas 169
 Thallóczy Lajos 120
 Theophülaktosz 70
 Thessényi Miklós 64
 Thietmár püspök 9, 14, 16, 36
 Thököly Imre 127
 Thuróczy János 117
 Thuz János 74
 Toldi Miklós 89
 Toldy Ferenc 110, 125
 Tolmezzo, de Gian Francesca 41, 51
 Tomislav, horvát király 27
 Tormási Kálmán 156
 Trapezuntius 70
 Tubero, Ludovicus (Tubero Lajos) 71, 75
 I. Tvrtko, Kotromanić 120–122

 Újlaki Lőrinc 62, 74
 II. Ulászló 60, 72, 75, 76, 125
 Ursini, Urbanus de 64

 Vajk = Szent István 8, 11, 14, 16
 Valerius Maximus 73
 Valkay Zoltán 38
 Váradi Péter 59–65, 67–77
 Vargyas Lajos 92
 Varjú Elemér 53
 Várkonyi Ágnes, R. 131
 Vazul, Szent István unokatestvére 22, 36
 Vergilius, Publius Maro 70, 72
 Vetter Antal 163, 165, 166, 171
 Viktor Géza 146
 Vitéz János 60–62, 73, 76
 Vitkovics Mihály 125
 Vladislav kralj = II. Ulászló

- Vörösmarty Mihály 84, 94
 Vukovich Mihály 171
 Vuković Sebő 168
 Vuković, Vlatko 122
 Vulcanus 73
- Wagner Károly 73
 Walter magiszter 25
 Warda, de Petri = Váradi Péter
 Wehli Tünde 80
 Wesselényi Ferenc 127
 Widermann, Elias 106
 Windischgrätz, Alfred 143
 Woroniecki, Mieczysław 151, 163, 165
 Wysocki 152
- I. Xerxész 67, 68
- Zadro, Marinko 33
 Zagorec-Csuka Judit 100
 Zákó István 171
- Zolta, Árpád fejedelem fia 8
 Zrínyi Ádám 86, 108, 112, 113, 129
 Zrínyi Borbála 104
 Zrínyi-család 97, 98, 104
 Zrínyi Dorica 104
 Zrínyi György 104
 Zrínyi Ilona 97, 104, 127
 Zrínyi János 112, 113
 Zrínyi Kata 104
 Zrínyi Magdolna 104
 Zrínyi Margit 104
 Zrínyi Miklós (szigetvári hős) 85, 97, 98, 99
 Zrínyi Miklós (költő) 97, 99–112, 130
 Zrínyi Orsolya 104
 Zrínyi Péter 97, 101, 104, 108, 111–113, 127
- Zsigmond, magyar király, német-római császár 83–85, 120, 122
 Zsigmond, Szent 35

TARTALOM

KÉT KEGYELMES KIRÁLY: I. ISTVÁN ÉS I. LÁSZLÓ

A születéstől a koronázásig: Vajk fejedelemből István király	7
Az államalapító alvidéki ellenfelei és segítőitársai	18
„Raguzából siet íme királyunk...”	27
Első királyunk emlékei az Alvidéken	36
„Szent királyok közt drágalátus gyöngy”	45

FENSÉGES ROMOK, FALUSI TEMPLOMOK ÉS FRESKÓK

Váradi Péter „selymes” bácsi vára	59
Egy „elszört” XIII. századi magyar emlék Szerémségben	78
Aquila János és ismeretlen segédje	88

A HATALOM ÁRNYÉKÁBAN

A Zrínyi-család emlékei Ozalytól Szalánkeménig	97
--	----

MAGYAROK ÉS SZERBEK

Olthatatlan máglya a Balkán-félszigeten	117
Rákóczi és a szerbek	127
Nemzetiségi összecsapások az Alvidéken	143
Névmutató	175

Kalapis Zoltán

AZ ALVIDÉK ÉVSZÁZADAI

Forum Könyvkiadó
Újvidék
2006

www.forumliber.co.yu
e-mail: forumkk@eunet.yu

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

94(=511.141) (497.5 Baranja)
94(=511.141) (497.113)

KALAPIS, Zoltán

Az Alvidék évszázadai : A két kegyes királytól a nagyságos fejedelemig és a dicső kormányzóig / Kalapis Zoltán. – Újvidék : Forum, 2006 (Novi Sad : Verzal). – 181 p. ; ill. 23 cm

Példányszám: 300

ISBN 86-323-0661-8

a) Mađari – Istorija – Baranja b) Mađari – Istorija – Vojvodina

COBISS.SR-ID 214697479

Kiadásért felel Bordás Győző főszerkesztő

Recenzens: Jung Károly és Ózer Ágnes

Szerkesztő: Németh Ferenc

A fedőlapot Hevér Miklós fotóinak felhasználásával Csernik Előd tervezte

Műszaki szerkesztő: Csernik Előd

Korrektor: Kecskés Mária

Példányszám: 300

Készült a Verzál Nyomdában Újvidéken, 2006-ban